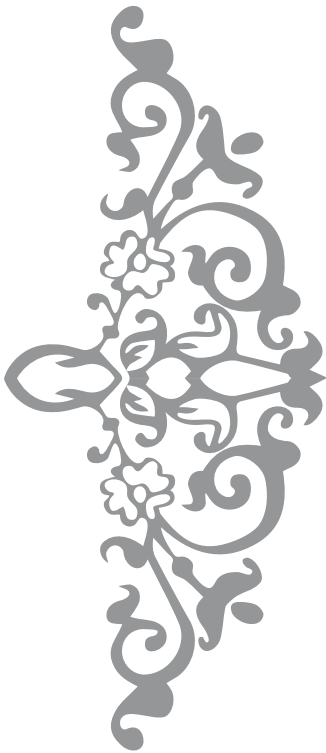

Київський університет імені Бориса Грінченка

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: 10.28925/2524-0757
DOI: 10.28925/2524-0757.2018.2

Київські
історичні студії
Київ Historical Studies

Науковий журнал № 2 (7), 2018

Засновник:

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Рік заснування — 2015

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Свідectво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(*протокол № 10 від 29.11.2018 р.*)

Затверджено наказом
Міністерства освіти і науки України № 374 від 13.03.2017 р.
як фахове видання з історичних наук

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал індексується
в міжнародних бібліографічних базах Index Copernicus,
Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory

E-mail:
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)

Київські історичні студії

Наукове видання

№ 2 (7) 2018

Липень–грудень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
д-р іст. наук, професор (Україна).

Заступники головного редактора:

Михайловський Віталій Миколайович,
д-р іст. наук, доцент (Україна);
Салата Оксана Олексіївна,
д-р іст. наук, професор (Україна).

Відповідальний секретар:

Будзар Марина Михайлівна,
канд. іст. наук, доцент (Україна).

Редакційна колегія:

Марочко Василь Іванович,
д-р іст. наук, професор (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
д-р іст. наук, професор (Україна);
Надтока Геннадій Михайлович,
д-р іст. наук, професор (Україна);
Саган Галина Василівна,
д-р іст. наук, професор (Україна);
Тарнавський Ігор Станіславович,
д-р іст. наук, доцент (Україна);
Троян Сергій Станіславович,
д-р іст. наук, професор (Україна);
Бонь Олександр Іванович,
канд. іст. наук, доцент (Україна);
Гуменюк Олена Анатоліївна,
канд. іст. наук, доцент (Україна);
Іванюк Олег Леонідович,
канд. іст. наук, доцент (Україна);
Ковальов Євген Аркадійович,
канд. іст. наук, доцент (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Голубев Валентин Федорович,
д-р іст. наук, професор (Республіка Білорусь);
Нагельський Мирослав,
д-р габілітований, професор (Республіка Польща);
Смолуха Янош,
д-р габілітований, професор (Республіка Польща).

© Автори публікацій, 2018
© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018

Founder

BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

The year of foundation: 2015

The journal supports open access policy

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media Series "History"
KB 21908-11808P dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

Recommended for publication by the Academic Council
of the Borys Grinchenko Kyiv University
(*Rec. No. 10 dated 29.11.2018*)

Approved by the order
of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 374
dated 13.03.2017 as a special edition on historical sciences

The journal publishes materials on topical issues of history, historiography and source studies, theory and methodology of history, as well as reviews of professional publications; preference is given to research on urban history, especially the history of Kyiv.

The journal is registered at international scientific-metric systems
Index Copernicus, Google Scholar,
Ulrich's Periodicals Directory

e-mail:
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

Kyiv Historical Studies

Scientific Journal

№ 2 (7) 2018

July–December

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of Science in History, Professor (Ukraine).

Deputies Chief Editor:

Vitalii Mykhaylovskiy,
Doctor of Science in History, Professor (Ukraine);
Oksana Salata,
Doctor of Science in History, Professor (Ukraine).

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine).

Editorial Board:

Vasyl Marochko,
Doctor of Science in History, Professor (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of Science in History, Professor (Ukraine);
Hennadii Nadtoka,
Doctor of Science in History, Professor (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of Science in History, Professor (Ukraine);
Igor Tarnavskyy,
Doctor of Science in History, Professor (Ukraine);
Sergiy Troyan,
Doctor of Science in History, Professor (Ukraine);
Oleksandr Bon,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine);
Olena Gumeniuk,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine);
Oleg Ivanuk,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine);
Yevgen Kovalyov,
PhD in History, Associate Professor (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

Valentin Holubev,
Doctor of Science in History, Professor (Republic of Belarus);
Myroslav Nagelskyj,
Doctor Habilitat, Professor (Poland);
Janush Smoluha,
Doctor Habilitat, Professor (Poland).

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	6
<i>Казаков Г.</i> Латинська Америка як регіон зіткнення інтересів США та Німеччини у роки Першої світової війни	6
<i>Саган Г., Семеха Г.</i> Утвердження гендерних принципів в освіті Японії на початку ХХ ст.	15
<i>Гула О.</i> Діяльність Валерії О'Коннор-Вілінської в еміграції (1918–1930 рр.)	19
<i>Потіха З.</i> Зв'язки вітчизняної діаспори в Канаді з Україною (1991–2014 рр.).....	24
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	29
<i>П'янкова Є.</i> Урядницька кар'єра братів Ходецьких на Руських землях Корони Польської у другій половині ХV — першій третині ХVІ століття.	29
<i>Зотова Т.</i> Конституції Варшавського сейму 1581 року як джерело до історії функціонування парламентаризму на українських землях	36
<i>Щербак В.</i> Вагомий поступ у формуванні протурецької політики гетьмана Петра Дорошенка.....	42
<i>Рудницька Л.</i> Створення скляного заводу на базі села Рокитне Овруцького повіту Волинської губернії.....	47
<i>Клименко Н.</i> Політична діяльність Анастасії Грінченко: між Конотопом, Петербургом та Києвом.....	54
<i>Гула В.</i> Бунд і використання тероризму в політичній боротьбі (1897–1907)	60
<i>Kutsyk R.</i> Informational Substantiation of Western Ukrainian Lands Conquest by the Russian Empire in 1914.....	65
<i>Пижик А., Слюсаренко Ю.</i> Проект Конституції УНР 1917 р.: передумови появи, зміст, сучасні оцінки.....	73
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	81
<i>Іванюк О.</i> Музеефікація військової історичної спадщини в Наддніпрянській Україні та Криму в ХІХ — на початку ХХ ст.	81
<i>Кузьменко Ю., Корнас О.</i> Канони зовнішнього вигляду та організація дозвілля вчителів провінційних міст і сіл УРСР у 1945–1980-х роках.....	89
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	94
<i>Гедьо А.</i> Правовий статус та розвиток господарства греків Північного Надазов'я (1779–1875 рр.): аналіз матеріалів діловодства	94
<i>Шологон Л.</i> Особливості актуалізації джерел особового походження з історії національно-культурного руху українців Галичини (1848–1914)	104
<i>Шаповал А.</i> Наукова співпраця І.Я. Франка та В.М. Перетца (за епістолярними джерелами)	111
<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> З листів Івана Боберського до Остапа Грицяя	118
<i>Бонь О.</i> Протоколи допитів з архівно-слідчих справ українських гуманітаріїв 1920–1930-х рр.: аналіз та інтерпретація.....	124
ДИСКУСІЙНИЙ МАЙДАНЧИК	130
<i>Гирич І.</i> Чи потрібна в Києві подальша деколонізація та дерусифікація міського інтелектуального простору?.....	130
РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ	140
<i>Ковальов Є., Касьянов Г.</i> Past Continuous: історична політика 1980-х–2000-х. Україна та сусіди. — К. : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. — 420 с.	140
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	143

CONTENTS

WORLD HISTORY	6
<i>Kazakov G.</i> Latin America as a region of the contradiction of the USA and Germany interests during the First World War	6
<i>Sagan G., Semekha G.</i> The establishment of gender principles in education in Japan at the beginning of the 20 th century.	15
<i>Gula O.</i> Activity of Valeriia O'Connor-Vilinska in emigration (1918–1930).	19
<i>Potikha Z.</i> Relations between the national diaspora in Canada and Ukraine (1991–2014).	24
HISTORY OF UKRAINE	29
<i>Piankova Ye.</i> The official career of Chodecki's brothers in the Ruthenian lands of the Crown of the Kingdom Poland in the middle of 15 th — the first third of the 16 th centuries	29
<i>Zotova T.</i> Sejm Constitutions of 1581 as the source of the history of parliamentary system on Ukrainian lands	36
<i>Shcherbak V.</i> Significant step in the formation of the pro-Turkish policy of Hetman Petro Doroshenko.	42
<i>Rudnytska L.</i> Creation of the glass factory on the base of the village of Rokitne of Ovruch district of Volyn province	47
<i>Klymenko N.</i> Anastasiia Grinchenko's political activity: between Konotop, St. Petersburg and Kyiv	54
<i>Gula V.</i> Bund and the use of terrorism in political struggle (1897–1907)	60
<i>Kutsyk R.</i> Informational substantiation of Western Ukrainian lands conquest by the Russian Empire in 1914	65
<i>Pyzhyk A., Sliusarenko Yu.</i> The Draft Constitution of the Ukrainian People's Republic of 1917: conditions of emergence, content, contemporary interpretations.	73
SOCIO-CULTURAL STUDIES	81
<i>Ivaniuk O.</i> Museumification of the military historical heritage in the Dnieper Ukraine and the Crimea in the 19 th and early 20 th centuries	81
<i>Kuzmenko Yu., Korpas O.</i> The canons of appearance and organization of leisure for teachers of provincial towns and villages of the Ukrainian SSR in the 1945–1980s	89
SOURCES STUDIES	94
<i>Hedo A.</i> Legal status and development of agriculture of the Greek Community of the Northern Pryasovia (1779–1875): analysis of the record-keeping materials	94
<i>Shologon L.</i> Features of actualizing of sources of personal origin on history of national-cultural movement in Ukrainian Galicia (1848–1914).	104
<i>Shapoval A.</i> Scientific cooperation between I. Ya. Franko and V. M. Peretts (based on epistolary sources)	111
<i>Mytsyk Yu., Tarasenko I.</i> From Ivan Boberskyi's letters to Ostap Hrytsai.	118
<i>Bon O.</i> Interview records of Ukrainian Humanitarian Intellectuals in 1920–1930s found in the archive-investigation cases: analysis and interpretation.	124
DISCUSSION POINT	130
<i>Hyrych I.</i> Does Kyiv need further decolonization and derusification of urban intellectual space?	130
REVIEWS AND NOTES	140
<i>Kovalyov Ye.</i> Kasyanov G. Past Continuous: historical policy of the 1980s–2000s. Ukraine and its neighbours K. : Laurus, Anthropos-Logos-Film. 2018. 420 p.	140
INFORMATION ABOUT AUTHORS	145

УДК 94:327(8+73+430)»1914/1918»
DOI: 10.28925/2524-0757.2018.2.614

Геннадій Казаков

ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА ЯК РЕГІОН ЗІТКНЕННЯ ІНТЕРЕСІВ США ТА НІМЕЧЧИНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто питання зіткнення інтересів Сполучених Штатів Америки та Німеччини у регіоні Латинської Америки у роки Першої світової війни. Протистояння носило дипломатичний характер та полягало у відмові від «проникнення» німецького капіталу та фізичної присутності німецьких військових у країни латиноамериканського регіону. Протиріччя, які виникли у досліджуваному регіоні, врешті-решт стали однією з вагомих причин оголошення урядом США війни Німеччині.

Ключові слова: Перша світова війна, Латинська Америка, «доктрина Монро», панамериканізм, дипломатичне протистояння.

Військові дії Першої світової війни 1914–1918 рр. зосередились переважно у країнах «старого світу», проте війна мала значне відлуння і на південноамериканському континенті. Європейські держави, прагнучи отримати додаткове джерело сировини та збуду продукції, а також мати вплив на США, з початком війни активізують свої дії в країнах Латинської Америки. Головним учасником цих процесів постає Німеччина. Водночас уряд США, дотримуючись гасла «Америка для американців!», виступив проти проникнення будь-яких держав Європи до меж «Нового світу», що привело до дипломатичного протистояння між США та Німеччиною.

Мета статті — визначити позицію США стосовно латиноамериканського континенту та проаналізувати зміст протистояння США та Німеччини за вплив на регіон Латинської Америки.

В історіографії ця тема є недостатньо розробленою, що обумовлено наявністю більш вагомих причин протиріч між державами в окреслений хронологічний проміжок часу. Проте деякі аспекти поданої проблеми або окремі події висвітлюються у багатьох працях. Найбільше обрана проблема розроблена у працях М. Болховітінова, М. Альперовича, Р. Рангхільд, Х. Гатсе¹ та ін.

¹ Альперович М., Руденко Б. Мексиканская революция 1910–1917 года и политика США. М. : Издательство

Одним з ключових регіонів зіткнення США та Німеччини на міжнародній арені постає Латинська Америка. Зокрема, якщо в Європі сферою зіткнення була виключно дипломатія, то в цих регіонах також зіштовхнулись фінанси та ідеологія. Власне, саме фінансовий складник лежав в основі протиріч досліджуваних держав в поданих регіонах.

За офіційною американською політичною ідеологією панамериканізму існувала негласна домовленість, що США не втручаються у справи Європи, а країни Європи у свою чергу не намагаються проникнути до американського континенту, залишаючи його у сфері впливу США. Однак ця домовленість функціонувала тільки з боку США, які не мали ні бажання, ні можливостей впливати на події в Європі. Тим часом до Латинської Америки активно проникають європейські держави, а особливо Німеччина, яка, долучившись найпізніше до поділу сфер впливу, націлилась на відносно вільні країни, якими і були держави Латинської Америки. Сама ж доктрина

социально-экономической литературы, 1958. 332 с. ; Болховитинов Н.Н. Доктрина Монро. (Происхождение и характер). М. : Изд-во ИМО, 1959. 336 с.; Gatzke H. The United States and Germany on the Eve of World War. N.Y., 1980. 426 p; Ragnhild F. Lateinamerika als Konflikttherd der deutsch-amerikanischen Beziehungen 1890–1903, Diss. Köln, 1984. 1119 s.

Монро в німецькій пресі зображувалась як спроба США створити світову державу².

На тому, що Німеччина загрозувала доктрині Монро, вже по завершенню війни наголосив і Е. Хауз: «...залишивши Німеччині роль пануючого над світом військового чинника. Наступним об'єктом нападу, безсумнівно, були б ми, і доктрина Монро справді перетворилася б в “клаптик паперу”»³.

З початком війни за потребу у перегляді доктрини Монро виступив Р. Лансінг, який зауважив, що слід піддати її модифікації та за умов війни розуміти у більш широкому значенні⁴. Таким було проголошено, що дотримання доктрини Монро є необхідним задля національної безпеки Сполучених Штатів Америки⁵. Більше того, за Р. Лансінгом, принципи доктрини можна було б використовувати і проти інших американських країн, які б загрозували незалежності американського континенту⁶. Цей пункт було спрямовано проти тих країн, де відбувалося посилення німецького впливу, а отже, виникає загроза не тільки втрати ролі США в ньому, але й загроза нападу Німеччини на США. Тобто, Р. Лансінг пропонував завдати превентивного удару.

М. Восленський вказує, що з початком війни уряд США не секвестрував німецьке майно в країнах Латинської Америки⁷. Подана думка демонструє радянське розуміння американської дипломатії, як такої, що стояла на боці Німеччини та прагнула захопити світове панування. Проте надані дані не відповідають дійсності. Американський уряд практично відразу намагається витіснити німецький капітал з регіону. Для прикладу, як вказує А. Фурсенко, одними з перших про необхідність захоплення німецьких сфер впливу задля отримання доступу до ресурсів заявили представники «Стандарт ойл». Одразу із початком війни вони заявляють про свій інтерес щодо нафти Латинської Америки та Далекого Сходу⁸.

Гострим протиріччям між США та Німеччиною стало використання останньою латиноамериканських портів як тимчасових стоянок, а також посилення торгових відносин між країнами Південної Америки та Німеччиною, тоді як уряд США намагався монополізувати усі торгові зносини американських континентів з Європою, а особливо Німецькою імперією⁹.

Першим переконливим прикладом проникнення німецького флоту до Латинської Америки став випадок на Кубі, який відбувся 17 січня 1915 р. Тоді на територію Куби проник німецький військовий корабель, який було затоплено за ініціативи американського керівництва¹⁰. Такий крок США був інспірований тим, що Німеччина могла би в подальшому використати кубинські порти задля наступу на Сполучені Штати¹¹. Цікаво, що унаслідок затоплення німецького судна не відбулось жодного розгляду цього інциденту. Однією з причин цього, на думку Р. Кеннеді, стало те, що американський уряд не будучи безпосередньо замішений у затопленні корабля, перекинув провину на англійський флот, а вже про американську роль стало відомо дещо пізніше¹².

Приблизно тоді ж активізується торгівля Німеччини з країнами регіону, причому акцент робиться на невеликих державах, для прикладу — Пуерто-Ріко. Уряд США на початку 1915 р. не протестував відкрито проти торгівлі цих країн із Німеччиною, проте за їхньої ініціативи на кожному кораблі відбувався ретельний обшук вантажу, призначеного Німеччині. Головними товарами, які не дозволялось вивозити, були зброя та вугілля¹³. Так, судна з вантажем зброї рекузувались¹⁴. У випадку ж з вантажем вугілля кожен випадок розглядався окремо, в залежності від потреб корабля у вугіллі для здійснення рейсу. Нами виявлено 8 випадків тільки щодо порту Сан-Хуана у період з 1915 по початок 1917 р., коли виникла потреба у вилученні вантажу вугілля

² Vossische Zeitung. 1918. 8 November. P 8.

³ Золов А.В. США: борьба за мировое лидерство (К истории американской внешней политики. XX век): уч. пособие. В 2 ч. Калининград, 2000. Ч. 1. 100 с.

⁴ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1917. Supplement 2. The World War: in 2 volumes. Washington: Government Printing Office, 1931. Vol. 2. P. 459–461.

⁵ Lansing R. The Peace Negotiations. A Personal Narrative. Boston: Houghton Mifflin Company, 1921. P. 4.

⁶ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1917. Supplement 2. The World War: in 2 volumes. Washington: Government Printing Office, 1931. Vol. 2. P. 463.

⁷ Восленский М. Из истории политики США в германском вопросе (1918–1919 гг.). М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. С. 55.

⁸ Фурсенко А.А. Династия Рокфеллеров. Л., 1968. С. 55, 92.

⁹ Albert B. South America and the First World War: The Impact of the War on Brazil, Argentina, Peru and Chile (Cambridge Latin American Studies). Cambridge University Press, 2002. P. 183.

¹⁰ British Cruiser Sinks a German Liner of Cuba. *Evening Lister*. 1915. 18 January. P. 1.

¹¹ Compagnon O. Entrer en guerre? Neutralité et engagement de l'Amérique latine entre 1914 et 1918. *Relations Internationales*, 2009. № 137. pp. 31–41.

¹² Kennedy R. The Will to Believe: Woodrow Wilson, World War I, and America's Strategy for Peace and Security (New Studies in U.S. Foreign Relations). Kent State Univ Pr, 2009. P. 85.

¹³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1917. Supplement 2. The World War: in 2 volumes. Washington: Government Printing Office, 1931. Vol. 2. P. 822–823. 856–857.

¹⁴ Бьюкенен Д. У. Мемуары дипломата. Б.м.: Госвоениздат, 1924. С. 205.

понад 1 500 тонн¹⁵. Про роль США у поданих реквізіціях свідчить те, що протести щодо обмеження кількості вугілля, завантаженого в портах Латинської Америки, уряд Німеччини висловлював через свого посла в Сполучених Штатах Й. Бернстрофа¹⁶. Унаслідок таких протестів уряд США йде на несуттєві поступки Німеччині, проте зобов'язує усі торгові судна мати ліцензію та дозвіл на отримання та вивезення певних обсягів товарів в портах Латинської Америки¹⁷.

Навесні 1915 р. відбувається і перше затоплення торгових суден в районі Карибського моря, як наслідок, американський уряд визначає зону поблизу американського континенту (враховувалась як Північна, так і Південна Америка) зоною з обмеженим судноплаванням військових та підводних човнів, а будь-які акти агресії в регіоні — як агресію у бік Сполучених Штатів Америки¹⁸.

Затоплення «Лузітанії» вплинуло і на протистояння США та Німеччини в регіоні Латинської Америки. Зокрема, вже в червні уряд США суттєво обмежує перебування німецького флоту в латиноамериканських портах з метою «захисту їх нейтралітету»¹⁹. Основний акцент щодо заборони робиться на трьох країнах: Бразилії, Аргентині, Чилі. Вибір був обумовлений тим, що зазначені країни мали найбільш плідні зв'язки із Німеччиною. За офіційною статистикою, в них проживало близько 1,5 млн німців²⁰, функціонувало 397 німецьких фірм²¹ та декілька банків, найбільшим з яких був «Дрезден банк»²².

¹⁵ The Cabinet Diaries of Josephus Daniels (1913–1921) / Ed. by D. Cronon. Lincoln, 1963. P. 28, 69; The New International Yearbook: A Compendium of the World's Progress for the Year 1916. New York: Dodd, Mead & Co, 1917. P. 105, 109; The New International Yearbook: A Compendium of the World's Progress for the Year 1915. New York: Dodd, Mead & Co, 1916. P. 85–87, 215, 300.

¹⁶ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1917. Supplement 2. The World War: in 2 volumes. Washington: Government Printing Office, 1931. Vol. 2. P. 860–861.

¹⁷ U.S. Congress. Congressional record. Wash., D.C. : Government Printing Office, 1915. V. 52. Proceedings a. debates. P. 202.

¹⁸ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1917. Supplement 2. The World War: in 2 volumes. Washington: Government Printing Office, 1931. Vol. 2. P. 349.

¹⁹ Says Wilson Consulted South America Before Sending His Last Note to Germany. The New York Times. 1915. 13 June. P. 1.

²⁰ Deutsche Rundschau. 1915. XLIV. № 2. S. 118.

²¹ The New International Yearbook: A Compendium of the World's Progress for the Year 1917. New York: Dodd, Mead & Co, 1918. P. 421.

²² Bell A. A History of the Blockade of Germany and of the Countries Associated with Her in the Great War, Austria-Hungary, Bulgaria, and Turkey, 1914–1918. London: Her Majesty's Stationery Office, 1961. P. 85.

Водночас обмежується доступ німецького флоту щодо використання Панамського каналу²³, як наслідок, для Німеччини залишається тільки один напрямок до Далекого Сходу — вздовж африканського узбережжя.

Унаслідок таких дій з боку американської адміністрації Німеччина втрачає латиноамериканський ринок, що в умовах війни стає суттєвим ударом для економіки країни, адже, як вказують історики, 74 фірми поставляли інструменти, 73 — текстильні товари, 63 — продукцію харчової промисловості, 62 — папір, 55 — дерево, шкіру, каучук, 53 — верстати, 46 — різні пристосування, виготовлені із заліза та сталі, 43 — сільськогосподарську техніку, 42 — хімікати²⁴. Також через Бразилію та Аргентину поставлялась зброя²⁵, а з Чилі експортувалась селітра²⁶.

Окрім того, Німеччина втрачала свої фінансові інвестиції в країнах регіону, Так, один із найбільших німецьких банків Латинської Америки «Дрезден банк» втратив інвестиції на суму близько 100 млн доларів: 60 млн — Аргентина та 40 млн — Чилі²⁷.

Закріпити свій статус у Південній Америці уряд США прагне шляхом скликання міжамериканської конференції та створення союзу усіх американських держав, водночас ставилась мета «розширення доктрини Монро»²⁸. Зауважимо, що скликання конференції уряд США запропонував у першу чергу Бразилії, Аргентині та Чилі, саме тим державам, в які намагалася активно проникати Німеччина²⁹. Тобто сама конференція ставила за мету витіснення німецького капіталу з регіону та недопущення будь-якої іншої європейської держави до Америки у майбутньому.

До скликання конференції Р. Лансінг підтримує так звану «карибську політику», спрямовану на захист країн карибського басейну від європейських держав, особливо Німеччини³⁰. Зокрема, держсекретар США наголошує: «Сполучені Штати повинні втрутитися і допомогти у створенні та підтримці стабільного і чесного уряду,

²³ Wilson Prepared For a Peace Move. *The New York Times*. 1915. 30 June. P. 1.

²⁴ Luebke F.C. Germans in Brazil. A Comparative History of Cultural Conflict during World War I. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1987. P. 196–204.

²⁵ Bell A.A History of the... — P. 62.

²⁶ Мировые войны XX века: в 4 кн. М., 2002. — Кн. 1. Первая мировая война: Ист. Очерк. — С. 482.

²⁷ Deutsche Rundschau. 1915. XLIV. № 2. S. 119.

²⁸ Compagnon O. Entrer en guerre?... S. 36.

²⁹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1917. Supplement 2. The World War: in 2 volumes. Washington: Government Printing Office, 1931. Vol. 2. P. 486–488.

³⁰ Lansing, R. War Memoirs. N.Y. : The Bobbs Merrile C, 1935. P. 136.

якщо немає іншого шляху досягти цієї мети»³¹. Захищаючи дрібні карибські держави, уряд США наголошував на тому, що він захищає їх від самих себе, адже корумпований уряд може «продатися Німеччині або іншим європейським титанам»³².

Поступова втрата «легального» доступу до Південної Америки призводить до того, що Німеччина розпочинає проникнення в Мексику з метою налаштування її проти Сполучених Штатів³³. Як вказують американські історики, подібний крок ставив за мету «відволікти Америку внутрішніми проблемами», тим самим усувалась можливість вступу США у війну проти Німеччини найближчим часом³⁴.

Першим проявом подібного наступу стало те, що наприкінці липня 1915 р. німецькі представники поширюють по країні відомості, що США створюють продовольчу блокаду щодо Німеччини і що в майбутньому можуть ввести такий же захід стосовно Мексики³⁵. Даний крок було зроблено для створення антиамериканського настрою серед цивільного населення, яке не було політично підкованим і його було легше орієнтувати проти Сполучених Штатів.

Тоді ж німецька розвідка встановлює зв'язок з В. Уертою. Йому було запропоновано очолити фінансований німцями заколот проти В. Карранси: захопивши владу, він мав розпочати війну проти США, відволікаючи їх від європейського театру воєнних дій. Окрім того, цей крок давав Німеччині можливість доступу до мексиканської нафти, тютюну та плавильні³⁶. 12 квітня В. Уерта прибув в Нью-Йорк, де у червні зустрівся з П. Ороско³⁷, чий загони вже почали заколот в Чіуауа³⁸. 24 червня В. Уерта і П. Ороско спробу-

вали перетнути кордон між США і Мексикою, але були заарештовані американською федеральною поліцією³⁹.

Про участь німецької сторони у цих подіях та мексиканську революцію стає відомо одразу після арешту В. Уерти. При цьому уряд не намагається приховати це, а активно публікує у пресі статті про спробу Німеччини налаштувати Мексику проти Сполучених Штатів⁴⁰.

Згодом уряд США вдається до традиційної вже форми дипломатії з Німеччиною — до протестів. Зокрема, було вказано, що «Якщо Центральні держави демонструватимуть непримирненість, для нас, ймовірно, виникне необхідність приєднатися до союзників і силою нав'язати рішення»⁴¹. Відповідь від німецької сторони була надана практично одразу. Німеччина визнала спробу встановити пронімецький уряд у Мексиці, однак, за даними, переданими Й. Бернсторфом Р. Лансінгу 3 серпня 1915 р., цей процес мав за мету не створювати загрозу Сполученим Штатам, а лише поліпшити торговельні зв'язки з країною⁴². Врешті-решт уряд США припиняє розгляд питання, хоча політичні опоненти В. Вільсона вважали, що слід довести його до кінця. Так, Т. Рузвельт наприкінці серпня «розкритикував адміністрацію за її курс по відношенню до Німеччини та Мексики»⁴³.

До повторної критики Т. Рузвельт вдається у грудні того ж року. На цей раз він критикує війну США у Мексиці, «де помирають невинні американські громадяни», та пропонує розпочати війну з «істинним ворогом» — Німеччиною⁴⁴. Відповідно до його позиції, витіснити Німеччину з Мексики найшвидше можливо тільки завдавши прямого удару по Німеччині⁴⁵.

Незважаючи на завіряння німецької сторони, що вона перестане «проникати» в Мексику, протиріччя двох держав на тлі Мексики не зникли. Так, у державі продовжують діяти німецькі шпигуни, на що король Великобританії у бесіді з Е. Хаузом 14 січня 1916 р. сказав: «Німеччина прагне втягнути Вас у війну з Мексикою»⁴⁶. А у квітні вже у німецькій пресі публікувались жалісливі повідомлення стосовно того, що Мексика не оголосила війну

³¹ Das staatsmännische Werk des Präsidenten in seinen Reden / Wilson. Hrsg. von Georg Ahrens ; Carl Brinkmann. S. 85.

³² Tumulty J.P. Woodrow Wilson, as I Know Him. N.-Y., 1921. P. 82–83.

³³ Katz F. The Secret War in Mexico. Europe, the United States and the Mexican Revolution. Chicago : Univ of Chicago Pr, 1981. P. 69.

³⁴ Albert B. South America... — P. 229–230.

³⁵ British may Modify Blockade Orders if U.S. Pacifies Mexico. *Evening lider*. 1915. 29 July. p. 2.

³⁶ Bernstorff led Huerta in plot, paper declares. *Evening lider*. 1915. 4 August. P. 4.

³⁷ В. Уерта — мексиканський державний і військовий діяч, генерал, організатор військового перевороту, тимчасовий президент Мексики з 19 лютого 1913 р. по 15 липня 1914 р.; В. Каранса — мексиканський державний і політичний діяч, учасник Мексиканської революції, з 1914 по 1917 р. глава уряду конститціоналістів (формально Карранса не став заступати на посаду тимчасового президента), президент Мексики з 11 березня 1917 по 21 травня 1920 р.; П. Ороско — мексиканський військовий і політичний лідер періоду революції 1910–1917 рр.

³⁸ Платошкин Н.Н. История Мексиканской революции. Истоки и победа 1810–1917 гг. Т. 1. М. 2011. С. 335–336.

³⁹ Katz F. The Secret War... — P. 119.

⁴⁰ Germany Pits Mexicans to War. *Los Angeles Times*. 1916. 19 May. P. 1.

⁴¹ U.S. Congress... 1915. V. 52... — P. 386.

⁴² Bernstorff led Huerta... P. 4.

⁴³ Roosevelt Calls Wilson Policy Weak and Timid. *The New York Times*. 1915. 29 August. P. 1.

⁴⁴ Roosevelt Assails "wail" of President. *The New York Times*. 1915. 8 December. P. 1.

⁴⁵ Wilson und der Rechtsfriede. Berlin : Linden-Druckerei, 1919. P. 14.

⁴⁶ Архив полковника Хауза. Избранное: в 2-х т. / [пер. с англ. Н. Котова]. М. : АСТ, 2004. Т. 1. С. 339.

Сполученим Штатам⁴⁷. Повідомляючи американський уряд про такі статті в пресі, Дж. Джерард писав: «50 мільйонів німців не можуть заснути від досади, що вся Мексика не повстала проти нас»⁴⁸.

Задля обмеження німецького капіталу в країні уряд Карранси у березні 1916 р. за підтримки США ухвалює низку заходів щодо обмеження впливу іноземного капіталу на господарське життя та економіку країни⁴⁹; відбувається націоналізація та приватизація низки німецьких підприємств⁵⁰. Окрім того, до країни входить «каральний загін» на чолі з Дж. Першингом, який перебуває в країні до моменту розриву дипломатичних відносин з Німеччиною⁵¹. У цілому, як вказує у своїй дисертації О. Манухін, попри те, що «нейтралітет уряду Карранси у війні і його спроби балансувати між Німеччиною і Антантою сприймалися як ворожість по відношенню до ідеалів демократії... Вашингтон виступав за продовження тимчасової підтримки каррансістів як домінуючої політичної сили в Мексиці»⁵².

Під час цього Німеччина втрачає один із вагомих ринків палива, тим самим збільшується її залежність від Сполучених Штатів. Через що у німецькій пресі частішають повідомлення про необхідність «підбурення мексиканців проти США»⁵³, тим самим вже у 1916 р. Америка сприймалась німецькими громадянами як ворог.

З 1916 р. німецький уряд починає здійснювати активні спроби проникнення в Латинську Америку. Скоріше за все цей інтерес був обумовлений скликанням на квітень місяць Міжамериканської конференції, ініційованою Сполученими Штатами Америки. Конференція ставила за мету створення Панамериканського союзу, в якому чільне місце займали б США, а отже, відбулась би повна втрата регіону для Німеччини. У першу чергу їх цікавила Куба, яка знаходилась досить близько до США. Для початку частішають випадки появи німецьких суден поблизу Куби та в районі Бермудських

островів⁵⁴. А вже за декілька місяців починають публікуватись повідомлення про фінансування Німеччиною кубинської революції⁵⁵.

У самій Німеччині А. фон Тірпіц висловлював думку про те, що необхідно «отримати можливість анексувати Кубу»⁵⁶. Адже, будучи адміралом, він вбачав у ній гарний плацдарм для подальшого наступу на усю Америку, а особливо США. У військових колах Німеччини починають розробляти плани стосовно захоплення військово-морських баз на Кубі⁵⁷.

У цих умовах Р. Лансінг телеграфує міністру закордонних справ Куби Гонсалесу про доцільність розриву дипломатичних відносин з Німеччиною та екстрадицію німецьких дипломатів⁵⁸. Хоча нами не виявлено жодних відповідей на подану пропозицію американського уряду, однак, зважаючи на те, що 2 лютого 1917 р. уряд США повторно вимагає від Куби розриву дипломатичних відносин з Німеччиною, можемо припустити, що у квітні 1916 р. цього не відбулось.

Надалі поновлюється зіткнення обох держав в межах Панамі за право користуватись Панамським каналом. Як вказує С. Рінке, у той час як німецька сторона вимагала права користуватись ним на рівні з іншими, американська сторона висувала цілу низку вимог, суттєво обмежуючи прохід через канал німецьким торговим суднам та повністю закрити доступ до нього військовим⁵⁹. Частішають випадки арештів німецьких кораблів в межах каналу⁶⁰. Остаточна позиція Сполучених Штатів була проголошена у квітні 1916 р., коли було зазначено, що право на використання Панамського каналу Німеччиною буде розглянуто по завершенні європейської війни⁶¹.

Водночас Німеччина прагне здобути вугільну станцію у регіоні Латинської Америки. Для цього ведуться переговори з Бразилією, Аргентиною, Чилі та Колумбією. Аргентина та Чилі через подачу Вашингтону відмовили Німеччині одразу⁶², Бразилія вказала, що не має наміру аре-

⁴⁷ Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung. 1915. 19 April. S. 3.

⁴⁸ Robert Lansing Papers 1882–1929 (mostly 1905–1928). Princeton University Library. Series 3. Writings and Speeches. Box 8. Folder 11. Introduction of Hon. James W. Gerard at Dedication of Liberty Hut. S. 74.

⁴⁹ Albert B. South America... — P. 289.

⁵⁰ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The World War 1916. Supplement. Washington : Government printing office, 1929. P. 260.

⁵¹ Pershing J. My Experiences in the World War. New York : Frederick A. Stokes Company, 1931. Vol. I. P. 49, 61.

⁵² Манухин А.А. Реакция США на революционные преобразования в Мексике: от невмешательства к вооруженным интервенциям (1910–1920 гг.) : автореф. дис. ... к.и.н.: спец. 07.00.03 / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. М., 2013. С. 25.

⁵³ Wenn Mexiko den Krieg erklärt Amerika. Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung. 1916. 24 April. S. 2.

⁵⁴ British Cruiser Captures German Raider after Three Hour fight off Bermuda. *Evening Lieder*. 1916. 9 February. P. 1.

⁵⁵ German Capital back of Cuban Revolution. *Evening Lieder*. 1917. 28 March. P. 2.

⁵⁶ Тирпиц фон А. Воспоминания / [пер. с нем., примечания В.Я. Голанта]. М. : Вече, 2014. С. 172.

⁵⁷ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Lansings papers 1914–1920 (In two volumes). Washington : Government printing office, 1939. V. 1. P. 594.

⁵⁸ Robert Lansing Papers 1882–1929 (mostly 1905–1928). Princeton University Library. Series 1. Official Papers. Box 1. Folder 6. Includes Lansing, Woodrow Wilson, and William Phillips re Sullivan scandal. S. 391.

⁵⁹ Latin America URL : https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/latin_america (application date 04.11.2017).

⁶⁰ The Papers of Woodrow Wilson / ed. by A. S. Link. Princeton (N.J.): Princeton Univ. Press. 1981. V. 36. P. 218.

⁶¹ Robert Lansing Papers... Box 1. Folder 6... S. 408.

⁶² Compagnon O. Entrer en guerre?... S. 40.

штовувати німецькі судна у своїх портах, проте для початку хоче порадитись з іншими країнами на конференції⁶³.

Найбільш прихильною до Німеччини була Колумбія, яка не тільки була не проти створення німецьких вугільних станцій в межах своєї країни, але й висунула пропозицію щодо розквартирування на території Колумбії німецьких військовослужбовців. Ціною ж поступок була допомога у захопленні Панамі⁶⁴. Такий крок Колумбії не могли оминати США, які «пригрозили» Німеччині розірванням з ними дипломатичних контактів в тому випадку, якщо вони продовжать свій «наступ на американський континент»⁶⁵.

Така позиція США була закріплена на Панамериканській конференції у Буенос-Айресі наприкінці квітня 1916 р. На конференції представники Вашингтону апелювали до того, що у випадку проникнення Німеччини в Південну Америку країни регіону втратять свою незалежність⁶⁶. Як наслідок, були ухвалені резолюції стосовно ймовірності розірвання дипломатичних відносин із Німеччиною унаслідок порушення нейтралітету хоча б однієї з європейських держав. Також наголошувалось на недопуску до країн німецьких військових та невтручанні у війну в Європі⁶⁷. Додамо, що стосовно останнього в пресі Сполучених Штатів писалось про заборону вступу у війну з боку Німеччини⁶⁸. Хоча пункти резолюції і були необов'язкові для виконання, вони продемонстрували певну перемогу американської дипломатії над німецькою в Латинській Америці.

Більше того, деякі країни були готові виступити проти Німеччини вже на той момент. При цьому деякі з них ще у 1915 р. мали тісні взаємини з нею.

У тих же країнах, де не вдалося витіснити Німеччину дипломатичним шляхом, була задіяна військава сила. Так, З. Гершов вказує, що у 1916 р. були окуповані Гаїті, Санто-Домінго, посилено вплив в Гондурасі, Сальвадорі, Еквадорі, Нікарагуа, тим самим було покінчено з авторитетом Німеччини в цих країнах⁶⁹.

В умовах загострення американо-німецьких відносин на початку 1917 р. та розірвання дипломатичних відносин між цими державами активізується наступ на латиноамериканський континент. Так, Німеччина наголошує, що має намір покінчити з доктриною Монро, яка не дає

країнам Латинської Америки розвиватись⁷⁰. Німецькі агенти акцентують увагу на Бразилії. Вибір було обумовлено, по-перше, розмірами країни, адже Бразилія обіймає значну територію Південної Америки, а по-друге, тим, що тривалий час в Бразилію проникав німецький капітал та переїздили німецькі громадяни, тим самим було створено підґрунтя для подальшого впливу. На початку лютого німецькі агенти пропонують бразильському уряду розірвати «кабальні відносини» зі Сполученими Штатами та підтримати Німеччину у війні⁷¹. Бразильська преса відносно цього писала: «Якщо Сполучені Штати вступають у конфлікт, це буде наша черга для отримання прибутку»⁷². Тобто йшлося про перекладання на себе ролі США у торгівлі з Німеччиною. Услід за Бразилією цю думку підтримала і преса Чилі: «Німеччина завжди дотримується обіцянок»⁷³.

Паралельно з Німеччиною уряд США намагався схилити країни регіону на свій бік, наголошуючи на підводній війні, затопленні суден країн Південної Америки та необхідності діяти спільно: «Якщо Сполучені Штати вступають у конфлікт, єдиний логічний курс для країн Південної Америки є спроба встановити загальну однорідність континентальної політики»⁷⁴. Будучи певною мірою залежними від США, країни Південної Америки повторюють її курс та розривають відносини із Німеччиною. Першими про розрив відносин наголосили Бразилія, Перу та Чилі, а вже до 9 лютого це зробили усі країни регіону⁷⁵. Водночас далі розриву відносин країни йти не були готові⁷⁶. Останніми країнами, які підтримали США, стали Мексика⁷⁷ та Венесуела⁷⁸. Це відбулось уже у березні-квітні 1917 р.

Окремо ж слід згадати Чилі, уряд якої намагався домогтись для себе нейтральної полоси, яка б дозволила проводити торгівлю з нейтралами Європи, однак 7 лютого отримала рішучу відмову⁷⁹, що і обумовило подальшу позицію країни.

⁷⁰ Bryan Sees Objection to President's Plan. *The New York Times*. 1917. 24 January. P. 1.

⁷¹ Albert B. South America... P. 306–308.

⁷² Spain to Reject Note. *The New York Times*. 1917. 5 February. p. 1, 3.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Wilson Rebuffed, is Berlin's View. *The New York Times*. 1917. 10 February. P. 1, 3.

⁷⁵ South America Warns Germany. *The New York Times*. 1917. 9 February. P. 1.

⁷⁶ Brazil's Warning to Berlin Emphatic. *The New York Times*. 1917. 11 February. P. 1.

⁷⁷ Plot awakens Congress. *The New York Times*. 1917. 2 March. P. 1.

⁷⁸ Venezuela with America. *The New York Times*. 1917. 22 March. P. 4.

⁷⁹ Primary Documents — Chile's Reaction to Germany's Policy of Unrestricted Submarine Warfare, 7 February 1917 URL : http://www.firstworldwar.com/source/uboaat_chile.htm (application date 04.11.2017).

⁶³ Papers Relating... 1916... P. 217–218, 223.

⁶⁴ Papers Relating...:1917. Supplement 2... — P. 515–516.

⁶⁵ The Papers of Woodrow Wilson... V.36... — P. 192.

⁶⁶ Papers Relating...:1917. Supplement 2... — P. 498–500.

⁶⁷ The Papers of Woodrow Wilson... V.36... P. 205.

⁶⁸ Latin America and Germany. *The New York Sun*. 1915. 1 November. P. 2.

⁶⁹ Гершов З.М. Вудро Вильсон. М. : Мысль, 1983. С. 166.

Таким чином, Латинська Америка стала регіоном дипломатичного зіткнення між США та Німеччиною. Дотримуючись політики панамериканізму, уряд США був проти будь-яких дій з боку Німеччини щодо країн регіону. Водночас Німеччина вбачала у регіоні не тільки джерело ресурсів, але і можливість зовнішньополітичного впливу. Зокрема, ключовими джерелами протиріч стали:

використання Німеччиною латиноамериканських портів, посилення торгових відносин з країнами Південної Америки, тоді як уряд США намагався монополізувати усі торгові зносини американських континентів з Європою. Найбільшого загострення латиноамериканське питання набуло наприкінці 1916 — початку 1917 р., що стало однією з причин оголошення урядом США війни Німеччині.

REFERENCES

1. Alperovich, M., Rudenko, B. (1958). *Meksikanskaia revoliutsiia 1910–1917 goda i politika SShA*. M.: Izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoi literatury, 332 p. [in Russian].
2. Arkhiv polkovnika Hauza. (2004). *Izbrannoie: v 2-kh t.* [per. s angl. N. Kotova], M.: AST, T. 1, 602 [in Russian].
3. Biukenen, D. U. (1924). *Memuary diplomata*. B. m.: Gosvoenizdat, 312 [in Russian].
4. Bolhovitinov, N. N. (1959). *Doktrina Monro. (Proishozhdenie i kharakter)*. M.: Izd-vo IMO, 336 p. [in Russian].
5. Fursenko, A. A. (1968). *Dinastiia Rokfellerov*. L., 316 [in Russian].
6. Gershov, Z. M. (1983). *Vudro Vilson*. M.: Mysl, 335 [in Russian].
7. Manukhin, A. A. (2013). *Reakciia SShA na revoliutsionnyie preobrazovaniia v Meksike: ot nevmeshatelstva k vooruzhennym interventsiiam (1910–1920 gg.): avtoref. dis. kand. istor. nauk: spets. 07.00.03, Moskovskii gosudarstvennyi universitet im. M. V. Lomonosova*, M., 28 [in Russian].
8. *Mirovyie voiny XX veka*. (2002). V 4 kn. M., Kn. 1. *Pervaia mirovaia voina: Ist. ocherk*, 686 [in Russian].
9. Platoshkin, N. N. (2011). *Istoriia Meksikanskoi revoliutsii. Istoki i pobeda 1810–1917 gg.* M.: Universitet Dmitriia Pozharskogo: Russkii Fond sodeistviia obrazovaniiu i nauke, T. 1, 432 [in Russian].
10. Tirpic, fon A. (2014). *Vospominaniia*. [per. s nem., primechaniia V. Ya. Golanta]. M.: Veche, 448 [in Russian].
11. Voslenskii, M. (1954). *Iz istorii politiki SShA v germanskom voprose (1918–1919 gg.)*. M.: Gosudarstvennoie izdatelstvo politicheskoi literatury, 229 [in Russian].
12. Zolov, A. V. (2000). *SShA: borba za mirovoie liderstvo (K istorii amerikanskoi vneshnei politiki. XX vek.)*. Uchebnoie posobie: V 2 ch., Kaliningrad, Ch. 1, 100 p. [in Russian].
13. Gatzke, H. (1980). *The United States and Germany on the Eve of World War*. N.Y. [in English].
14. Ragnhild, F. (1984). *Lateinamerika als Konfliktherd der deutsch-amerikanischen Beziehungen 1890–1903*, Diss. Köln, 1119 s. [in German].
15. (1918). *Vossiche Zeitung*. November 8, 8 [in German].
16. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1917*. (1931). Supplement 2, *The World War*: in 2 volumes, Washington: Government Printing Office, Vol. 2, 1323 p. [in English].
17. Lansing, R. (1921). *The Peace Negotiations. A Personal Narrative*. Boston: Houghton Mifflin Company [in English].
18. Albert, B. (2002). *South America and the First World War: The Impact of the War on Brazil, Argentina, Peru and Chile (Cambridge Latin American Studies)*. Cambridge University Press [in English].
19. *British Cruiser Sinks a German Liner of Cuba*. (1915). *Evening Lieder*, January 18, 1 [in English].
20. Compagnon, O. (2009). *Entrer en guerre? Neutralité et engagement de l'Amérique latine entre 1914 et 1918*. *Relations Internationales*, 137, 31–41 [in French].
21. Kennedy, R. (2009). *The Will to Believe: Woodrow Wilson, World War I, and America's Strategy for Peace and Security (New Studies in U.S. Foreign Relations)*. Kent State Univ. Pr., 291 [in English].
22. *The Cabinet Diaries of Josephus Daniels (1913–1921)* (1963). Ed. by D. Cronon, Lincoln, 648 p. [in English].
23. *The New International Yearbook: A Compendium of the World's Progress for the Year 1916*. (1917). New York: Dodd, Mead & Co, 938 p. [in English].
24. *The New International Yearbook: A Compendium of the World's Progress for the Year 1915*. (1916). New York: Dodd, Mead & Co, 791 p. [in English].
25. *U.S. Congress. Congressional Record*. (1915). Wash., D.C.: Government Printing Office, V. 52. Proceedings a. debates, 532. [in English].
26. *Says Wilson Consulted South America Before Sending His Last Note to Germany*. (1915). *The New York Times*, June 13, 1 [in English].
27. *Deutsche Rundschau*. (1915). XLIV, № 2, 115–161 [in English].
28. *The New International Yearbook: A Compendium of the World's Progress for the Year 1917*. (1918). New York: Dodd, Mead & Co, 904 p. [in English].

29. Bell, A. (1961). A History of the Blockade of Germany and of the Countries Associated with Her in the Great War, Austria-Hungary, Bulgaria, and Turkey, 1914–1918. London: Her Majesty's Stationery Office, 845 [in English].
30. Wilson Prepared for a Peace Move. (1915). *The New York Times*, June. 30, 1 [in English].
31. Luebke, F. C. (1987). Germans in Brazil. A comparative history of cultural conflict during World War I. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 272 p. [in English].
32. Lansing, R. (1935). War Memoirs. N. Y.: The Bobbs Merrile C, 383 p. [in English].
33. Das staatsmännische Werk des Präsidenten in seinen Reden. Wilson. Hrsg. von Georg Ahrens; Carl Brinkmann, 309 p. [in German].
34. Tumulty, J. P. (1921). Woodrow Wilson, as I Know Him. N.-Y., 218 p. [in English].
35. Katz, F. (1981). The Secret War in Mexico. Europe, the United States and the Mexican Revolution. Chicago: Univ. of Chicago Pr., 660 p. [in English].
36. British may Modify Blockade Orders if U.S. Pacifies Mexico. (1915). *Evening Lieder*, July 29, 2 [in English].
37. Bernstorff Led Huerta in Plot, Paper Declares. (1915). *Evening Lieder*, August 4, 4 [in English].
38. Germany Pits Mexicans to War. (1916). *Los Angeles Times*, May 19, 1 [in English].
39. Roosevelt Calls Wilson Policy Weak and Timid. (1915). *The New York Times*, August 29, 1, 3 [in English].
40. Roosevelt Assails “wail” of President. (1915). *The New York Times*, December 8, 1 [in English].
41. Wilson und der Rechtsfriede. (1919). Berlin: Linden-Druckerei, 30 p. [in English].
42. Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung. (1915). April 19, 3 [in German].
43. Robert Lansing Papers 1882–1929 (mostly 1905–1928). Princeton University Library, Series 3, Writings and Speeches, Box 8, Folder 11. Introduction of Hon, James W. Gerard at Dedication of Liberty Hut, 226 p. [in English].
44. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The World War 1916. (1929). Supplement, Washington: Government Printing Office, 1000 p. [in English].
45. Pershing, J. (1931). My Experiences in the World War. Vol. I, New York: Frederick A. Stokes Company, 400 p. [in English].
46. Wenn Mexiko den Krieg erklärt Amerika. (1916). *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, April 24, 2 [in German].
47. British Cruiser Captures German Raider after Three Hour Fight off Bermuda. (1916). *Evening Lieder*, February 9, 1 [in English].
48. German Capital back of Cuban Revolution. (1917). *Evening Lieder*, March 28, 2 [in English].
49. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Lansing's papers 1914–1920 (in two volumes). (1939). Washington: Government Printing Office, V. 1, 801 p. [in English].
50. Robert Lansing Papers 1882–1929 (mostly 1905–1928). Princeton University Library, Series 1, Official Papers, Box 1, Folder 6, Includes Lansing, Woodrow Wilson, and William Phillips de Sullivan Scandal, 753 p. [in English].
51. Latin America [in English].
https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/latin_america
52. The Papers of Woodrow Wilson. (1981). Ed. by A. S. Link. Princeton (N.J.): Princeton Univ. Press, V. 36, XXIV, 684 p. [in English].
53. Latin America and Germany. (1915). *The New York Sun*, November 1, 2 [in English].
54. Bryan Sees Objection to President's Plan. (1917). *The New York Times*, January 24, 1 [in English].
55. Spain to Reject Note. (1917). *The New York Times*, February 5, 1, 3 [in English].
56. Wilson Rebuffed, is Berlin's View. (1917). *The New York Times*, February 10, 1, 3 [in English].
57. South America Warns Germany. (1917). *The New York Times*, February 9, 1 [in English].
58. Brazil's Warning to Berlin Emphatic (1917). *The New York Times*, February 11, 1 [in English].
59. Plot Awakens Congress. (1917). *The New York Times*. March 2, 1 [in English].
60. Venezuela with America. (1917). *The New York Times*, March 22, 4 [in English].
61. Primary Documents — Chile's Reaction to Germany's Policy of Unrestricted Submarine Warfare, 7 February 1917 [in English].
http://www.firstworldwar.com/source/uboaat_chile.htm

Gennady Kazakov

LATIN AMERICA AS A REGION OF THE CONTRADICTION OF THE USA AND GERMANY INTERESTS DURING THE FIRST WORLD WAR

In the article, the author considers the issues of the collision of interests of the United States of America and Germany in the Latin American region during the First World War. The confrontation had a diplomatic

character and consisted in refusing to “penetrate” German capital and the physical presence of German troops in the countries of the Latin American region. According to the official American political ideology of pan-Americanism, there was a tacit agreement that the United States did not interfere in the affairs of Europe, and Europe, in turn, did not try to penetrate the American continent, leaving it in the sphere of the USA influence. With the beginning of the First World War, the German presence in the region increased. Moreover, the American government, on the contrary, proposed to close the American continent for citizens of European states. The main issue caused to controversy between the USA and Germany was the use of Latin American ports as temporary parking, as well as the strengthening of trade relations between the countries of South America and Germany. In the course of such actions by the American administration, Germany lost the Latin American market. The above events led to tweaking German agents, government of countries from this region against the United States. This was particularly evident in the Mexican issue, where the German government supported the opposition bloc, and then tried to persuade Mexico to declare war on the United States. The conduct of the Pan-American Conference strengthened the role of the United States in the countries of the region and led to the displacement of Germany from the region. While writing the article we come to the conclusion that the contradictions arose in the region became one of the most important reasons for the declaration of war against Germany by the USA government.

Kew words: *First World War, Latin America, Monroe Doctrine, pan-Americanism, isolationism, diplomatic confrontation, diplomatic crisis.*

Дата надходження статті до редакції: 21.10.2018.

**Галина Саган,
Ганна Семеха**

УТВЕРДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ПРИНЦИПІВ В ОСВІТІ ЯПОНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті виокремлено основні етапи становлення гендерної рівності в освітній системі Японії, яка стала можливою завдяки соціально-економічним реформам, що почали проводитися в країні, починаючи з другої половини ХІХ ст. Прослідковано зміну соціального статусу жінки в суспільстві. Формування нового ідеалу жінки все більше почав вимагати від неї освіченості, що загалом сприяло розбудові жіночої освіти в Японії та утвердженню гендерної рівності на початку ХХ ст.

Ключові слова: гендерна рівність, гендерна освіта, освіта в Японії, жіноча освіта.

Принцип гендерної рівності нині є усталеним явищем в освітній системі Японії. Починаючи з середньої та вищої освіти, різниця у співвідношенні зарахування студентів між чоловіками та жінками практично відсутня. Проте історично, особливо на початок становлення сучасної освіти, можливості здобути освіту для дівчат були менш сприятливими, ніж для хлопців. Навіть в обов'язковій початковій школі частота відвідування дівчатами навчальних закладів була дуже низькою. Можливості доступу до середньої освіти для дівчат теж були обмеженими. Ситуація почала змінюватися на зламі ХІХ–ХХ ст., коли в Японії прийняли низку законів, що відкривали двері освітніх закладів для дівчат.

Проблема жіночого виховання та навчання в Японії стала предметом аналізу для окремих дослідників. Так, у роботі І. Тіхоцької¹ відображено роль традиції в сучасній японській сім'ї та основні тенденції розвитку післявоєнної освітньої системи в Японії. В. Нанівська² розглянула період від реставрації Мейдзі і до кінця ХХ ст. та відзначила, що система морального виховання в японській школі з раннього дитинства виховує у дитини природну життєву необхідність орієнтації на суворе дотримання суспільних норм і законів. У свідомості учня поєднуються вихованість, ввічливість і соціальний конформізм. Дослідниця доходить висновку, що японська система морального виховання демонструє свою історичну життєздатність, що, на думку автора, відповідає поставленим перед нею завданням виховання таких особистісних якостей, які потрібні суспільству і державі.

Метою статті є розкриття процесів, спрямованих на утвердження гендерної рівності в освітній сфері Японії на початок ХХ ст.

До середини ХІХ ст. у японському суспільстві, де панував чоловічий шовінізм, соціальна роль жінки була обмежена. Робочі місця для жінок, крім сімейного бізнесу, були нечисленними. У заможному прошарку роль жінки була обмежена сімейними турботами, вона мала вірно служити своєму чоловікові та свекрусі. У 1868 р. в Японії відбулася політична революція, що ознаменувалася розпадом сьогунату «Токугава» та народженням політичної влади з імператором на чолі³. Після створення Міністерства культури була введена перша загальна система навчання Гакусей⁴ (1872 р.), яка являла собою екзотичне поєднання елементів західної і традиційної культури. Адміністративний розподіл і управління освітою будувалися за французькою моделлю, методика і зміст навчання були запозичені в Англії і США, а організація навчальних закладів, система іспитів і шкільний ритуал залишалися традиційними. Ці роки знаменували пік вестернізації, що супроводжувалася не завжди продуманими заходами щодо запровадження досвіду і культури західних країн. Зміни супроводжувалися відмовою від багатьох національних традицій, що викликало невдоволення не тільки конфуціанців, але і помірних реформаторів.

Усі діти повинні були відвідувати початкову школу незалежно від статі, соціального статусу чи батьків. У 1890 р. співвідношення кількості учнів дошкільного віку складала біля 30 %, і майже половина з них були хлопчики. Деякі батьки ще не бачили потреби в тому, аби їхні дочки були

¹ Тихоцкая И.С. Система образования Японии: истоки и симптомы кризиса. Япония 1998–1999. Ежегодник. М., 1999. С. 181.

² Нанивская В.Т. Система морального воспитания в японской школе. Япония: идеология, культура, литература. М., 1989. С. 69–76.

³ Gender Equality in Education in Japan. URL: <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201403GEE.pdf> (дата звернення: 15.07.2018).

⁴ Слово «гакусей» складається з двох ієрогліфів 学生 і буквально означає «народжений вчитися». Вживається для позначення учнів у різних видах навчання.

освіченими. Багато дівчат займалися домашніми справами (готували їжу, прибирали та піклувалися про молодших братів і сестер). Значна частка шкільного збору також була чинником, який перешкоджав дівчатам продовжити шкільне навчання. Поряд з тим, на межі XIX–XX ст. почала змінюватися ситуація в освіті.

Наприкінці XIX ст. Японія пережила війну з Китаєм (1894–1895 рр.). В атмосфері націоналістичного пафосу після війни японці схвально ставилися до освіти, яку пропонувала влада. Ініціатива проявилася у відкритті шкіл для дівчат, де вони могли набувати навичок швачки. Також почали готувати вчителів-жінок. Проте середня освіта для дівчат залишалася незрозумілою. Більше порядку було у початковій школі⁵.

У 1881 р. Міністерство культури видало Загальне керівництво для середньої школи, в якому було обумовлено мету середньої школи. Так, середня школа мала на меті забезпечити загальну освіту високого рівня для тих, хто бажав вступити до вищих навчальних закладів, або для тих, хто збирався продовжувати бізнес середнього рівня. У цьому документі не було жодного посилання на середню школу для дівчат⁶, бракувало самого поняття «середня освіта» для дівчат. На той час робочі місця для жінок середнього класу були рідкістю, і жінки ще не могли вступати до вищих навчальних закладів. У 1872 р. Міністерство культури створило першу офіційну середню школу для дівчат в Токіо, яка базувалася на західних цінностях. Також були традиційні школи для жінок, так звані «Атомі», де вивчали японську культуру, китайську класику, японську поезію, шиття, живопис, музику та композицію з квітів. У 1888 р. з'явився ще один тип жіночої школи, де навчали рукоділлю і шиттю.

Останні півтора десятиліття XIX ст. характеризувалися неухильним зростанням ролі держави в управлінні освітою і посиленням імперських тенденцій у всіх сферах громадського життя. На першому етапі головну роль зіграла серія «шкільних указів» міністра культури Морі Арінорі (1847–1889 рр.), які перетворили систему навчання на надійний інструмент внутрішньої політики та морального виховання підданих⁷. 1886 року М. Арінорі розпочав реформу освіти й опублікував від імені японського уряду низку указів, що стосувалися системи організації шкіл. Останні стали поділятися на початкові, середні

⁵ Gender Equality in Education in Japan. URL: <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201403GEE.pdf> (дата звернення: 18.07.2018).

⁶ Education in Japan: Past and Present. URL: <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201103EJPP.pdf> (дата звернення: 05.07.2018).

⁷ Тихоцька І.С. Система образования Японии: истоки и симптомы кризиса. Япония 1998–1999. Ежегодник. М., 1999. С. 164–181.

і вищі. Міністр також започаткував систему найвищих імперських університетів. Особливу увагу міністр приділяв вихованню освітніх кадрів, тому створив загальнонаціональну мережу педагогічних шкіл. Також впровадив у навчальний заклад обов'язкові заняття з фізкультури⁸. Важливою подією цього періоду стало видання у жовтні 1890 року Імператорського Маніфесту про виховання, який затвердив основні принципи морально-етичного виховання, що діяли потому упродовж половини століття. Маніфест мав значний вплив на формування імперської ідеології в усіх сферах суспільного життя і забезпечив високу керованість системою освіти і виховання, що спиралася на принципи конфуціанської моралі. Перебіг реформування японської освіти у 1868–1900 рр. підтверджував висновок про те, що зі збільшенням темпів модернізації питома вага вестернізації знижувалася і відбувалося відродження місцевих культур⁹.

В останнє десятиліття Мейдзі почали проявлятися перші відчутні результати реформи освіти. Серед низки головних досягнень цього періоду слід відзначити швидкий розвиток початкового навчання. Реформа 1900 р. спростила початкове навчання, зробила обов'язковим і в той же час більш доступним для широких мас. Зміцнюючи керівну роль центру, уряд ввів безкоштовне початкове навчання і встановив повний контроль за змістом і процедурою друку шкільних підручників. У 1907 р. термін навчання був збільшений з 4-х до 6-ти років, і до 1912 р. воно охоплювало понад 98 % всіх дітей шкільного віку. До кінця Мейдзі вперше в історії Японії практично зрівнялися показники відвідуваності початкової школи серед хлопчиків і дівчаток; значно розширився доступ до середньої, педагогічної, а потім і вищої освіти для дівчат.

Після Російсько-японської (1904–1905 рр.) та Першої світової війн японське суспільство почало стрімко розвиватися. Чисельність найманих працівників у сфері промисловості та управління збільшувалася. У містах збільшився «новий середній клас», представників якого колись називали «зарплатні люди». Вони були добре освічені та мали офісне працевлаштування. Сімейна система також змінювалася. Замість традиційної патріархальної розширеної сім'ї зростала ядерна сім'я, яка складалася з пари та їхніх дітей. У переписі 1920 р. частка ядерної сім'ї вже перевищувала 50 %. Сучасний гендерний розподіл праці, який передбачав працевлаштування чоловіків та домашню роботу жінок, переважав у японських сім'ях. Саме в цій атмосфері шукали нового ідеалу

⁸ Морі Арінорі. Енциклопедія Ніппоніка: в 26 т. 2-е видання. Токіо: Сьогаккан, 1994–1997. С. 345.

⁹ Nagai M. Higher Education in Japan. Tokyo, 1971. С. 215–216.

середній освіті для дівчат. Це був ідеал доброї дружини, мудрої матері. Ця нова думка сприяла розвитку середньої освіти для жінок, надаючи їй теоретичного обґрунтування¹⁰.

Ідеал гарної дружини та мудрої матері вперше давав позитивні значення ролі жінки як дружини в управлінні домогосподарством, а також як мами у вихованні своїх дітей. Загалом це раціоналізувало внесок жінок у розвиток суспільства завдяки модернізації своїх обов'язків, таких, як допомога чоловікові, виховання наступного покоління громадян. Можна стверджувати, що освіта для жінок як дружин та матерів була корисною для нації так само, як і освіта для чоловіків.

Цей ідеал став домінуючим у японському суспільстві на початок ХХ ст. та отримав позицію офіційно визнаного ідеалу освіти жінок. У 1910 р. запровадили нову середню школу для дівчат, яку назвали «практичною середньою школою» для дівчат. У цьому випадку «практична» означало домашню економіку. У практичних середніх школах більше половини навчальних годин були присвячені освіті у сфері домашньої економіки, навчанню домашньому господарюванню та шиттю. Практичні середні школи для дівчат були в багатьох випадках створені як додаток до місцевих вищих початкових шкіл. Ця школа сприяла популяризації середніх шкіл дівчат у містах.

Після 1900 р. кількість студентів середніх шкіл для хлопчиків швидко зростала. До 1918 р. Рада з питань освіти відмовила у створенні інститутів вищої освіти жінок на тій підставі, що ще не настав час. Прийом жінок в університети за звичайними правилами не здійснювався. Замість відмови від створення інститутів вищої жіночої освіти Рада рекомендувала реорганізувати середню школу дівчат, визначала, що середні школи будуть встановлюватися як спеціалізовані та як додаткові курси для студентів, які бажали отримати кращу освіту. Деякі середні школи дійсно створили спеціалізовані або додаткові курси. Однак ані спеціалізовані, ані додаткові курси не мали постійного зростання, і врешті-решт вони не отримали належного статусу у широкому масштабі. Ні спеціалізовані, ні додаткові курси середніх шкіл для дівчат не могли зрівнятися з професійними коледжами та середніми школами для хлопців.

У 1920-х рр. захисники жіночої освіти продовжували свою діяльність і час від часу надсилали клопотання про створення жіночих вищих

навчальних закладів. Але їхні надії не могли бути реалізовані у будь-якому випадку. Ідеал доброї жінки та мудрої матері дійсно сприяв просуванню дівчачих середніх шкіл, надаючи йому теоретичного обґрунтування. Цей ідеал принципово підкреслював роль жінки як дружини та матері в родині і обмежував їх діяльність. Це означало, що коли жінки почали бажати більш розвинутої освіти для отримання гідних робочих місць, сам ідеал виявився стримуючим. У будь-якому випадку помітний контраст між розвинутою середньою освітою для чоловіків та малорозвинутою вищою освітою для жінок був одним із характерних ознак передвоєнного періоду в Японії.

До 1918 р. існували тільки Імперські університети. Проте Університетський закон 1918 р. дозволив з'явитися приватним університетам. Відповідно до цього закону багато національних, суспільних і приватних шкіл отримали статус університетів. Також звичайні школи поступово розвивалися на рівні професійних коледжів або наблизилися до рівня вищої освіти. До цього часу рівень зарахування до обов'язкової освіти досягнув 99 %. Справедливо зауважити, що сучасна система освіти була створена в Японії приблизно до 1920 р. У 1916 р. Е. Асіда, один із засновників «Руху за побудову життя», відзначав, що сучасна освіта країни приносить в жертву окремого вчителя в ім'я шкільної єдності та знижує його до посади звичайного робочого низької кваліфікації. Він же стверджував, що навчання, власне, закладено в людській природі, і коли дитина «за власною ініціативою виявляє інтерес до навчання — завдання освіти завершено». Тому, щоб допомогти дитині виробити таке відношення, «сам учитель повинен мати свіжий і активний інтерес до своєї роботи»¹¹. Однак більшість японських вчителів не була підготовлена до сприйняття такої ідеї, так само як обставини їхньої праці не сприяли втіленню власних ініціатив.

Таким чином, завдяки соціально-економічним реформам на початок ХХ ст. Японія вийшла з ізоляції та долучилася до світової спільноти. Реформи сприяли формуванню індустріального суспільства і політичному розвитку країни. Японія досягла гендерної рівності в освіті, принаймні забезпечила рівні можливості доступу до кожного рівня навчання. Спостерігався дисбаланс гендерного розподілу студентів на деяких факультетах та кафедрах у вищих навчальних закладах. Проте згодом почала суттєво зростати кількість жінок-студентів, які спеціалізувалися в галузі науки і техніки.

¹¹ Nagai M. Higher Education in Japan. P. 239.

¹⁰ Gender Equality in Education in Japan. URL: <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201403GEE.pdf> (дата звернення: 15.07.2018).

REFERENCES

1. Zinurova, E. G. (2004). Osnovnyie tendentsii i reformirovanie systemy obrazovaniia v Yaponii (konets XX–nachalo XXI v.). Disertatsiia kand. ped. nauk:m13.00.01, K., 179 p. [in Russian]. <http://www.dissercat.com/content/osnovnye-tendentsii-reformirovaniya-sistemy-obrazovaniya-v-yaponii-konets-xx-nachalo-xxi-v>
2. Mori Arinori. (1994–1997). Entsiklopediia Nipponika: v 26 t., Tokio: Sogakkan [in English].
3. Nanivskaia, V. T. (1989). Sistema moralnogo vospitaniia v yaponskoi shkole. M., *Yaponiia: ideologiya, kultura, lyteratura*, 69–76 [in Russian].
4. Tikhotskaia, I. S. (1999). Systema obrazovaniia Yaponii: istoky i simptomy krizisa. M., *Yaponiia 1998–1999, ezhegodnik*, 164–181 [in Russian].
5. Dr. Akito, Arima. *The Future of Higher Education in Japan* [in English]. <http://archive.unu.edu/hq/public-lectures/arima.pdf>
6. Education in Japan: Past and Present [in English]. <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201103EJPP.pdf>
7. Gender Equality in Education in Japan [in English]. <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201403GEE.pdf>
8. Japanese Women Yesterday and Today. (1996). *About Japan*, № 5, 52–54 [in English].
9. Kuchai, T. P. *Analysis of the Education Systems of Japan and Ukraine* [in English]. <https://pdfs.semanticscholar.org/1>
10. Nagai, M. (1971). Higher Education in Japan. *Tokyo*, pp. 215–216 [in English].
11. Overview of the History of Japans Education [in English]. https://www.jica.go.jp/jica-ri/IFIC_and_JBICI-Studies/english/
12. The Basic Law for a Gender-equal Society (Law No. 78 of 1999) [in English]. <http://www.gender.go.jp/index2.litml>
13. The Constitution of Japan [in English]. <http://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c01.html>

Galyna Sagan, Ganna Semekha

THE ESTABLISHMENT OF GENDER PRINCIPLES IN EDUCATION IN JAPAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Now the principle of gender equality is a well-established phenomenon in the educational scheme of Japan. Starting from secondary and higher education, there is practically no difference in the ratio of enrollment of students between men and women. However, historically, especially at the beginning of the formation of the modern education system, the opportunities for girls to get education were less favorable than for boys. Even in the compulsory primary school, the frequency of girls attending educational institutions was very low. Access to secondary education for girls was also limited. The situation began to change at the turn of the 19–20 centuries. In Japan, a number of laws were passed that opened the doors of educational institutions for girls.

In September 1872, the Law on Education was passed, which introduced compulsory primary education for all. Representatives of all social groups, as well as women received the right to education. According to this law, by 1880, 25,000 primary schools should be created in the country. It is important to remember that then almost all children began to attend school. At that time, foreign specialists are actively involved, who help to adapt to the new system, and teach in schools. Education along with military service and the taxes payment became the third important duty of the Japanese.

Japan has achieved gender equality in education, at least provided equal opportunities for access to every level of education. There was an imbalance in the gender distribution of students at some faculties and departments in higher education institutions. Thus, for example, women were prevailing in the field of education, literature, nursing, men were prevailing in science and technology. However, thereafter, the number of female students specializing in science and technology substantially increased. Today, many girls are studying at the National Defense Academy and the University of Marine Science and Technology. All this became possible thanks to the reforms that the Japanese educational system began in the early twentieth century.

Key words: gender equality, gender education, education in Japan, female education.

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2018.

Оксана Гула

ДІЯЛЬНІСТЬ ВАЛЕРІЇ О'КОННОР-ВІЛІНСЬКОЇ В ЕМІГРАЦІЇ (1918–1930 рр.)

У статті розглядається суспільна та літературна діяльність української письменниці, перекладачки В. О'Коннор-Вілінської в еміграції. Аналізується змістове наповнення її творів, у яких прослідковується політична позиція авторки, її ставлення до української культури, літератури.

Ключові слова: еміграція, Чехословаччина, політична позиція, творчість, ідентичність, організація.

На сьогодні відновлюються імена осіб, громадська, культурна діяльність яких мала вплив на перебіг низки ключових подій в історії України, розвиток літературного процесу, збереження серед діаспори української самосвідомості. Одним із таких є ім'я В. О'Коннор-Вілінської — письменниці, драматурга, громадської діячки, однієї із засновників УЦР, члена Термінологічної комісії Української господарської академії в Подебрадах.

Вивченням постаті В. О'Коннор-Вілінської займалися Л. Смоляр¹, Ю. Хорунжий², С. Наріжний³, М. Москаленко⁴, І. Завірюхіна⁵. Проте для більшого розуміння значення цієї особистості згадана тема потребує більш глибокого аналізу.

Майбутня письменниця народилася на Полтавщині, у с. Миколаївка. Освіту здобула у 8-класній жіночій гімназії в Києві. Саме під час навчання В. О'Коннор-Вілінська почала випробовувати свої сили у літературі. Разом зі своєю найближчою подругою Л. Старицькою вона створювала невеликі твори, які демонструвала найближчому оточенню, зокрема родинам Старицьких, Косачів, Лисенків⁶ (М. Старицький та мати Валерії були троюрідними братом і сестрою, а старша сестра Валерії — Ольга — стала

першою дружиною М. Лисенка, звідси й такі тісні зв'язки з усією інтелігенцією. — О. Г.). Після закінчення навчання письменниця займалася громадською та літературною діяльністю у рідному селі, потім — у Харкові та Києві⁷.

Після люневих подій 1917 р. та утворення Української Центральної Ради В. О'Коннор-Вілінська зайнялася активною політичною роботою. Її було обрано членом виконавчого Комітету УЦР, головою літературно-видавничого відділу Міністерства освіти УНР⁸.

Проте вже восени 1918 р. В. О'Коннор-Вілінська з чоловіком О. Вілінським, відомим інженером та генеральним консулом УНР в Цюриху, виїхала до Швейцарії, потім — до Відня, де співпрацювала з українськими журналами «Воля», «Чайка», «Земля», а також працювала над романом «На еміграції»⁹.

Після переїзду із Відня до Подебрад Чехословацької республіки у 1922 р. В. О'Коннор-Вілінська почала друкуватися в «Новій Україні», на сторінках якої побачили світ переклади віршів Верлена «Осінній спів»¹⁰, Ростана «Спів до Сонця», Альфреда де Мюсе «Експромт», Вольтера «З'єднаймося у допомозі»¹¹, а також оповідання «Автомобіль»¹², «Крамничка»¹³. Ці два оповідання, що показують життя окремої людини в умовах вимушеного переселення до іншої

¹ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX — поч. XX ст. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.; Смоляр Л. Місце жінки в історії: до біографії Валерії О'Коннор-Вілінської. Етнічна історія народів Європи. 2001. Вип. 11. С. 105–109.

² Хорунжий Ю. Шляхетні українки: Есеї-парсуни. Київ: Вид-во ім. О.Теліги, 2003. 208 с.

³ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага: 1942. 372 с.

⁴ Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу. Всесвіт. 2006. № 5–6. С. 174–194.

⁵ Завірюхіна І. «Дух музики» в українській символістській драмі початку XX ст. Літературознавчі студії. 2011. Вип. 33. С. 159–166.

⁶ Кононенко Х. В. О'Коннор-Вілінська. Нова хата. 1934. Число 1. Січень. С. 3–4.

⁷ Дег. див. Гула О. Творчість Валерії О'Коннор-Вілінської в українському літературному процесі XX ст. Сторінки історії. 2018. Випуск 46. С. 147–157.

⁸ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX — поч. XX ст. Одеса: Астропринт, 1998. С. 321–322.

⁹ О'Коннор-Вілінська В. На еміграції. Львів: Світ, 2005. 232 с.

¹⁰ О'Коннор-Вілінська В. Осінній спів. Нова Україна. 1923. Ч. 1–2. Січень–лютий. С. 55.

¹¹ О'Коннор-Вілінська В. З французьких поетів. Нова Україна, 1923. Ч. 12. Грудень. С. 160.

¹² О'Коннор-Вілінська В. Автомобіль. Нова Україна. 1923. Ч. 3. Березень.

¹³ О'Коннор-Вілінська В. Крамничка. Нова Україна, 1923. Ч. 7–8. Липень–серпень. С. 135–150.

країни, — частини написаного роману «На еміграції». Особливою теплою відзначаються надруковані на сторінках журналу спогади про М. Лисенка, в яких авторка описала композитора справжнім патріотом: «Микола Віталевич писав тоді “Тараса Бульбу”, першу велику українську оперу після “Різдвяної ночі”, але не вважаючи на те, що красу її визнали найбільші російські композитори, <...> вона не побачила тоді світа, бо Микола Віталевич не згодився, щоб опера його йшла російською мовою»¹⁴.

В оповіданні «Понад Сулою», що вийшло друком у 1924 р., авторка у гострій формі засуджує панування німців у 1918 р. на українських територіях, вказуючи, що у них можна повчитися організації праці, обробітку землі, але не в умовах їхньої тотального засилля та частих випадків фізичних розправ над українським населенням. Авторка, зображуючи підготовку збройного повстання молодими українськими селянами проти гетьманату, описує романтичні стосунки між двома людьми. В. О'Коннор-Вілінська не зраджує своїй манері і показує молодих повстанців справжніми патріотами «...*Ти визнаєш вільну Україну?.. .Визнаю! <...> Будеш нищити разом із нами всіх її ворогів?... Не буду нищити скорострілами, <...> а на селі, серед наших селян, я буду корисний справі!*»¹⁵. Детально описується краса, неповторність української природи, ментальні риси українського населення, народний побут.

Паралельно авторка розпочала співпрацю із такими українськими друкованими виданнями, як «Жіноча доля» (Коломия), «Світ дитини» (Львів), «Пчілка» (Ужгород), «Тризуб» (Париж)¹⁶.

Так, у журналі «Тризуб», що виходив у Парижі у 1925–1940-х рр. за сприяння українських емігрантських кіл, В. О'Коннор-Вілінська друкувала огляди культурно-мистецьких заходів, що відбувалися у Подєбрадах. Зокрема, у номері тижневика від 22 листопада 1925 р. нею описується виступ танцюристів школи відомого українського хореографа, балетмейстера, педагога В. Авраменка, який зробив українські народні танці професійним мистецтвом. Авторка замітки детально описала концерт та дуже тепло і з гордістю відгукнулася про В. Авраменка¹⁷.

В. О'Коннор-Вілінську за живе зачепила трагічна загибель у Парижі С. Петлюри, адже вона

була прихильницею його політичного курсу. Саме тому письменниця слідкувала за ходом слідства та судовим процесом, що відбувався над вбивцею Отамана. Свої враження вона висловила в журналі «Тризуб» заміткою «В залі суду»¹⁸, де порівняла процес із театральним дійством, а його учасників — із акторами різних драматичних шкіл.

Короткі оповідання, п'єси — «З дитячого життя», «Кухарка дипломата», «На свій шлях», «Весна», «Коло скрині», «По-товариськи», «Павлусь Савченко» — були написані, але не надруковані В. О'Коннор-Вілінською. У всіх цих творах чітко простежується політична позиція авторки, її погляди на діяльність певного прошарку української еміграції. Так, у фарсі «Кухарка дипломата» письменниця з іронією показує необдуману, часом навіть смішну «активну діяльність» окремих представників українських емігрантських кіл. Наприклад, прийняття на посаду другого, абсолютно непотрібного касира, організацію дороговартісних прийомів, а також пропозицію придбати другий автомобіль, «...*адже кухарці нема як їздити за продуктами...*»¹⁹.

Схожа ідея пронизує й оповідання «Павлусь Савченко». Головний герой, молодий хлопець Павлусь, перебуваючи у Відні, «... *пам'ятав усі зібрання видатніших українців, що по традиції відбувалися у їхній господі, <...> які склалися мрії на далеке майбутнє! Самостійна Українська держава! З своєю рідною мовою, <...> з своїм державним військом, послами по всьому світові!*»²⁰. І, ніби на протигагу цим світлим спогадам, авторка показує результати перебування українців за кордоном, вміщуючи в діалог між героями оповідання момент про витрату державних коштів: «...*найняли розкішне помешкання, <...> мали свою ложу в опері <...> Коли Куніцький їде, було по вулицях, то всі звертають увагу на його автомобіль. При ньому завжди був козачок в українському убранні...*»²¹.

Натомість у п'єсі «Весна» звучить патріотичне ствердження: «...*наше завдання провадити національну справу. На нашому прапорі “Україна”. Ми вернемо їй волю, ми дамо їй пишний цвіт. Ми підємо за своїм прапором як побратими...*»²². Вказаний твір з кожної сторінки словами головних героїв говорить про патріотизм та віру у майбутнє Української держави.

¹⁴ О'Коннор-Вілінська В. Дещо зі спогадів про М. Лисенка. Нова Україна. 1923. Ч.5. Травень. С. 102–104.

¹⁵ О'Коннор-Вілінська В. Понад Сулою. Нова Україна, 1924. Ч.1–3. Січень–березень. С. 77.

¹⁶ Смерть і життя В. О'Коннор-Вілінської. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 4368. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 8.

¹⁷ Тижневик «Тризуб». ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки). Ф. 15. Оп. 1. Спр. 115. 22.12.1925. Число 6. С. 18–20.

¹⁸ Тижневик «Тризуб». ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 121. 31.10.1927. Число 8.

¹⁹ О'Коннор-Вілінська В. Кухарка дипломата. ЦДАВО України. Ф. 4368. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 15.

²⁰ О'Коннор-Вілінська В. Павлусь Савченко. ЦДАВО України. Ф. 4368. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8.

²¹ О'Коннор-Вілінська В. Павлусь Савченко. ЦДАВО України. Ф. 4368. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 12.

²² О'Коннор-Вілінська В. Весна. ЦДАВО України. Ф. 4368. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8.

Окрім літературної діяльності, у Подєбрадах В. О'Коннор-Вілінська активно працювала на суспільній ниві. За її ініціативи у 1924 р. тут було організовано Союз українок-християнок задля моральної та культурної праці серед української еміграції. Діяльність Союзу розвивалася за такими напрямками: культурно-просвітницький, шкільний, благодійний, господарський. Було створено дитячий клуб з метою національного виховання дітей. Тут діти займалися фізкультурою, співали, майстрували, а на свята — влаштовували святкові вистави.

Крім того, Союз українок-християнок заснував для хворих емігрантів спеціальний оздоровчий санаторій, проте через брак коштів він проіснував лише 2 місяці. Завдяки старанням В. О'Коннор-Вілінської при Союзі було відкрито їдальню, що дозволило не лише підтримати бідних, але й влаштувати деяких з них на роботу.

Для налагодження дружніх контактів із чехами Союз організував свято з приводу ювілею президента Т. Масарика, куди було запрошено представників українських та чеських організацій у Подєбрадах²³. Також ним було утворено видавництво «Київ» та видано збірку П. Маланюка «Стилет і стилос».

Щодо господарського напряму діяльності Союзу, то його члени опікувалися могилами українців, які померли у Подєбрадах, а також збирали одяг, їжу, кошти для бідних емігрантів.

З часом організація почала отримувати фінансову допомогу від чеського уряду для педагогічної діяльності²⁴.

Турбуючись про доступність та зрозумілість історичних процесів серед дітей, В. О'Коннор-Вілінська у 1926 р. видала друком брошуру «Первісне життя людини»²⁵. У цьому дослідженні зрозуміло та захоплююче описано розвиток людини у залізному віці. Авторка змогла описати зміни клімату та зацікавити читачів описами досягнень людини у залізному віці.

П'єса «На Великдень» є інсценізацією вірша Тараса Шевченка «На Великдень на соломі...», написаного в Кос-Аралі під час заслання 1849 р.

Ця етнографічна п'єса яскраво передає народний колорит, тодішні реалії й наближена до дитячого досвіду. Тут нема сліду «панського мислення», тому що В. О'Коннор-Вілінська свідомо і вдумливо вивчала народне життя і звичаї.

Дійовими особами п'єси є сільські діти: Ївга, Оріся, Петро, Степан, Оленка, Параска. Авторка, поруч із Шевченковими, вводить власні українські типи, що витворюють виразну картину

українського села. Оріся — бідна сирітка, поетична, мрійлива, щира, доброзичлива дитина. Для загострення драматичного конфлікту письменниця зображує і колоритних сільських бешкетників, що знущуються над нею, виганяють з гурту. Авторка проявила відмінне знання побутових речей і володіння словесним матеріалом. Панотець із паніматкою детально описують духовних осіб як захисників знедолених. Це і є прояв того великосвітського українського панства, що своє багатство, працю й ціле життя поклато на захист і просвіту покривдженого народу. Вони влаштували свято не тільки малій сирітці, а й старенькій бабусі, що «ходить, просить», дідові. П'єса насичена яскраво вираженою візуалізацією. Переважають зорові образи сьйва, блиску, чистоти, яскравих барв, що несуть у собі духовне зростання²⁶.

У збірці спогадів «Лисенки й Старицькі»²⁷, що вийшла друком у 1936 р. у Львові, а до того частинами друкувалася у журналі «Нова хата» (1934 р.)²⁸, тобто вже після смерті авторки, міститься багато фактичного матеріалу не лише про роки юності самої В. О'Коннор-Вілінської, але й про таких метрів української культури, як М. Старицький, М. Лисенко, М. Кропивницький, Леся Українка: «...Кого тільки не приходило до них! (М. Старицького і його дружини Софії. — О. Г.) Те громадське життя було розлоге <...> Тут стикалися всякі інтереси: і мистецькі, і наукові, і політичні, але що далі, то все визначніше забарвлені українською націоналістичною фарбою»²⁹. Стає зрозумілим, що саме це середовище сформувало не лише політичні погляди майбутньої письменниці, але й привило їй любов до всього українського та вплинуло на світогляд. З особливою теплотою авторка спогадів відгукувалася про композитора М. Лисенка, вважаючи його своїм учителем «...Їй (В. О'Коннор-Вілінській. — О. Г.) було якихось 9 років, коли <...> Микола Віталійович написав до неї листа ласкавого і дружнього як до розумної свідомої дівчинки, щоб знала, що вона українка, щоб вірно любила Україну. Той лист зробив на неї велике вражіння, <...> і з того часу вона вже непохитно стояла на твердому українському ґрунті»³⁰.

У спогадах про М. Лисенка авторка зазначає, що: «Характеристичною рисою вдачі Миколи Віталійовича був його завжди молодий настрій,

²⁶ Попович М. Валерія О'Коннор-Вілінська і її п'єса «На Великдень...». URL: http://fil-kalejdoskop.blogspot.com/2016/07/blog-post_12.html (дата звернення: 12.06.2018).

²⁷ О'Коннор-Вілінська В. Лисенки й Старицькі: [спогади]. Львів: З друк. Вид. спілки «Діло», 1936. 82 с.

²⁸ О'Коннор-Вілінська. В. 1934. Лисенки й Старицькі. Нова хата. Львів. Число 1–12а.

²⁹ Монографія «Старицькі і Лисенки». Рукопис (1919–1934). ЦДАВО України. Ф. 4368. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7.

³⁰ Там само. Арк. 30.

²³ Тижневик «Тризуб». 18.04.1926. Число 26–27. С. 43.

²⁴ Тижневик «Тризуб». 18.04.1926. Число 26–27. С. 44.

²⁵ О'Коннор-Вілінська В. Первісне життя людини. Ужгород: Друкарня акційного товариства «Унію», 1926. 16 с.

хоч тяжкий, хоч веселий, але молодий, яскравий»³¹. Така детальна характеристика українського композитора пов'язана з тим, що В. О'Коннор-Вілінська з дитинства часто зустрічалася з М. Лисенком. Спочатку вони бачились у маетку О'Коннорів у с. Миколаївка на Полтавщині, куди композитор приїздив щоліта зі своєю дружиною, а іноді — ще й з М. Старицьким, адже «... їх захоплювало тоді українське народне життя, українська етнографія й мистецтво... Лисенко й Старицький проводили літній час у тісному єднанні з селом: вели розмови з старими людьми, дізнавалися від них про стародавні звичаї, спогоди, вчилися пісень, а також чистої мови...»³². Згодом же їхні шляхи перетнулися вже в Києві, де авторка навчалася в гімназії, а композитор проживав із сім'єю. Тоді їхня дружба посилилася ще більше, адже, за словами В. О'Коннор-Вілінської «...ми (Валерія та її подруга Л. Старицька. — О. Г.) вже децю розбирались у мистецтві, мали до нього смак і глибоко відчували красу творчості Лисенка. Наше молоде захоплення було до впади обома авторам опери (мова йде про створення М. Лисенком і М. Старицьким опери «Тарас Бульба». — О. Г.), вони поділялися з нами своїми думками, іноді навіть радилися. Так утворювалася тісна дружба між старими й молодими»³³.

³¹ Лашенко А. М. Лисенко у спогадах сучасників. Т. 1. Київ : «Музична Україна», 2003. С. 248.

³² Там само. С. 246.

³³ Там само. С. 247.

Взагалі сама особистість М. Лисенка була для В. О'Коннор-Вілінської прикладом того, яким повинен бути справжній патріот. Вона вважала, що «...Українець, слухаючи Лисенка, любив кожен рух його руки, кожен нахил голови <...> Тільки українським душам дано те повне розуміння українського мистецтва і з того гордість приналежності до української нації. Національна гордість»³⁴.

Отже, за часів розвитку в Україні досліджень, пов'язаних із громадською, культурною, політичною діяльністю жіноцтва, необхідним є аналіз ролі і місця у цьому процесі української письменниці, перекладачки В. О'Коннор-Вілінської. Її робота на театральній ниві була широко відома не лише на українських теренах, але й за кордоном, а створені нею дитячі п'єси, оповідання користуються популярністю і донині.

Творчість В. О'Коннор-Вілінської розвивалась у напрямку утвердження власної ідентичності в емігрантському середовищі шляхом реконструкції місць пам'яті. Впроваджений на теренах України більшовицький соціально-економічний модернізаційний експеримент викликав несприйняття в середовищі української інтелігенції, що була тісно пов'язана із традиційним селом. Відповідно, утопічна мрія про збереження докапіталістичного життєвого укладу стала домінуючою у творчості митців, котрі пішли проти «авангарду історії».

³⁴ Монографія «Старицькі і Лисенки»... С. 48.

REFERENCES

1. Hula, O. (2018). Tvorchist Valerii O'Konnor-Vilinskoï v ukrainskomu literaturnomu protsesi XX st. *Storinky istorii*, 46, 147–157 [in Ukrainian].
2. Zaviirukhina, I. (2011). «Dukh muzyky» v ukrainskii symbolistskii dramy pochatku XX st. *Literaturoznavchi studii*, 33, 159–166 [in Ukrainian].
3. Kononenko, Kh. (1934). V. O'Konnor–Vilinska. *Nova khata*, 1, 3–4 [in Ukrainian].
4. Lashchenko, A. M. (2003). *Lysenko u spohadakh suchasnykhiv*. Т. 1. Kyiv: Muzychna Ukraina [in Ukrainian].
5. O'Konnor-Vilinska, V. Starytski i Lysenky. Rukopys (1919–1934). TsDAVO, F. 4368, Op. 1, Spr. 3 [in Ukrainian].
6. Moskalenko, M. (2006). Narysy z istorii ukrainskoho perekladu. *Vsesvit*, 5–6, 174–194 [in Ukrainian].
7. Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emihratsiia*. Kulturna pratsia ukrainskoï emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Praha, 372 [in Ukrainian].
8. O'Konnor-Vilinska, V. (1923). Avtomobil. *Nova Ukraina*, 3, berezen [in Ukrainian].
9. O'Konnor-Vilinska, V. Vesna. TsDAVO, F. 4368, Op. 1, Spr. 4, Ark. 8 [in Ukrainian].
10. O'Konnor-Vilinska, V. (1923). Deshcho zi spohadiv pro M. Lysenka. *Nova Ukraina*, 5, traven, 102–104 [in Ukrainian].
11. O'Konnor-Vilinska, V. (1923). Z frantsuzkykh poetiv. *Nova Ukraina*, 12, hruden, 160 [in Ukrainian].
12. O'Konnor-Vilinska, V. (1923). Kramnychka. *Nova Ukraina*, 7–8, 135–150 [in Ukrainian].
13. O'Konnor-Vilinska, V. Kukharka diplomata, TsDAVO, F. 4368, Op. 1, Spr. 11, Ark. 1–22 [in Ukrainian].
14. O'Konnor-Vilinska, V. (1934). Lysenky i Starytski. *Nova khata*, 1–12a [in Ukrainian].
15. O'Konnor-Vilinska, V. (1936). Lysenky i Starytski. Lviv, 82 p. [in Ukrainian].
16. O'Konnor-Vilinska, V. (2005). Na emihratsii. Lviv: Svit, 232 p. [in Ukrainian].
17. O'Konnor-Vilinska, V. (1923). Osinnii spiv. *Nova Ukraina*, 1–2, p. 55 [in Ukrainian].
18. O'Konnor-Vilinska, V. Pavlus Savchenko. TsDAVO, F. 4368. Op. 1, Spr. 2 [in Ukrainian].

19. O’Konnor-Vilinska, V. (1926). Pervisne zhyttia liudyny. Uzhhorod: Drukarnia aktsiinoho tovarystva «Unio», 16 p. [in Ukrainian].
20. O’Konnor-Vilinska, V. (1924). Ponad Suloiu. *Nova Ukraina*, 1–3, 73–89 [in Ukrainian].
21. Popovych, M. (n. d.). Valeriia O’Konnor-Vilinska i yii piesa «Na Velykden...» [in Ukrainian]. http://fil-kalejdoskop.blogspot.com/2016/07/blog-post_12.html
22. Smert i zhyttia V. O’Konnor-Vilinskoi. TsDAVO, F. 4368, Op. 1, Spr. 17 [in Ukrainian].
23. Smoliar, L. (1998). Mynule zarady maibutnoho. *Zhinochyi rukh Naddnyprianskoi Ukrainy II pol. XIX — poch. XX st.* Odesa: Astroprynt, 480 p. [in Ukrainian].
24. Smoliar, L. (2001). Mistse zhinky v istorii: do biohrafii Valerii O’Konnor-Vilinskoi. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 11, 105–109 [in Ukrainian].
25. Tyzhnevyyk «Tryzub». TsDAZU, F.15, Op.1, Spr. 115, S. 18–20 [in Ukrainian].
26. Tyzhnevyyk «Tryzub». (18.04.1926). *Chyslo*, 26–27 [in Ukrainian].
27. Tyzhnevyyk «Tryzub». TsDAZU, F.15, Op.1, Spr. 121 [in Ukrainian].
28. Khorunzhyi, Yu. (2003). *Shliakhetni ukrainky: esei-parsuny*. Kyiv: Vyd-tstvo im. O.Telihiy, p. 280 [in Ukrainian].

Oksana Gula

ACTIVITY OF VALERIIA O’CONNOR-VILINSKA IN EMIGRATION (1918–1930)

The article examines the literary and social activities of a Ukrainian writer, translator Valeriia O’Connor-Vilinska in emigration. It analyses semantic content of her works that trace the author’s political position, her attitude to the Ukrainian culture and literature. Valeriia O’Connor-Vilinska was a prominent writer, playwright, public figure, one of the cofounders of the Ukrainian Central Rada, a member of the Terminology Commission of the Ukrainian Academy of Economics in Podebrady. Her activity had a great impact on to the interwar Ukrainian emigration in Czechoslovakia. Besides, her activity in the theatre field was widely known not only in Ukraine but also abroad, and children’s plays, stories created by her are still popular nowadays. Therefore, according to development of studies related to the social, cultural and political activities of women in Ukraine, it is necessary to analyse the role and the place of the Ukrainian writer, translator Valeriia O’Connor-Vilinska in this process.

Key words: *emigration, Czechoslovakia, political position, creativity, identity, organization.*

Дата надходження статті до редакції: 29.10.2018.

Зінаїда Потіха

ЗВ'ЯЗКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ДІАСПОРИ В КАНАДІ З УКРАЇНОЮ (1991–2014 рр.)

У статті висвітлюється вплив української діаспори на співпрацю між Україною та Канадою через громадські організації в період за 1991–2014 роки. Наголошено, що важливою складовою сучасної державної етнополітики є інтенсифікація зв'язків української діаспори з Україною. Обґрунтовані перспективні напрями двостороннього співробітництва країн.

Ключові слова: Канада, Україна, українська діаспора, українці Канади, громадські організації, співпраця.

Сталий інтерес до діаспори в Канаді зумовлений створенням там комплексу передумов для всебічного й гармонійного розвитку представників всіх емігрантських груп. Ця обставина вимагає поглибленого осмислення історичного досвіду взаємодії держави і суспільства з нетитульними етносами, кожний з яких виконує свою специфічну функцію у справі формування соціуму для всіх громадян. Звідси актуальним є питання вивчення механізмів збереження української національної ідентичності в умовах зарубіжжя.

Започаткував вивчення історії української діаспори А.М. Шлепаков у роботі, що висвітлювала життя і працю українців першої хвилі еміграції у Північній Америці¹. Ця праця дала помітний поштовх вивченню діяльності української діаспори в Канаді.

Із проголошенням України незалежною державою інтерес до проблем діаспори значно виріс. З'являються оригінальні наукові дослідження В. Ботушанського², Ф. Заставного³, В. Євтуха⁴ та ін., де проаналізовано причини еміграції українців за океан, формування української етнічної спільноти в Канаді, громадсько-культурне, освітнє життя українських поселенців та їх зв'язки з батьківщиною. У дослідженні В. Макара «Соціально-політична інтеграція українців у політичне суспільство Канади»⁵ проаналізовано процес адаптації українських канадців в мультикультуральному середовищі країни

¹ Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.). Київ, 1960. 199 с.

² Ботушанський В.М. Буковинська діаспора та її зв'язки з рідним краєм. Буковинський журнал. 1999. Ч. 1–2.

³ Заставний Ф.Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). Львів: Світ, 1991. 120 с.

⁴ Євтух В., Трощинський В., Попок А. Закордонне українство. Київ: ВІК, 2005. 308 с.

⁵ Макар В.Ю. Соціально-політична інтеграція українців у політичне суспільство Канади. Чернівці, 2006. 284 с.

та обґрунтовано механізми політичної, соціальної та економічної інтеграції української етнічної групи в поліетнічне суспільство країни. К.О. Чернова⁶ та Н.П. Горбатюк⁷ студіюють процес взаємодії української діаспори Канади з Україною, а також аналізують роль української діаспори в сучасній зовнішній політиці Канади. Проте не всі аспекти проблематики знайшли ґрунтовне висвітлення, що й зумовлює необхідність нового дослідження.

Мета статті полягає в комплексному аналізі форм впливу української діаспори на співпрацю двох держав на офіційному та громадському рівнях.

Діаспора є своєрідним послом нашої держави в нових країнах поселення. Українці, котрі мешкають за межами батьківщини, роблять вагомий внесок у загальний розвиток культури, науки та мистецтва українського народу. У такому контексті можна говорити про феномен «світового українства».

За даними перепису населення 2006-го року, «в Канаді проживає 1 209 085 осіб українського походження, причому у 300 590 з них — обоє батьків є українцями, а у 908 495 — один з батьків є українцем. Українці складають 3,87 %»⁸. У провінції Онтаріо проживає найбільша кількість осіб української національності, провінція Альберта посідає друге місце. Українці є сьомою за чисельністю національною меншиною Канади⁹.

На початок ХХІ ст. у Канаді діяло понад 1000 українських етнічних організацій, видавалося 83 українських пресових видання. Серед 301 депутата канадського парламенту чотири мали

⁶ Чернова К.О. Українська діаспора як соціокультурна система. Київ: ДАККіМ, 2007. 347 с.

⁷ Горбатюк Н.П. Роль української діаспори Канади в формуванні українсько-канадських відносин (1991–1997 рр.). Одеса, 1999. 150 с.

⁸ Посольство України в Канаді. URL: <https://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-%D1%81%D0%B0/ukrainians-in-%D1%81%D0%B0> (дата звернення: 12.08.2018).

⁹ Там само.

українське походження. Багато українців задіяно у різних сферах діяльності: медицині, освітній галузі, IT-технологіях, технічних спеціальностях, де вони відзначилися як висококваліфіковані фахівці. Українці завжди були мотивовані до кращих умов, адже Канада всіляко заохочувала їх до цього. Як відзначає сучасна дослідниця української діаспори в Канаді Ю. Кондрашевська, «українці досить успішно інтегрувалися у канадське багатоетнічне середовище, стали повноцінними громадянами нової країни, зайняли гідні ніші канадського суспільства, але при цьому змогли зберегти свою національну самобутність, культуру та традиції. Звичайно, асиміляційні процеси позначилися на українській етнічній групі й з плином часу будуть позначатися ще більше. Тим не менш, діяльність українців в духовному, освітньому, науковому та культурному секторі, як бачимо, була не менш дієвою, ніж в будь-якому іншому. Це свідчило про самоусвідомлення української громади своєї ідентичності, яку потрібно зберегти в історії етнічного поселення українців у Канаді»¹⁰.

Імігруючи до Канади у пошуках кращого життя, українці прагнули зберегти зв'язок з батьківщиною. Ці історичні взаємини двох країн, викликані поколіннями українських іммігрантів Канади, підсилюються спільними цінностями та зацікавленістю організувати збалансоване та взаємовигідне партнерство у XXI ст.

Але характер зв'язку української діаспори з батьківщиною протягом XX ст. залежав від багатьох факторів, а особливо від суспільно-політичної ситуації в Канаді і в Україні та позицій різних поколінь української діаспори. Попри перипетії історії, українські поселенці за океаном завжди прагнули до зближення із землею, яку залишили перші емігранти і яку не бачила більшість їхніх нащадків. Це прагнення відбилося в руках солідарності й допомоги українському народові, що були започатковані ще у перші десятиліття перебування в діаспорі.

Незабаром після проголошення незалежності України у грудні 1991 р. уряд Канади офіційно перед усім світовим співтовариством констатував, що молода «самостійна держава буде належно виконувати конвенції з прав людини, національних меншин, що проживають на її території»¹¹. 27 січня 1992 р. з Україною були встановлені дипломатичні відносини.

Починаючи з 1991 р., уряд Канади надавав підтримку зусиллям України в розбудові демократичного суспільства та ринкової економіки,

в розв'язанні соціальних та екологічних проблем, а також поглибленні існуючих політичних та економічних зв'язків між двома державами.

Декларація «Про особливе партнерство», підписана у 1994 р. і поновлена у 2001 та у 2008 рр., відзначає підтримку Канадою розвитку України та важливість нашої двосторонньої співпраці для забезпечення стабільності та процвітання у світі¹².

Україна та Канада підписали низку угод та меморандумів про розуміння в таких галузях, як торгівля, технічна співпраця, оборона та взаємна правова допомога. Проте все ще залишаються широкі можливості для співробітництва. У вересні 2009 р. міністр закордонних справ Лоуренс Кеннон підписав з Україною «Дорожню карту», де було визначено пріоритетні сфери для двосторонньої співпраці. Серед них — здійснення культурних обмінів, у тому числі за участю української діаспори¹³.

Українці продовжують подорожувати та іммігрувати до Канади в значній кількості, надалі зміцнюючи тісні родинні, соціальні та культурні зв'язки між двома країнами. Цьому сприяє мультикультурна політика Канади, що базується на принципах збереження культурної спадщини національних меншин та надання всім національностям рівних можливостей¹⁴.

25 жовтня 2010 року було підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо молодіжних обмінів між Урядом України і Урядом Канади, який набув чинності 4 квітня 2011 р.¹⁵ Згідно з досягнутими домовленостями впродовж 2012 р. перевагами Меморандуму могли скористатись по 200 осіб від кожної країни. Суттєвим важелем для підписання угоди стала активна діяльність українських етнічних організацій, для яких важливим є відстоювання інтересів своєї материкової Батьківщини.

На активізацію діалогу між країнами вплинула Революція гідності й бойові дії на Сході України. Українці в усьому світі влаштовували мітинги й демонстрації, а також проводили інформаційні кампанії, пояснюючи закордонним чиновникам

¹² Спільна Декларація про особливе партнерство між Україною та Канадою. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/124_002 (дата звернення: 29.08.2018).

¹³ Пріоритети українсько-канадських відносин (Дорожня карта). URL: http://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/canada_ukraine.aspx?lang=ukr (дата звернення: 22.08.2018).

¹⁴ Карлова В. Мультикультуралізм як політико-ідеологічна доктрина: проблеми та виклики. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України. 2011. Вип. 1. С. 209–220. (дата звернення: 12.08.2018).

¹⁵ Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Канади про молодіжні обміни. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/124_048 (дата звернення: 05.08.2018).

¹⁰ Кондрашевська Ю. Національно-культурні здобутки українців Канади. URL: <http://histj.oa.edu.ua/assets/files/Kondrashevskaja.pdf> (дата звернення: 21.08.2018).

¹¹ Євтух В, Ковальчук О. Українці в Канаді. Київ: Буди́вельник, 1993. С. 67.

і громадськості, що насправді відбувається в Україні.

Б. Вжесневський, канадський політик українського походження, відмітив, що українці відстояли свої права і свободу в цій війні, яку, на його переконання, вже виграли, і тепер українці важливо починати відбудовувати нову економіку¹⁶. Він висловив впевненість у тому, що «нарешті в Україні буде збудована некорумпована політична система, щоб кожна людина мала не лише політичну, але й економічну свободу будувати майбутнє для себе, для своєї родини, для своїх дітей та онуків»¹⁷.

24 серпня 2014 р. тодішній прем'єр Канади Стивен Гарпер, відзначаючи чергову річницю Незалежності України, заявив: «Канада залишається несхитною у своїй підтримці народу України, надаючи допомогу для розвитку, торгівлі та добросовісного управління. Наші двосторонні відносини значно підсилюються завдяки понад 1,2 мільйона канадців українського походження, оскільки їхній внесок до нашого спільного успіху є незмірним»¹⁸.

Значний вплив на співпрацю двох країн здійснюють українські громадські організації в Канаді. Завдяки великій просвітницькій роботі українських канадців уряд серйозно зважає на позицію української громади у питаннях, пов'язаних з Україною, а сама громада виступає як «зацікавлена група» («група тиску»)¹⁹. Охарактеризуємо декілька з найвпливовіших українських громадських організацій.

Конгрес Українців Канади (КУК) (раніше: Комітет Українців Канади) — громадська представницька рада, створена 7 листопада 1940 року у Вінніпезі; об'єднує близько 200 українських установ та організацій. У своїй структурі КУК має комітети з канадсько-українських відносин, освіти, фінансів, права тощо.

Основними завданнями КУК можна назвати: представлення інтересів української діаспори перед урядом і населенням Канади; координування і посилювання її участі в культурному і суспільному житті держави; пропагування розвитку дружніх відносин і взаємовигідних відносин Канади й України; посилення впливу на формування і реалізацію політики уряду Канади у різних галузях через українців у них; збереження самобутності української діаспори через

¹⁶ Вжесневський Б. Як українська діаспора виборювала незалежність України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27926212.html> (дата звернення: 19.08.2018).

¹⁷ Там само.

¹⁸ Макара В.Ю. Українці Канади — неперервний зв'язок із Україною. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinci-kanadi-neperervnii-zvjazok-iz-ukrajinoju-1/> (дата звернення: 22.07.2018).

¹⁹ Трошинський В. Українці в світі. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 79.

культурно-просвітницьку, освітню діяльність; надання допомоги новоприбулим українцям²⁰.

КУК має штаб-квартиру у Вінніпегу, де відбуваються з'їзди представників організацій. Саме на цих зібраннях визначаються пріоритети діяльності та заслуховуються звіти. Також щорічно відбуваються зустрічі президента та членів президії КУК з міністрами федерального і провінційних урядів, депутатами Парламенту Канади, послами Канади в Україні і України в Канаді, де й порушуються питання підтримки української діаспори та розвитку міждержавних відносин²¹.

Важливим досягненням КУК як організаційної надбудови української громади можна вважати одностайне прийняття Сенатом Канади 19 червня 2003 р. Резолюції про Голодомор, проект якої підготував КУК; на розгляд Сенату Резолюція була винесена сенатором Рейнелем Андрейчуком. Згідно з Резолюцією четверта субота листопада кожного року по всій Канаді є Днем пам'яті жертв Голодомору²².

Ліга українських католицьких жінок Канади, заснована в 1948 році, має 30 філій та входить до КУК. Підтримує релігійну освіту й українські видання, організовує духовні семінари з вивчення Біблії, українських обрядів і традицій. Пріоритетними завданнями Ліги є підвищення цінності і зміцнення християнського шлюбу та сім'ї; вона також сприяє вивченню української мови, збереженню і зміцненню української ідентичності, проводить курси української мови. Ліга надає допомогу дитячим будинкам в Україні, а також хворим та бідним²³.

Пласт — національна скаутська організація України, в 1948 році почала свою діяльність в Канаді під опікою КУК. Головною метою організації є сприяння всебічному патріотичному самовихованню української молоді на засадах християнської моралі. Для збереження української ідентичності Пласт вимагає навчання в українських суботніх школах чи курсах українознавства.

Пластуни обіймають провідні ролі в громадських організаціях — у студентських клубах чи в Конгресі Українців Канади. Пластуни з Канади також беруть участь у різних акціях в Україні — як вожаті в таборах чи спостерігачі на виборах²⁴.

²⁰ Ukrainian Canadian Congress. URL: <http://www.ucc.ca/about-ucc/who-we-are/> (дата звернення: 23.07.2018).

²¹ Макара В.Ю. Українці Канади — неперервний зв'язок із Україною. URL: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinci-kanadi-neperervnii-zvjazok-iz-ukrajinoju-1/>

²² Senator Andreychuck. URL: http://www.parlcent.ca/staff/index_e.php (дата звернення: 19.08.2018).

²³ Ukrainian Catholic Women's League of Canada (UCWLC). URL: <http://www.ucwlc.ca/> (дата звернення: 19.08.2018).

²⁴ Plast. URL: <http://www.plast.ca/> (дата звернення: 21.08.2018).

Зауважимо, що співпраця з вітчизняною діаспорою в Канаді відбувається й з боку України. Тут можна виділити два напрямки: громадський (на рівні громадських організацій); державний (на рівні державних установ).

В Україні сьогодні активно діє дві громадські розгалужені структури — Товариство «Україна-Світ» та Українська Всесвітня Координаційна Рада (УВКР).

Товариство «Україна-Світ» — найстарша організація зв'язків з українцями за кордоном, яка перейняла на початку 1990-х років естафету роботи з діаспорою в Товариства «Україна». Товариство має у своєму складі регіональні (обласні) відділення та Федерацію товариств зв'язків із зарубіжними країнами, має секретаріат у Києві; видає газету «Український форум»; тісно співпрацює з Верховною Радою, частково фінансується з державних джерел, але всі регіональні відділення не мають жодного фінансування, працюють на громадських засадах. У доробку товариства — участь у створенні проекту закону «Про правовий статус закордонних українців» (прийнятий Верховною Радою України 20 листопада 2003 р.), ряд масштабних форумів українців світу в Україні, мистецьких форумів-концертів, виставок, науково-практичних семінарів і конференцій в Україні і країнах проживання українців тощо²⁵.

²⁵ Лисенко В.І. Громадські організації як суб'єкти співпраці із закордонними українцями. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Одеса : Юриспруденція, 2014. № 9. С. 89.

Українську Всесвітню Координаційну Раду було створено на підставі рішення I Всесвітнього форуму українців (1992) у Києві. Організацію зареєстровано у 1993 р. Головна мета УВКР — сприяння утвердженню інтересів України та світового українства у всіх сферах світового простору — економічній, політичній, правовій, етнокультурній, спортивній тощо шляхом координації діяльності громадських організацій в Україні й українській діаспорі та співпраці з вітчизняними і закордонними урядовими, підприємницькими та громадськими структурами²⁶.

Таким чином, зв'язки вітчизняної діаспори в Канаді з Україною мають давню історію та охоплюють співпрацю на державному і громадському рівнях. Українська діаспора зіграла значну роль у формуванні іміджу незалежної України. Вона постійно чисельно зростала та об'єднувалась довкола громадських організацій та українських культурних центрів, найчисленніші з яких розташовані в провінціях Онтаріо та Альберта. На рівні громадських організацій та їх просвітницької роботи діаспора здійснює значний вплив на співпрацю двох країн, а також на прийняття рішень державними органами в питаннях, що стосуються України. З боку України з вітчизняною діаспорою в Канаді також співпрацюють громадські організації, а саме: Товариство «Україна-Світ» та Українська Всесвітня Координаційна Рада, які сприяють утвердженню інтересів української діаспори на всіх рівнях її функціонування.

²⁶ Лисенко В.І. Громадські організації... С. 89.

REFERENCES

1. Botushanskyi, V. M. (1999). Bukovynska diaspora ta yii zviazky z ridnym kraiem. *Bukovynskyi zhurnal*, 1–2 [in Ukrainian].
2. Vzhesnevskiy, B. Yak ukraiinska diaspora vyboriuvala nezalezhnist Ukrainy [in Ukrainian]. <https://www.radiosvoboda.org/a/27926212.html>
3. Horbatiuk, N. P. (1999). Roli ukraïnskoi diaspory Kanady v formuvanni ukraïnsko-kanadskykh vidnosyn (1991–1997 rr.). Odesa, 150 p. [in Ukrainian].
4. Yevtukh, V. & Kovalchuk, O. (1993). *Ukrainci v Kanadi*. Kyiv: Budivelnyk, 67 p. [in Ukrainian].
5. Yevtukh, V., Troshchynskiy, V & Popok, A. (2005). *Zakordonne ukraïnstvo*. Kyiv: VIK, 803 [in Ukrainian].
6. Zastavnyi, F. D. (1991). *Ukrainska diaspora (rozselennia ukraïntsiv u zarubizhnykh krainakh)*. Lviv: Svit, 120 [in Ukrainian].
7. Karlova, V. (2011). Multykulturalizm yak polityko-ideolohichna doktryna: problemy ta vyklyky [Multiculturalism as a Political and Ideological Doctrine: Issues and Challenges]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*, (1), 209–220 [in Ukrainian].
8. Kondrashevskaya, Yu. Natsionalno-kulturni zdobutky ukraïntsiv Kanady [in Ukrainian]. <http://histj.oa.edu.ua/assets/files/Kondrashevskaya.pdf>
9. Konon, N. & Skrebniava, A. (2016). *Ukrainsko-kanadski vidnosyny: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku*. Hrani, 27–32 [in Ukrainian].
10. Lysenko, V. I. (2014). Hromadski orhanizatsii yak subiekty spivpratsi iz zakordonnyimi ukraïntsiamy. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Yurysprudentsiia*, № 9–2, Odesa, 89–91 [in Ukrainian].
11. Makar, V. Yu. *Ukrainci Kanady — neperervnyi zviazok iz Ukrainoiu* [in Ukrainian]. <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinci-kanadi-neperervnii-zviazok-iz-ukrajinoju-1/>

12. Memorandum pro vzaiemorozuminnia mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Kanady pro molodizhni obminy [in Ukrainian].
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/124_048
13. Posolstvo Ukrainy v Kanadi [in Ukrainian].
<https://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-%D1%81%D0%B0/ukrainians-in-%D1%81%D0%B0>
14. Priorytety ukrainsko-kanadskykh vidnosyn (Dorozhnia karta) [in Ukrainian].
http://www.canadainternational.gc.ca/ukraine/bilateral_relations_bilaterales/canada_ukraine.aspx?lang=ukr
15. Spilna Deklaratsiia pro osoblyve partnerstvo mizh Ukrainoiu ta Kanadoiu [in Ukrainian].
http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/124_002
16. Troshchynskyi, V. & Shevchenko, A. (1999). Ukraintsi v sviti. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy», 79 p. [in Ukrainian].
17. Chernova, K. O. (2007). Ukrainska diaspora yak sotsiokulturna systema. Kyiv: DAKKKiM, 347 p. [in Ukrainian].
18. Shlepakov, A. M. (1960). *Ukrainska trudova emigratsiia v SShA i Kanadi (kinets XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv: AN URSR, 199 p. [in Ukrainian].
19. Association of United Ukrainian Canadians [in English].
<http://www.auuc.ca/>
20. Plast [in English].
<http://www.plast.ca/>
21. Senator Andreychuck [in English].
http://www.parlcent.ca/staff/index_e.php
22. Ukrainian Canadian Congress [in English].
<http://www.ucc.ca/about-ucc/who-we-are/>
23. Ukrainian Catholic Women's League of Canada (UCWLC) [in English].
<http://www.ucwlc.ca/>

Zinaida Potikha

RELATIONS BETWEEN THE NATIONAL DIASPORA IN CANADA AND UKRAINE (1991–2014)

The article illustrates the relations between the national diaspora in Canada and Ukraine during 1991–2014. It is emphasized that during the long-term presence of Ukrainians in the cities of Canada the Ukrainian diaspora has been growing and consolidating around the civic organizations and Ukrainian cultural centers with the biggest ones being located in Ontario and Alberta, which are the places with the largest Ukrainian population.

It provides the analysis of influence of the Ukrainian diaspora on the cooperation between Ukraine and Canada through civic organizations, the most influential of which are the following: Ukrainian Canadian Congress — acts as the representative of the Ukrainian diaspora before the government and people of Canada, coordinates and promotes its involvement in the cultural and public life of the country, and unites 33 Ukrainian and all-Canadian organizations and their branches; Ukrainian Catholic Women's League of Canada — supports the religious education and Ukrainian publishing houses, arranges religious seminars on the study of Bible, Ukrainian rituals and traditions; Plast — promotes the complex patriotic self-education of the Ukrainian youth based on the Christian ethics principles, as the conscientious, responsible and meaningful citizens of the local, national and global communities and the Ukrainian society leaders; they also hold the leading positions in the civic organizations — in student's clubs or in the Ukrainian Canadian Congress.

At the same time, in Ukraine the civic organizations, such as the "Ukraine-Svit" company and Ukrainian World Coordinating Council cooperate with the national diaspora in Canada. It is emphasized that the intensification of relations between the Ukrainian diaspora in Canada and Ukraine is the key component of the modern national ethnical policy. It is concluded that the Ukrainian diaspora in Canada created the positive image of Ukraine abroad that contributed to the recognition of its independence in 1991 and further establishment of connections between the countries. The article substantiates the perspectives for bilateral cooperation of countries in the field of politics, economics, trade, culture and education.

Key words: *Canada, Ukraine, Ukrainian diaspora, Canadian Ukrainians, civic organizations, cooperation.*

Дата надходження до редакції: 27.10.2018.

Елизавета П'янкова

УРЯДНИЦЬКА КАР'ЄРА БРАТІВ ХОДЕЦЬКИХ НА РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV — ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI СТОЛІТТЯ

У статті проаналізоване обіймання урядницьких посад представниками великопольської родини Ходецьких у Руському та Подільському воєводствах Корони Польської протягом другої половини XV — першої третини XVI ст. Визначено динаміку урядницької кар'єри братів з Ходчі, кількість урядів, що їх посідали представники родини. З'ясовано, що для деякого з них довготривале обіймання посади в уряді ставало основою для суспільно-політичного та економічного престижу всередині шляхетської корпорації.

Ключові слова: шляхта, родина, уряд, воєвода, урядницька кар'єра.

У 30-х роках XV століття на руські землі у складі Польської Корони поширилися норми коронного права, що зумовило пристосування місцевої шляхетської спільноти до нових правових норм. Водночас створення адміністративно-територіальних одиниць Руського та Подільського воєводств (1434), а згодом Белзького (1462) у складі Польського королівства прискорило процес інституалізації місцевих політичних еліт щодо структури урядницької ієрархії руських земель. А відтак, завдяки посіданню низки ключових урядів, як от воєводи, каштеляна або старости (генерального), представники впливових можновладних родин мали змогу брати участь у політичному житті землі, повіту або навіть цілого воєводства.

Дослідженнями можновладних еліт Польського Королівства з їх суспільно-політичною позицією у період пізньосередньовічного і новожитнього часу успішно займалися польські історики. Варто виокремити розвідки Войцеха Фальковського¹, Антонія Гонсьоровського², багаторічну працю над польською магнатерією Генрика Литвина³, роботи Анни Сухені-Грабовської⁴, а також дослідження можновлад-

них родин у працях Кароля Гурського⁵, Януша Куртики⁶ та Ренати Травки⁷.

В українській історіографії проблемі генези урядів і структури урядницької ієрархії на руських землях у пізньосередньовічний та ранньомодерний час присвячене дослідження Миколи Крикуна⁸. Питання, пов'язані з урядницькою системою руських земель, кількісний і якісний склад урядників та їх функції, представлені у роботах Юрія Зазуляка⁹, Наталі Старченко¹⁰, Ігора Тесленка¹¹, Віталія Михайловського¹².

⁵ Górski K. Ród Odrowasów w wiekach średnich. Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie / pod red. prof. Władysława Śemkowicza. 1928 T.VIII. R. 1926–1927. 106 s.

⁶ Kurtyka J. Tęczyńscy: Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu. Kraków, 1997. S. 271–424.

⁷ Trawka R. Kmitowie: Studium kariery politycznej i społecznej w późnośredniowiecznej Polsce. Kraków, 2005. 552 s.

⁸ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях. Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. Львів, 1994. Т. ССXXXVIII. С. 65–122.

⁹ Зазуляк Ю. Участь королівських комісарів у роз'їздах маєткових границь у руському воєводстві XV–XVI ст. Prace Historyczne. 2016. № 143 (2). S. 237–244.

¹⁰ Старченко Н. Возні на Волині в кінці XVI — на початку XVII ст.: уряд чи панська служба? Соціум. Вип. 8. 2008. С. 134–162; Її ж: Старченко Н. Прибутки судових урядників Волинського воєводства в останній третині XVI століття. Український археографічний щорічник. 2012. Вип. 16/17. С. 165–185.

¹¹ У своєму нарисі Ігор Тесленко показує, як за рахунок підтримки і політичного впливу князя Василя-Костянтина Острозького його клієнти і слуги зробили успішні політичні кар'єри в земських ієрархіях Волині, Київщини, Брацлавщини. Див.: Тесленко І.А. Хто є хто в імперії «Старого» князя. «Острозька шляхта». Соціум. К., 2008. Вип. 8. С. 119–133.

¹² Михайловський В. Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434–1506 роках: спроба колективного портрету. Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко. К., 2012. С. 162–177. Продовження цієї ж

¹ Fałkowski W. Badania nad elitą władzy w Polsce w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. Przegląd Historyczny. 1985. T. 76. № 1. S. 131–138.

² Gąsiorowski A. Rotacja elity władzy w średniowiecznej Polsce. Społeczeństwo Polski średniowiecznej: zbiór studiów. T. 1. Warszawa, 1981. 290 s.

³ Litwin H. Magnateria polska 1454–1649: kształtowanie się stanu. Przegląd Historyczny. 1983. T. 74. №. 3. S. 451–470.

⁴ Sucheni-Grabowska A. Badania nad elitą władzy w latach 1551–1562. Sucheni-Grabowska A. Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa. Warszawa, 2009. 63 s.

№	Ім'я, Прізвисько	Перша згадка, пов'язана з урядом ¹³	Кількість вищих урядів	Кількість поєднаних урядів	Назви поєднаних урядів	Назви земських або гродських урядів
1.	Ян	1474 р. г.с.	–	–	–	к.с., т.с.
2.	Миколай «Земелька»	1474 р. г.с.	2	2	к.п.г., л.к.	л.к., г.с., т.ст.
3.	Станіслав	1488 р. г.с.	4	7	г.п.с., г.р.с., л.к., г.с., т.с., лб.с., м.в.к.	к.с, л.с., г.с., т.с., р.с., лб.с.
4.	Пйотр	1488 р. г.с.	–	–	–	г.с., г.к.
5.	Анджей	1488 р. г.с.	–	–	–	г.с., к.п.
6.	(Отто) Оттон	1489 р. г.с.	4	6	л.к., г.с., п.в., р.в., г.р.с., к.в.	п.в, р.в., л.с., к.с., л.к., г.с., р.с, км.с., лб.с., сн.с.
7.	Рафал	1489 р. г.с.	–	–	–	г.с.
8.	Спитек	1499 р. г.с.	–	–	–	г.с.

Метою цієї розвідки є аналіз урядницьких кар'єр представників великопольської родини Ходецьких, старших синів Станіслава з Ходчі, у межах руських воеводств Корони Польської від 1474 р. до 1529 р.

Пропонуємо розглянути таблицю, де ілюструється розподіл урядів, що їх посідали брати Ходецькі у руських воеводствах протягом 1474–1529 рр.¹⁴

З цієї таблиці можна зробити висновок, що у зазначений період спільним для кожного з братів у родині став земський уряд — галицького старости у Руському воеводстві, що не може не викликати здивування. Їх одночасне обіймання старостинського уряду у Галичі характеризувалося певною економічною ситуацією, що склалася на той час у Короні. Брак готівки у королівській скарбниці і неспроможність короля Казимира IV виплатити записані суми на галицьке староство у Руському воеводстві, для руського воеводи Станіслава з Ходчі сума записів на галицьке староство складала 4,400 злотих і 3,600 гривень¹⁵, зумо-

вили старостування на цій території його старших синів. Аби не вдаватись тут до розлогого відступу про спільне урядування братів, зазначу лише, що всі вісім тримали уряди галицьких старост і фактично контролювали цю частину Руського воеводства до першої третини XVI століття, коли у 1534 році наступним старостою у Галичі став галицький підкоморій Миколай Сенявський¹⁶.

Якщо ж умовно припустити, що Ян та Миколай «Земелька» народились між 1454–1457 роками, то це пояснює, чому на момент смерті батька у 1474 році вони, як найстаріші сини, отримали старостинські уряди як у Галичі (Ян — 1474–1496 рр., відповідно Миколай — 1475–1489 рр.)¹⁷, так і в Теребовлі (1474–1478 рр.)¹⁸. Окрім цього, виходить так, що Ян уже мав досвід урядування у сусідньому Подільському воеводстві разом з батьком, на що вказує його означення у 1474 році як старости в Кам'янці і опікуна батькових маєтків¹⁹.

Ян, як і наймолодші брати Спитек і Рафал Ходецькі²⁰, за життя не тримав вищих урядів, але вони разом старостували у Галичі з іншими братами, на що вказує їх спільне означення на сесії львівського гродського суду у 1492 році:

теми див.: Вищі урядники руських воеводств Польського королівства у 1506–1572 роках. Відкрита/закрита група. Проблеми історії країн Центрально-Східної Європи: зб. наук. праць. Вип. 3. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 80–93.

¹³ Ця таблиця побудована так: у третій колонці зазначена дата посідання будь-якого першого уряду представника родини, у четвертій — кількість вищих урядів, у п'ятій — кількість поєднаних урядів взагалі за відповідний період (1474–1529 рр.). Щодо скорочень, які вжиті: л.к. — львівський каштелян; г.р.с. — генеральний руський староста; г.с. — галицький староста; лб.с., сн.с., км.с. — любачівський, снятинський, коломийський старости; г.к.с. — генеральний кам'янецький староста; м.в.к. — маршалок великий коронний; п.в. — подільський воевода; р.в. — руський воевода.

¹⁴ Йдеться про посідання будь-якого нижчого у ієрархії уряду перед вказаною датою.

¹⁵ Таку суму записів для Станіслава з Ходчі подає у своєму дослідженні галицького староства Людвик Ерліх. Див.: Ehrlich L. Starostwa w Halickiem w stosunku do Starostwa lwowskiego w wiekach średnich 1390–1501. Lwów, 1914. S. 74. Згідно документів люстрації королівських маєтків, здійсненої коронним підканцлером Войцехом з Жихліна у 1469 році у Руському воеводстві, сума записів для руського воеводи Станіслава з Ходчі становила на Галич: "Pruduxit

literam cum quam inscripta sunt bona capitaneatus Haliciensis cum villis, castro curie, etc. In quibus continentur 1500 marce et 1500 florenum inscripti, cum theoloneis aquaticis, terrestribus et zuppa Caluza dicta" (Запис на Галицьке староство з містами, замком, і т.д. становить 1,500 польських грошів і 1,500 угорських флоренів, з урахуванням податків з земель і соляної жупи у Калуші). Див.: Źródła dziejowe. T.XVIII. Cz. 1. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T.VII. Cz. 1. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona / Opisana przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1902. S. 28.

¹⁶ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy. № 343. S. 68.

¹⁷ Ibidem. № 335, 336. S. 67.

¹⁸ Ibidem. № 668, 669. S. 97.

¹⁹ Див. коментар про Яна з Ходчі: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / opr. E.Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. 1998. № 547. S.128.

²⁰ Тримали уряди галицьких старост відповідно: Спитек (1489–1502) і Рафал (1489–1502). Див.: Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. № 341, № 342. S. 68.

“Iohannis, Stanislai, Andree, Petri, Otha, Spithko et Raphaelis heredum de Chotecz et eadem Hrumno Captorum. Halic” (Ян, Станіслав, Анджей, Пйотр, Оттон, Спитко і Рафал з Ходча і Грумно, старости галицькі)²¹. Попри те, що обидва фактично не зробили урядницької кар’єри, Спитек був залучений до родинних справ і очевидно користався впливовою позицією братів в шляхетському середовищі, на що вказує його присутність на сеймі у Пйотрокові 1509 року, коли подільський воєвода Оттон Ходецький підтвердив записи львівського земського судді Фелікса з Балучина для Спитка з Ходчі²². Видається, Спитек мав справи з львівським суддею, про що свідчать його клопотання до Фелікса у вирішенні спірних справ з людьми Яна Ольшанського того ж року²³.

Інша справа з Рафалем з Ходчі, він також старостував з братами у Галичі у період з 1489 року до 1502 р. Він перебував разом з братом, подільським воєводою Оттоном, на коронаційному сеймі Сигізмунда I у Кракові 1507 року і на сеймах у Пйотрокові 1509 і 1511 роках²⁴. Очевидно, за рахунок вже на той час впливової позиції коронного маршалка Станіслава з Ходчі при дворі Сигізмунда I брати Ян, Рафал та Спитек були наближені до королівського оточення, хоча і не тримали вищих урядів. Це посвідчує

²¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (dale — AGZ), 1894. T. XV. Najdawniejsze zapiski sądów lwowskich od r. 1457 do 1500. № 2223. S. 296

²² Реєстр цієї справи на сеймі, львівській земській судді Фелікс з Балучина за проханням Спитка з Ходчі вирішує питання між останнім і Ольшанськими: «Felix de Baluczyn, iudex terrestris Leopoliensis, ... ad convectionem praeseuntem ad instantiam Spithkonis de Chodecz, de Comarno et Chlopi haeredis, pro eo, quia ipse Felix iudex... ius scriptum, in causa inter Spithkonem praefatum et Demetrium pro hominibus fugitivis Paulo, Ioanne Olschanyczki, Denko, Philip, Iwaschko et Stephan...» (Фелікс з Балучина львівський земський суддя, на сеймі поточному, за клопотанням Спитка з Ходчі, Комарно і Хлопів, за власним бажанням і записом, вирішує спір між Спитком і Дмитром людиною Павла і Яна Ольшанськими, також Денько, Філіп, Івашко і Стефан).

Див. цей реєстр в: *Matricularum Regni Poloniae summaria*, (Далі — MRPS.) excussis codicibus, qui in Chartophylacium Maximo Varsoviensi asservantur, contextuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski. Pars. IV. Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Vol. 2. Acta vicescancellariorum 1507–1535. Varsoviae, 1912. №. 8902. S. 33.

²³ Підтверджувальний запис для Спитка з Ходчі на сеймі у Пйотрокові 1509 року: «Ad petita Othae de Chodecz, palatine Podoliae, litterae condemnationis Felicis de Baluczyn, iudicis Leopoliensis, per Spithkonem de Chotecz, in conventionem Pyotrocoviensi anno praesenti latae cinfirmantur» (Оттон з Ходчі, подільський воєвода, заявив, що лист про нанесення збитків для Спитка з Ходчі від львівського судді Фелікса з Балучина на поточному сеймі у Пйотрокові підтверджує). Див. : MRPS. Pars. IV. № 8926. S. 35.

²⁴ MRPS. Pars. IV. Сейм 1507. № 218. S.13, 1509. № 800. S. 47, 1511. № 10133. S. 96.

означення Рафала в одному з реєстрів коронаційного сейму у Кракові 1507 року як “regis curiusem suum” (наш королівський достойник). Вочевидь, брати були наближені до королівського двору ще раніше, за часи короля Олександра, на що вказує один з розрахункових листів, виданий у Мінську 1502 року для Станіслава, Пйотра, Оттона і Рафала з Ходчі, галицьких старост і королівських достойників наших, на суму 500 угорських флоренів²⁵. Якщо ж служба братів і взорувалась на стандарти королівського двору, то традиційно в кожній родині пізнього Середньовіччя мали б бути особи, що робили духовну кар’єру.

Серед братів у родині ним став Анджей з Ходчі. Починаючи плебаном у Галичі, вже у 1484 році він був серед студентів Краківського університету²⁶, а через 8 років як канонік входив до складу спочатку перемишльської²⁷, а у 1494 році й львівської, капітули²⁸. У 1495 році перемишльський архієпископ Миколай призначив львівського каноніка Анджая з Ходчі кустошем у перемишльському костьолі, надаючи йому права і привілеї костьольні²⁹. У 1501 році Анджей був номінований на катедру кам’янецького єпископа, але, вочевидь, не діставши папського підтвердження, залишився каноніком у Перемишлі³⁰.

Вищі уряди у родині у різний час посідали четверо братів, це Миколай «Земелька», Пйотр, Станіслав і Оттон. Отримання ними перших вищих урядів у родині фактично припало на останні роки правління Казимира IV, хоча «трампліном» для подальшої урядницької кар’єри у Короні для братів стали уряди, отримані за часів короля Яна Ольбрахта (1491–1501) і Олександра (1501–1506). Найстарший — Миколай «Земелька» — отримав уряд львівського каштеляна (1490–1491 рр.). За часи правління Яна Ольбрахта Миколай зробив досить успішну військову кар’єру,

²⁵ Королівський підкоморій Станіслав Шафранець видає борговий квіт: «Stanislao Schafranyecz succamerario curie Regie Mtis, Sua Mtas intecedendo debitum quingentorum florenum pro generosis: Stanislao, Petro, Otto et Raphaelae, germanis de Chodecz, capitaneis haliciensibus, curiensibus suis, ...». Див. : *Liber quitantiarum Alexandri regis ab a. 1502 ad 1506*. Teki A. Pawińskiego. T. 1. 1897. S. 27.

²⁶ Index studiosorum Universitatis Cracoviensis annis 1400–1500, editus cura J. Zathej et J.Reichan. Wrocław, 1974. S. 278.

²⁷ У 1492 році — канонік перемишльський див. : AGZ. T. XIX. Najdawniejsze zapiski Sądu ziemskiego przeworskiego 1458–1506. Lwów, 1906. №. CCLXV. S. 222.

²⁸ AGZ. T.XV. № 2356. S. 315.

²⁹ AGZ. T.VIII. Dyplomatarjusz kapituły przemyskiej obrządku łacińskiego. Lwów, 1880. №. CIX. S. 203.

³⁰ Такі відомості про Анджая з Ходчі подає у своєму гербівнику Адам Бонецький, див. : Boniecki A. Herbarz Polski. Cz. 1. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. T. III: Chmielewscy — Czetowscy. Warszawa, 1900. S. 21. Залишався у Перемишлі до 1507 року за: Papée F. Chodecki Andrzej, h. Ogończyk (Powała) (бл.1470 — † на поч. 1507). *Polski Słownik Biograficzny*. T. III.1. Zeszyt 11. Kraków : PAU, 1937. S. 349.

зокрема у 1490 році він отримав від короля номінацію на уряд очільника королівських загонів руських земель (від латин. «compiductor»)³¹. Наступного року львівський каштелян Миколай «Земелька», очолюючи посполите рушення руських земель, разом з луцьким старостою Семеном Гольшанським тримав оборону під Заславом на Волині. Проте у наступальній сутичці проти татарського чамбулу, 25 січня 1491 року, був поранений в обличчя і згодом помер у Львові³². За військову службу від короля Олександра виплату у розмірі 200 грошів також отримав і галицький каштелян Пйотр з Ходчі³³. Останній тримав галицьку каштелянію у 1502–1507 рр., після цього не обіймав жодних вищих урядів³⁴.

Єдиним, напевно, у всій родині, хто фактично зумів побудувати, і достатньо успішно, свою довгострокову урядницьку кар'єру при двох різних Ягеллонах, був Станіслав з Ходчі. Проблема полягала в тому, що на початок XVI століття, особливо після елекції Сигізмунда I, політична арена Корони Польської поступово починає оновлюватись новими людьми, представниками можновладних родин, як от Шидловецьких або Потоцьких. Прагнення короля щодо старої політичної еліти, яка будувала свої кар'єри в останні роки правління Казимира IV, мало на меті усунути з ключових сенаторських урядів представників таких родин, як Тарновські, Кміти або Теньчинські³⁵. І хоча пани з Ходчі фактично зробили свої кар'єри за часи двох попередніх Ягеллонів, адже саме за роки правління Олександра Станіслав отримав уряд коронного маршалка, підтримка останнім кандидатури Сигізмунда I на Польську Корону мала велике значення як для його власної подальшої кар'єри, так і для престижу родини в цілому.

Для того, щоб краще зрозуміти динаміку урядницької кар'єри Станіслава, пропонуємо розглянути схему його кар'єрного зростання: кам'янецький староста (1494–1510) → львівський каштелян (1495–1505), з нього паралельно присягнув на львівського (руського) (1501–1529) старосту, з львівської каштелянії → на користь маршалка великого коронного (1505–1529)³⁶. Як бачимо, він тримав 4 вищих уряди, причому також зробив непогану військову кар'єру, тримаючи уряд

коронного польного гетьмана у 1492–1499 рр. і його ж повторно у 1501–1505 рр³⁷. За заслуги на військовій службі у 1504 році Станіслав отримав від короля Олександра квіт на суму 3.990 угорських флоренів³⁸. Через два роки на вальному сеймі у Любліні 1506 року був обраний польним гетьманом руських земель³⁹. З цим же урядом він керував особистим загоном (35 вершників) та посполитим рушенням руських земель у польсько-молдавській військовій кампанії 1506 року, брав участь у сутичці під Чернівцями і потрапив в облогу⁴⁰. Його особистий досвід урядування не викликає сумнівів. Старостуючи у Галичі, він паралельно тримає старостинський уряд у сусідньому Подільському воєводстві, де не так давно подільським воєводою був його батько Станіслав з Ходчі⁴¹. Очевидно для молодшого Станіслава Подільське воєводство не стало середовищем для побудови активної урядницької кар'єри, в першу чергу через присутність і контроль цієї території представниками родини панів з Бучача, але уряд кам'янецького генерального старости став відправною точкою для злету його подальшої кар'єри у Руському воєводстві. Тримаючи львівську каштелянію, одночасно Станіслав з Ходчі став генеральним руським старостою, що фактично було порушенням норм Нешавського статуту 1454 року про заборону одночасного поєднання урядів воєводи і каштеляна з урядом ґродового старости, а у його випадку — двох ґродових старостів⁴². Тенденція до поєднання вищих урядів у руських воєводствах в останній третині XV століття, почасти у таких можновладних родинах, як Пілецькі або Кміти⁴³, відображає одночасне поєднання 3 вищих урядів для Станіслава з Ходчі у руських воєводствах, перш за все уряд кам'янецького генерального старости, також він утримував львівську каштелянію і уряд генерального руського (львівського) старости. Уряд львівського каштеляна став ключовим

³⁷ Ibidem. Див. коментар на S. 45 Hetman Polny.

³⁸ MRPS. Pars. III. № 1626. S. 102.

³⁹ MRPS. — Pars. III. № 2535. S. 165.

⁴⁰ Gładysz A. The Polish-Moldavian conflict (1506). War in History. The History of Polish and General Military Science / pod redakcją A. Niewińskiego. Lublin, 2017. S. 99.

⁴¹ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy. № 623. S.140.

⁴² Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях. ЗНТШ. Т. ССХХVIII. 1994. 85.

⁴³ Ян Пілецький, віслицький каштелян, одночасно тримав уряди руського воєводи (1485–1496) і перемишльського старости (1494–1496), поєднуючи з урядом сандомирського воєводи у 1496 році. Див. : Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. S. 377. Станіслав Кміта з Вішніча поєднував уряд белзького воєводи (1501–1507) з урядом перемишльського старости (1502–1511). Див. : Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. H. Gmiterek i R. Sczygieł. Kórnik, 1992. № 367. S. 69.

³¹ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. № 833. S. 116.

³² Papée F. Chodecki Mikołaj h. Ogończyk (1460–1491). PSB. T. III/1. Zeszyt 11. Kraków, 1937. S. 350.

³³ MRPS. Pars. III. Alexandri regis tempora complectens (1501–1506). Varsoviae, 1908. №. 544. S. 36.

³⁴ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. № 339. S. 67. № 80. S. 43.

³⁵ Brzozowski J. Zigmunt I a senat koronny w latach 1506–1535. Białostockie Teki Historyczne. T. 9. Białystok, 2011. S. 20.

³⁶ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy. Opr. K. Chłapowski, S. Ciara i in. Kórnik, 1992. № 405. S. 79.

у кар'єрі Станіслава з огляду на його номінацію з цього уряду на уряд великого маршалка коронного (1505–1529 рр.)⁴⁴.

Щодо Оттона з Ходчі, то ситуація з ним виглядає так: він за життя тримав 5 вищих урядів, тому варто поглянути на його схему кар'єрного зростання: отримав після брата уряд львівського каштеляна (1505–1509 рр.)⁴⁵ → авансував на подільського воєводу (1510–1515 рр.)⁴⁶ → перейшов на руського (1515–1527 рр.)⁴⁷ → сандомирського (1527–1533 рр.) → у 1533 році отримав номінацію на уряд краківського воєводи⁴⁸.

Як бачимо, так само як і Станіслав, Оттон посідав один з ключових земських урядів на руських землях — львівського каштеляна і вже з нього мав змогу отримувати номінацію на воєводські уряди спочатку на Поділлі, а потім у Руському воєводстві. Варто зазначити, що сплеск урядницької кар'єри Оттона припадає на часи Сигізмунда I, і він фактично єдиний з братів у родині, хто побудував свою кар'єру при ньому. У 1507 році разом з братами Станіславом і Рафалом з Ходчі він був присутній на коронаційному сеймі Сигізмунда I у Кракові⁴⁹. Так само, як і Станіслав, Оттон підтримував елекцію Сигізмунда, за що очевидно король віддячив Ходецьким наступного 1508 року, виплативши за них борг познаненському воєводі Андрієві з Шамотул у розмірі 2.343 угорських флоренів⁵⁰. У 1511 році за королівським дозволом уже на той час подільський воєвода Оттон з Ходчі разом з братом Рафалом викупив замок у Снятині, а також місто Коломию з прилеглими селами⁵¹.

Таким чином, снятинське негродове староство фактично перейшло під контроль Оттона з Ходчі, де з 1512 року він значився старостою⁵². Щодо інших негродових староств, тут варто також

згадати про Любачів, староство якого король подарував подільському воєводі 1510 року на сеймі у Пйотрокові⁵³. Не менш важливим для родини було місто Рогатин у Руському воєводстві, яке ще із другої половини XV століття стало діничною спадщиною їх батька, руського воєводи Станіслава з Ходчі, як частина діничних земель Миколая Парави з Любіна.⁵⁴ У 1523 році король Сигізмунд підтвердив для Оттона, Станіслава й інших братів з Ходчі їх права і привілеї на вїтвїство у Рогатині⁵⁵. Попри те, відсутність джерельної інформації щодо функціонування негродового староства, прибутковості його утримування як для старост, так і для інших земських урядників, не дає можливості проаналізувати особливості урядування на цих територіях. Винятком хіба може слугувати старостування братів у Теребовлі, де, наприклад, утримувачем королівських маєтків зазначався генеральний руський староста Станіслав з Ходчі (1502–1506 рр.)⁵⁶.

Отже, спільним для всіх чотирьох братів у родині, що посідали вищі уряди, для подальшого просування кар'єрною драбиною став уряд львівського каштеляна. За кількістю вищих урядів у родині вирізнявся Оттон Ходецький, він тримав їх 5, при чому вершиною його кар'єри став уряд краківського воєводи у Малопольщі, далеко за межами руських воєводств. Сплеск політичної кар'єри панів з Ходчі у першій третині XVI століття характеризувався не лише вигідним економічним становищем, але й особистими стосунками з верховним володарем, який надавав їм вищі уряди. Разом з тим можновладці з Ходчі, тримаючи вищі уряди на руських землях, протягом тривалого часу унеможливили доступ до них інших урядників Корони.

⁴⁴ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy. № 405. S. 79.

⁴⁵ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. № 835. S. 116.

⁴⁶ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy. № 630. S. 144.

⁴⁷ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. № 1234. S. 159.

⁴⁸ MRPS. Pars. IV. № 16860. S. 447.

⁴⁹ MRPS. Pars. IV. № 8423. S. 7.

⁵⁰ Ibidem. Pars. IV. № 438. S. 28.

⁵¹ Ibidem. Pars. IV. № 10201. S. 101.

⁵² Kozierowski S. Ród Porajów-Róźyców. Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego / pod redakcją

Prof. Władysława Semkowicza. T. IX. Kraków, 1930. S. 175.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Король Казимир IV у 1469 році підтвердив всі права і привілеї на м. Рогатин з прилеглими селами для Станіслава з Ходчі, по змерлому дядьку Миколаю Парави з Любіна. Див. : MRPS. Pars I. Casimiri IV regis tempora (1447–1492). Varsoviae, 1905. № 476. S. 39

⁵⁵ MRPS. Pars. IV. № 13716. S. 287.

⁵⁶ Ibidem. Pars. III. № 600. S. 39.

REFERENZES

1. Boniecki, A. (1900). *Herbarz Polski*. Cz. 1. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. (t. III): Chmielewscy — Czetowscy, 400 [in Polish].
2. Brzozowski, J. (2011). Zugmunt I a senat koronny w latach 1506–1535. *Białostockie Teki Historyczne*, 9, 11–39 [in Polish].
3. Janas, E., Kłaczewski, W., Kurtyka J., Sochacka A. (Comps.,) (1998). *Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka [in Polish].

4. Ehrlich, L. (1914). Starostwa w Halickiem w stosunku do Starostwa lwowskiego w wiekach średnich 1390–1501. Lwów: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego [in Polish].
5. Fałkowski, W. (1985). Badania nad elitą władzy w Polsce w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych. *Przegląd Historyczny*, 76. (1), 131–138 [in Polish].
6. Gąsiorowski, A. (1981). Rotacja elity władzy w średniowiecznej Polsce. *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej: zbiór studiów*, 1, 290 [in Polish].
7. Gładysz A. (2017). The Polish-Moldavian conflict (1506). In the War in History. *The History of Polish and General Military Science*, 85–102 [in Polish].
8. Górski, K. (1928). Ród Odrowąsów w wiekach średnich. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie*, VIII, 106 [in Polish].
9. Gmiterek H. Szczygieł. (Comps.) (1992). *Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka [in Polish].
10. Przyboś, K. (Comp.) (1987). *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowe imienia Ossolińskich [in Polish].
11. Chłapowski, K., Ciara, S. (Comps.) (1992). *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka [in Polish].
12. Kozierowski, S. (1930). Ród Porajów-Róźców. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, IX, 97–191 [in Polish].
13. Krykun, M. (1994). Zemski uriady na ukraińskiykh zemliakh u XV–XVIII stolittiyakh. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka*, 228, 65–122 [in Ukrainian].
14. Kurtyka, J. (1997). *Tęczyńscy: Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*. Kraków: Secesja [in Polish].
15. Mykhailovskiy, V. (2012). Vyshchi uriadnyky Polskoho korolivstva na ruskykh zemliakh u 1434–1506 rokakh: sproba kolektyvnoho portretu. *Theatrum humanae vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko*, 162–177 [in Ukrainian].
16. Mykhailovskiy, V. (2012). Vyshchi uriadnyky ruskykh voievodstv Polskoho korolivstva u 1506–1572 rokakh. Vidkryta/zakryta hrupa. *Problemy istorii krain Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*, 3, 80–93 [in Ukrainian].
17. Niemczyk, K. (2017). Chodeccy a wyprawa mołdawska z 1509 roku. *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, XXIV, 31–43 [in Polish].
18. Papée, F. (1937). Chodecki Andrzej, h. Ogończyk (Powąła) (ok.1460–zm.1491). *Polski Słownik Biograficzny*, 3/1, 351–352 [in Polish].
19. Papée, F. (1937). Chodecki Mikołaj h. Ogończyk (ok.1460–zm.1491). *Polski Słownik Biograficzny*, 3/1, 11, 349 [in Polish].
20. Sucheni-Grabowska, A. (2009). Badania nad elitą władzy w latach 1551–1562. *Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa*. Warszawa: Muzeum Historii Polski [in Polish].
21. Trawka, R. (2005). Kmitowie: Studium kariery politycznej i społecznej w późnośredniowiecznej Polsce. Kraków: Towarzystwo Naukowe “Societas Vistulana” [in Polish].
22. Zazuliak, Yu. (2016). Uchast korolivskiykh komisariv u rozizdakh maietkovykh hranyts u ruskomu voievodstvi XV–XVI st. *Prace Historyczne*, 143 (2), 237–244 [in Ukrainian].

Yelyzaveta Piankova

THE OFFICIAL CAREER OF CHODECKI'S BROTHERS IN THE RUTHENIAN LANDS OF THE CROWN OF THE KINGDOM OF POLAND IN THE MIDDLE OF 15th — THE FIRST THIRD OF THE 16th CENTURIES

The article is devoted to the members of the family of Chodecki and their official career in the Ruthenian lands of the Kingdom of Poland (the Ruthenian and the Podolian voivodeships) in the second half of the 15th till the first third of the 16th centuries. Since the crown law was spread in the 30s of the 14th century on to the Rus' lands as an equal part of the Polish Crown, the local noble communities were getting adapted to the succeeding legal norms. According to the new-created administrative-territorial units as an Ruthenian and Podolian voivodeships in 1434, the process of implementing the local political elites into the structure of the official hierarchy, which was different from the structure in the Greater or Lesser Poland, has been increasingly commenced. In this case, the analysis of the official career of the nobles, the Chodecki brothers, in particular, give us a whole view of the number of their offices, what position they had in all hierarchy and how much it was highly respected among the nobility. The article presents the factors which determined the election for the brother's offices of Voivode of Ruthenian voivodeship and Grand Marshal of the Crown and the issue which was connected with the advancement of their

official careers. It also shows the social position and financial status of Chodecki's family as well as their affiliation with a particular group of the nobles. Additionally, attention was drawn to the significant differences between the analyzed years of centuries regarding the course of brother's official careers which they have held during the reign of the following Kings.

Key words: nobility, family, offices, voivodeship, official career.

Дата надходження статті до редакції: 16.10.2018.

Тетяна Зотова

КОНСТИТУЦІЇ ВАРШАВСЬКОГО СЕЙМУ 1581 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті досліджено конституції вального сейму 1581 року. За допомогою ретельного їх аналізу висвітлені рішення, що були продюзовані на сеймі. Проаналізовано структуру конституцій, виокремлено основні питання і проблеми, що вирішувалися в рамках сейму, насамперед ті, що стосувалися українських воєводств.

Ключові слова: сейм, Річ Посполита, сеймова конституція, Стефан Баторій, українські воєводства.

Для Королівства Польського практика станових зборів була досить усталеною з часів його відродження у 1320 р. Перші з'їзди відбувалися ще за правління Владислава I Локетка. Представництво всіх провінцій та земель зумовлювало значення сейму як центральної інституції репрезентації та інтеграції шляхти до 20-х рр. XVIII ст.¹ З часу радомського сейму 1505 року інституція була втіленням засад мішаної монархії (*monarchia mixta*), що в подальшому вимагала та встановлювала спільне рішення монарха, сенату і Посольської ізби. Найважливішою рисою діяльності сейму стала консолідація політичної свідомості шляхетських еліт.

На сьогодні проблематика парламентаризму на українських землях в часи Речі Посполитої стала популярним напрямком досліджень у вітчизняній історичній науці. Так Олексій Вінниченко приділяє увагу різним аспектам функціонування сеймиків на українських землях². Дослідження окремих напрямів з історії політичної культури української шляхти впровадить Петро Кулаковський³. Віталій Михайловський

досліджує соціально-політичні аспекти з історії парламентаризму Речі Посполитої до 1648 р.⁴

У польській історіографії широко представлені студії, присвячені окремим сеймам Речі Посполитої, зокрема робота Яна Жоньци «Сейми з років 1597 і 1598»⁵. Парламентські структури стали предметом дослідження Едварда Опалінського. У монографії «Сейм срібного віку 1587–1652» розроблені питання не тільки функціонування сейму, але й окреслені моделі тодішнього парламенту та законодавчої діяльності⁶.

Мета статті — дослідити структуру конституцій, тематику прийнятих питань та ухвал, що стосувалися українських воєводств.

На початку правління короля Речі Посполитої Стефана Баторія, склалася складна політична ситуація. До загрози з боку Московії додавалася вичікувальна позиція магнетерії ВКЛ⁷. Головним партнером короля стає шляхта, яка за період

¹ Urzyszak W. Sejm Walny Koronny w latach 1506–1540. Warszawa, 1980. S. 223.

² Вінниченко О. Інструкція передсеймового сеймику Холмської землі 1593 року. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХLIII: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2002. С. 318–341; Його ж: Конституції сеймів 1576–1647 років як джерело до історії організації і діяльності сеймиків у Речі Посполитій. До джерел: збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського. Т. II. Київ; Львів, 2004. С. 229–266; Його ж: Конфлікт політичний чи конфлікт особистий: вишеський депутатський сеймик Руського воєводства 1603 року. Соціум. Вип. 7: Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи. Київ, 2007. С. 111–142; Його ж: Інститут сеймикового маршалка в Руському і Белзькому воєводствах останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 109–121.

³ Кулаковський П. Представництво Волинського воєводства на сеймах Речі Посполитої 1632–1647 рр. URL:

<http://gulevich.net/statiy.files/pvv.htm> (дата звернення: 24.09.2018); Його ж: Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року. Україна Модерна. 2001. 6. С. 113–138; Його ж: Земські сеймики як орган шляхетського самоуправління в др. пол. XVI — перш. пол. XVII ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. VII. Запоріжжя: Тандем-У, 1999.

⁴ «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита / В. Михайловський, О. Вінниченко, П. Кулаковський, І. Тесленко. Т. I. / За ред. В. Михайловського. Київ: Темпора, 2018. 384 с; Михайловський В. Бібліографія парламентаризму на українських землях до 1648 року: Польське королівство, Велике князівство Литовське, Річ Посполита. Київ: Темпора, 2018. 192 с.

⁵ Rzonca J. Sejmy z lat 1597 i 1598. Cz. I. Bezowocny sejm z 1597 roku. Warszawa-Wrocław, 1989. 117 s.

⁶ Opaliński E. Sejm srebnego wieku 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto. Warszawa, 2001. 269 s.

⁷ Dubas-Urwanowicz E. O nowy kształt Rzeczypospolitej. Kryzys polityczny w państwie w latach 1576–1586. Warszawa, 2013. S. 24.

«Великого безкоролів'я» мала чітку політичну програму подальшого реформування держави⁸.

Варшавський вальний сейм 1581 р. був ознаменований подальшою Псковською кампанією. Лівонська війна в період 1579–1582 рр. стала непростим випробуванням для держави в цілому. Навесні 1581 р. Стефан Баторій перебував у Великому князівстві Литовському, де отримав звістку про смерть свого брата Криштофа⁹. Новим намісником Семиграддя став Зигмунт, затверджений султаном Мурадом III, щоправда без офіційної місії в Стамбул¹⁰. У період другої кампанії з Московським царством за Лівонію, Баторій отримав військову допомогу від кримських татар. Головними завданнями короля і сенату було продовження війни з Московією і затвердження поборового універсалу¹¹.

Король оголосив про скликання вального сейму у жовтні 1580 р., а місцеві сеймики відбулися в грудні. Сам сейм відбувся з 22 січня по 8 березня 1581 року. Маршалком було обрано Станіслава Пшиємського, який ефективно керував Посольською ізбою. Представники Посольської ізби не квапилися із затвердженням податкового універсалу. На цьому сеймі стали очевидними гострі протиріччя між позицією короля та шляхетськими послами¹².

Доробок сейму 1581 року складався з конституцій, поборового універсалу, прийняття котрого саботувала ізба Посольська, та привілею, що стосувався реформування спадку Анни Ягеллоники по королеві Боні¹³. З цього питання також була ухвалена окрема стаття у конституції¹⁴.

Сейми за роки правління Стефана Баторія

Сейм	Кількість конституцій
1576 Краківський коронаційний сейм	26
1576 Торунський сейм	46
1578 Варшавський сейм	68
1579–1580 Варшавський сейм	немає
1581 Варшавський сейм	61

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem. S. 108.

¹⁰ Augustyniak U. Historia Polski 1572–1795. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2008. S. 571.

¹¹ Dubas-Urwanowicz E. Onowy kształt Rzeczypospolitej. Kryzys polityczny w państwie w latach 1576–1586. S. 100–101; Volumina Constitutionum (Далі — VC). Т. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 455–463.

¹² Sprawy wojenne króla Stefana Batorego : dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586. S. 288–290.

¹³ VC. Т. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 464–467.

¹⁴ Ibidem. S. 453.

1582 Варшавський сейм	Немає, тільки конституція для Лівонії
1585 Варшавський сейм	немає

Лише на трьох сеймах з шести в період правління войовничого Баторія були продукувані та затверджені конституції.

З огляду на різноманітність ухвалених рішень 1581 р. можна виділити декілька окремих груп: питання, що стосувалися війська; питання економічного характеру (сюди ж входять ухвали щодо упорядкування життя міст); ухвали, пов'язані з ізбою Посольською, послами та земськими сеймиками; постанови сейму, пов'язані з судовою системою; статті, які стосувалися українських воеводств; група особових привілеїв.

Стефан Баторій увійшов в історію Речі Посполитої як «воюючий монарх». За недовгі десять років правління король провів три військові кампанії. Тому питання мілітарного характеру та дотичні до них були виокремлені в окремий блок. Стефан Баторій, котрий мав підтримку у жовнірів, зважав на етнічну приналежність та віросповідання¹⁵. Ще в рік коронаційного сейму він підняв питання необхідності реформування посполитого рушення¹⁶.

Першою була внесена ухвала «уживання рушниць», що стосувалася використання вогнепальної зброї. Декларувалася заборона носіння рушниць на з'їздах та на інших публічних акціях, а також на всіляких ярмарках і базарах. Штраф за порушення цієї норми — чотирнадцять гривень¹⁷. До прикладу, прийнятий в цьому ж році штраф за вбивство «холопа» становив тридцять гривень¹⁸.

Про що говорить ухвалення такого рішення? У цей період носіння вогнепальної зброї було повсякденною практикою, в тому числі зумовленою тогочасними воєнними кампаніями. Також, якщо цей пункт був затверджений в конституції, це говорить про появу прецедентів, а отже, і необхідність вирішення цього питання¹⁹. До цього ж варто додати прийняту ухвалу, що стосувалася міста Кракова. Посли краківського воеводства

¹⁵ Rostafiński M. Zarys historii rozwoju wojskowości w Polsce : (992–1792 r.) Poznań, 1922. S. 48.

¹⁶ Ibidem. S. 48.

¹⁷ VC. Т. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 446.

¹⁸ VC. Т. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 446.

Конституція про забиття холопів. За вбивство холопа шляхтич мав заплатити тридцять гривень. З них половина — пану забитого, а інша — родині. Якщо той залишався живим, шляхтич мав оплатити лікування.

¹⁹ Згадки про масове використання вогнепальної зброї фіксуємо у «Вірш жалобний на смерть князя Михайла Вишневецького». Савчук О.А. Аспекти використання ручної вогнепальної зброї запорозькими козаками. Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. пр. К. : Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 192.

скаржилися на гвалти та грабунки у місті. Рішення парламенту постановляло, що міщанин, котрий звернувся до міської ради через грабунки або злочини, мав право на покарання кривдника, так само, як і шляхтич²⁰.

Ще однією нормою, прийнятою з огляду на військове положення в країні, була конституція про «доведення справедливості» для шляхти, що воювала, посилаючись на продовження норм 1579 року, прийнятих під Полоцьком та перепідтверджених на сеймі²¹.

Варто також відзначити ухвалу сейму, що стосувалася звільнення жовнірів від відповідальності перед судом в період війни проти Московії, до дванадцяти тижнів після розпуску війська²². Можливо, такі «поблажливі» норми були прийняті через необхідність продовжувати війну, а також слабку дисципліну та дезертирство²³.

Питання, пов'язані з економікою та господарськими справами воєводств, постійно фігурують у конституціях. Це говорить про мультифункціональність засідань парламенту та продукту сейму — конституцій.

Наступна конституція стосувалася такого важливого питання, як розгляд справ про отримання товарів (*de bonis*) без будь-якого права. Кожен, хто постраждав, зазнав збитків, мав звернутися до Трибуналу та внести скаргу в реєстр. З цього пункту ми дізналися не лише про порядок дій у разі втрати чи отримання майна без права (*de bonis nullo iure receptis*). Але і зафіксували означені регіональні центри Речі Посполитої. Важливо, що таке означення не умовне, усталене в історіографічній традиції. Це поняття усвідомлене самою шляхтою та характерне для цієї епохи. Отже, на перші, а надалі другі, «земські рочки» скарги вносять в Кракові (для Малопольських воєводств), в Познані (для Великопольських воєводств), у Львові (для всіх Руських), у Варшаві (для Мазовецьких воєводств). Староста зазначених міст мав передати реєстр справ на наступний сейм для їх подальшого рішення²⁴.

Окремо варто відзначити норму, що регламентувала співпрацю міських урядників та воєводи. Йдеться про ухвалу сейму щодо придбання вина²⁵. Вина, перед продажем та перш ніж потрапити в шинки, мали пройти перевірку і отримати дозвіл від «міського уряду». Хто з міських урядників мав опікуватися цією справою, не уточнено, виконання функції залишали на розсуд міського магістрату. У випадку порушення цієї норми

половину штрафу сплачували в міський магістрат, іншу — воєводі²⁶.

Також серед економічних питань, порушених на сеймі та вписаних у конституцію, — мита пруської шляхти²⁷, мита та податки для староства освенцимського²⁸.

На прохання послів Віленської землі — аби було запроваджено і гарантоване постійне віленське вїтївство²⁹. Всі переваги від цього вїтївства мали бути спрямовані на поліпшення життя у місті³⁰. До упорядкування економічного життя міста можна віднести також конституцію сейму щодо порту на річці Невежис у місті Кейдани, Ковенського повіту ВКЛ³¹, який контролювався конституцією Гроднинського сейму ВКЛ 1568 року³².

Сейм січня–березня 1581 року проілюстрував брак довіри монарха до ізби Посольської та подальшого їх дистанціювання. Ще на сеймі Баторій все частіше виявляв незгоду щодо системи устрою Речі Посполитої, де сейм був головним законодавчим органом, що визначав внутрішню та зовнішню політику³³.

Рішення, ухвалене на сеймі, — про подимний податок — одне з небагатьох у конституції, де прямо згадані представники Посольської ізби. Рішення ухвалене з огляду на скарги земських послів. Незвична форма викладу: «деякі старости звинувачують і судяться через подимний податок, в обхід привілею короля Ягайла»³⁴. Тому цим пунктом постановляли, аби старости дотримувалися цього привілею³⁵.

Наступна ухвала сейму стосувалася освенцимського та заторського сеймику. Згідно цієї норми, сеймик вище згаданих земель мав завжди скликатися за три дні перед сеймиком у Прошовіцах Краківського воєводства. Змінювалася процедура передсеймової організації. Тепер королівський посол не їхав на згаданий сеймик, надсилали лише інструкцію до старости освенцимського. З чим пов'язане таке рішення? Можливо, з номінацією старости освенцимського Анджея Тенчинського на воєводу краківського³⁶? Можна обережно при-

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem. S. 448. Якщо пруська шляхта купувала коней та волів в королівстві, то не сплачувала мита. З обмовкою — лише для власних потреб.

²⁸ Ibidem. Ця ухвала звільняла шляхту від всіляких мит на «вічні часи».

²⁹ Ibidem. S. 447.

³⁰ Ibidem. S. 447.

³¹ Сучасне Кедайняй.

³² Ibidem. S. 452. «Річка Невежис».

³³ Dubas-Urwanowicz E. O nowy kształt Rzeczypospolitej... S. 46.

³⁴ Можливо, привілей червенський 1422 року, або едленський 1430 року.

³⁵ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 447.

³⁶ Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy / Oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska. Kórnik. 1990. 266.

²⁰ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 446.

²¹ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 452.

²² Ibidem. S. 453. «Екзекуція жовнірів».

²³ Rostafiński M. Zarys historii rozwoju wojskowości w Polsce : (992–1792 r.) S. 48.

²⁴ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 448.

²⁵ Ibidem. Про придбання вина.

пустити, що ця норма реалізувала контроль над сеймиком вище згаданих земель.

Також на сеймі ухвалено важливе рішення щодо обмеження поєднання сенаторських та судових урядів однією особою. Показово, що цей пункт пролобійований «за проханням послів», посилаючись на привілеї Люблінського сейму³⁷.

Дивлячись на хід цього сейму через призму реалізації королівської програми, можна вважати, що королю вдалося реалізувати її частину. Адже король прагнув продовження війни з Московським царством³⁸. У ході сейму монарх зажадав прийняття потрібного побору, натомість отримав подвійний, й ізба Посольська врешті-решт погодилася на це рішення³⁹.

Згідно наступної конституції, що стосувалася судової системи, шляхтич, що був незадоволений рішенням міського суду, «там, де бурмистр справедливості не чинив, мав звернутися до старости та воеводи»⁴⁰. Останні мали відправити спільне рішення «на ратушу міста». Якщо ж після цієї процедури не приймали спільного рішення, справу мав вирішувати король⁴¹. Вищезгадана норма розширювала права шляхти в судових справах, що були в юрисдикції міста⁴². Як відомо, Стефан Баторій пішов на багато поступок щодо шляхетських вимог. Вже на сеймі 1578 року король, взамін ухвалення податків на війну з Московією, погодився на встановлення Трибуналу коронного⁴³ — інституції апеляційного суду для шляхти всіх земель Речі Посполитої. Цей проект був однією з реформ, що вимагала шляхта ще під час коронації Стефана Баторія⁴⁴.

Іншим доповненням до судової реформи, що реалізувалося на сеймі, стало запровадження Трибуналу для ВКЛ. Згідно цієї норми, судді до вищого суду мали обиратися шляхтою. Артикули щодо прав шляхти князівства з детальними інструкціями мали бути видані руською мовою. Важливим для шляхти ВКЛ було ухвалення нового статуту, що регламентував вирішення конфліктів між «особами духовними та світськими». З конституції дізнаємося, що серед сенаторів духовних не було жодного

представника від ВКЛ⁴⁵. Тож дане питання мали розглянути пізніше.

На сеймі 1581 року було ухвалено шістдесят одну конституцію, вісім безпосередньо стосувалися українських воєводств. Це невеликий показник, але найбільший серед усіх інших воєводств Речі Посполитої. Хто ж представляв шляхту українських воєводств на сеймі 1581 року? Маємо брак інформації щодо послів від українських воєводств. Знаємо лише тільки про двох послів: Ожеховського Валентія (перемишльський суддя) від Руського та Блажевського Зигмунта (кам'янецький бурграбій, поборець в подільському воєводстві) від Подільського воєводства⁴⁶. Також відомо про послів від Волинського воєводства, що були присутні на сеймі, але невідомо, хто саме. Шляхта Руського, Подільського та Волинського воєводства просила про створення для них окремого суду, замість Люблінського Трибуналу⁴⁷.

Традиція вимагала присутності на сеймі всіх членів сенату. Але не завжди відомо, чи доїжджали сенатори на сейм. З щоденника дізнаємося, що на сеймі брали голос наступні сенатори від українських воєводств: белзький воевода Анджей Тенчинський⁴⁸, подільський воевода — Миколай Мелецький⁴⁹, луцький каштелян — Михайло Мишка Варковський⁵⁰.

Отже, конституція стосовно мит стосувалася безпосередньо українських земель. Йшлося про обрання комісарів для контролю коронних мит Подільського воєводства та Покуття, «щоб ніхто мита прикордонні не платив повз посполите право»⁵¹. Також комісари мали списати на тисячне мито у всіх «жупах руських»⁵². З цього приводу йшлося про обрання депутатів від Волинського та Підляського воєводств для контролю коронних мит і дотримання давніх інструкцій⁵³.

На сеймі було затверджено комісарів для розмежування Волинського воєводства від Руського, Подільського та Белзького. У щоденнику сейму фіксуємо скаргу щодо наїзду слуг волинського воеводи на маєтності Яна Остроорога, старости Стежицького⁵⁴. Ця скарга не залишилася поза

³⁷ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 452.

³⁸ Dubas-Urwanowicz E. O nowy kształt Rzeczypospolitej... S. 102.

³⁹ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 455–463.

⁴⁰ Ibidem. S. 450.

⁴¹ Ibidem. S. 450.

⁴² Ibidem.

⁴³ Більш детально пре це див.: Вінниченко О. Депутати Коронного трибуналу 1632–1647 рр. Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 44. Львів, 2009. 279–329.

⁴⁴ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. Wydawnictwo sejmowe : Warszawa, 2005. T. II. Vol. 1. S. 407.

⁴⁵ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585 S. 452.

⁴⁶ Posłowie ziemscy koronni 1493–1600 / Opr. Uruszk W., Kaniewska I., Ferenc M., Byliński J. // Red. I. Kaniewska. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2013. S. 268.

⁴⁷ Sprawy wojenne króla Stefana Batorego : dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586 / wyd. Polkowski I. Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, T. 11. Kraków, 1887. S. 323.

⁴⁸ Ibidem. S. 292.

⁴⁹ Ibidem. S. 293.

⁵⁰ Ibidem. S. 329.

⁵¹ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 446.

⁵² Ibidem.

⁵³ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 446.

⁵⁴ Sprawy wojenne króla Stefana Batorego... S. 323, 325.

увагою. Конституцією затвердили комісарів для розмежування Чорноостровських маєтностей між пані Остророговою та маєтностями князів Вишневецьких та Збараських⁵⁵, з доповненням про послуги князівських родин проти Московського царства, котрих держава потребує⁵⁶. Також було призначено комісарів у справі розмежування між Холмською землею та староством брестським Великого князівства Литовського⁵⁷.

Через військову загрозу сейм постановив необхідність укріплення Летичева в Подільському воєводстві і доручив це кам'янецькому старості Яну Потоцькому⁵⁸. Ще одна постанова, що стосувалася безпосередньо шляхти українських земель: йшлося про позови брацлавського каштеляна Олександра Семашка, якому надавалося право позиватися згідно конституції 1578 року у справах по втечі селян⁵⁹. Як відомо, особи з родини Семашків були клієнтами канцлера Яна Замойського. Олександр взяв участь у Псковській виправі Стефана, виставивши в почті 50 коней⁶⁰, за що і отримав, швидше за все, номінацію на брацлавського каштеляна⁶¹.

Дуже важливий факт перепідтвердження привілеїв для Руської землі. Цікаво, що такий

привілей затверджений тільки для Подільського та Руського воєводств. Усі земельні надання, котрі фіксовані «аж до статуту Короля Александра, потрібно тепер розуміти як дідичні»⁶². З чим пов'язана необхідність прийняття цієї норми? Згадувана конституція “*Feuda Ziemie Ruskiej*” була ухвалена на коронаційному сеймі Стефана Баторія. З огляду на пролобійоване рішення, ухвалене в конституції 1581 року, питання перепідтвердження привілеїв на всі надання не було вирішеним для шляхти згаданих земель.

Іншу групу питань, розглянутих на сеймі, складають особові привілеї та надання. Це ознака найвищої пошани для шляхтича, відзнака його досягнень на «державному рівні». Серед цих статей були привілеї й для шляхти з українських земель. Мова про привілей Павлу Ожеховському на право будівництва моста через річку Бут в Холмській землі⁶³. Також особистий привілей, записаний в конституцію 1581 року, отримав князь Кірик Ружинський. Урочище Котельне за Житомиром у Київському воєводстві перейшло у вічні володіння князя та його родини⁶⁴. Також, окрім нього, отримали землі сини Яна Ходкевича — Олександр та Кароль⁶⁵.

Отже, дослідження сеймових конституцій 1581 р. дозволяє окреслити широке коло питань, що стосувалися українських воєводств. Це і унормування та контроль списання мит, розмежування між воєводствами та вирішення конфліктів між шляхтою з цього приводу, перепідтвердження привілеїв на землю для шляхти Волинського та Подільського воєводств, укріплення міст та особові привілеї шляхти.

⁵⁵ Йдеться про маєтності поблизу містечка Чорний Острів Подільського воєводства. В цей час воєводою волинським був Андрій Вишневецький, воєводою брацлавським — Януш Збараський.

⁵⁶ VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 448.

⁵⁷ Ibidem. S. 448.

⁵⁸ Ibidem. S. 450.

⁵⁹ Ibidem. S. 449.

⁶⁰ Listy Żółkiewskiego. Listy z lat 1584–1620, m.in. do: J. Zamoyskiego, J. Szczęsnego Herburt, Zygmunta III. wyd. T. Lubomirski, Kraków, 1868. S. 67–68.

⁶¹ Piotrowski J. Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków. Kraków, 1894. S. 115.

⁶² VC. T. II: 1550–1609. Vol. 1: 1580–1585. S. 450.

⁶³ Sprawy wojenne króla Stefana Batorego... S. 335.

⁶⁴ Ibidem. S. 454.

⁶⁵ Ibidem. S. 454.

REFERENCES

1. Dubas-Urwanowicz, E. (2013). *O nowy kształt RP. Kryzys polityczny w państwie w latach 1576–1586*. Warszawa [in Polish].
2. Kulakovskiy, P. (1999). Zemski seimyky yak orhan shliakhetskoho samoupravlinnia v dr. pol. XVI — persh. pol. XVII st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu*, VII [in Ukrainian].
3. Kulakovskiy, P. (2001) Instruktiiia seimyku Chernihivskoho voievodstva 1646 roku. *Ukraina Moderna*, 6, 113–138 [in Ukrainian].
4. Kulakovskiy, P. Predstavnytstvo Volynskoho voievodstva na seimakh Rechi Pospolytoi 1632–1647 rr. [in Ukrainian]. <http://gulevich.net/statiy.files/pvv.htm/>
5. Mykhaylovskiy, V. (2012). Vyshchi uriadnyky Polskoho korolivstva na ruskykh zemliakh u 1434–1506 rokakh: spraba kolektyvnoho portreta. *Theatrum humanae vitae. Studii na poshanu Natali Yakovenko*. Kyiv, 162–177 [in Ukrainian].
6. Mykhaylovskiy, V. (2012). Khto predstavliav Podilske voievodstvo na seimakh Polskoho korolivstva u 1494–1548 rr. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka*, 22, 336–346 [in Ukrainian].

7. Mykhaylovskiy, V. (2012). Vyshchi uriadnyky ruskykh voievodstv Polskoho korolivstva u 1506–1572 rr. Vidkryta/zakryta hrupa 1. Kamianets-Podilskyi. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*, 3, 80–94 [in Ukrainian].
8. Mykhaylovskiy, V. (2015). Rezultatyvnist seimiv dlia Podilskoho voievodstva u 1493–1526 rr. za materialamy Koronnoi metryky. *Patrimonium. Studii z rannomodernoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy XVI-XVIII A.D.*, Kyiv-Krakiv, 11–30 [in Ukrainian].
9. Mykhaylovskiy, V. (2018). *Bibliohrafiia parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh do 1648 roku: Polske korolivstvo, Velyke kniazivstvo Lytovske, Rich Pospolyta*, Vol. II. Kyiv, Tempora. 192 [in Ukrainian].
10. Mykhaylovskiy, V. (Ed.). (2018). «Prykladom svoikh predkiv...». *Istoriia parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh u 1386–1648 rokakh: Polske korolivstvo ta Rich Pospolyta*, Vol. I, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
11. Opaliński, E. (1995). *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652: system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].
12. Opaliński, E. (2001). *Sejm srebnego wieku 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto*. Warszawa [in Polish].
13. Piotrowski, J. (1894). *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*. Kraków. Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej [in Polish].
14. Polkowski, I. (Ed.) (1887). Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586. *Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, 11 [in Polish].
15. Rzonca, J. (1989). Sejmy z lat 1597 i 1598. Cz. I. Bezowocny sejm z 1597 roku. Warszawa-Wrocław [in Polish].
16. Grodziski, S. (Ed.) (2005). *Volumina constitutionum*. T. II Vol.1. Warszawa: Wydawnictwo sejmowe. [in Polish].
17. Uruszak, W., Kaniwska, I., Ferenc, M., Byliński, J. (Comps). (2013). Posłowie ziemscy koronni 1493–1600. Warszawa [in Polish].
18. Uruszczak, W. (1980). *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*. Warszawa [in Polish].
19. Vinnychenko, O. (2007). Konflikt politychnyi chy konflikt osobystyi: vyshenskyi deputatskyi seymyk Ruskoho voievodstva 1603 roku. *Sotsium*, 7, 111–142 [in Ukrainian].
20. Vinnychenko, O. (1999). Instytut seymykovooho marshalka v Ruskomu i Belzkomu voievodstvakh ostannoi chverti XVI — pershoi polovyny XVII st. *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Seriiia istorychna, 34, 109–121 [in Ukrainian].
21. Vinnychenko, O. (2004). Konstytutsii seimiv 1576–1647 rokiv yak dzherelo do istorii orhanizatsii i diialnosti seymykyv u Rechi Pospolytii. Vol. II: *Do dzherel. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia*, 229–266 [in Ukrainian].
22. Vinnychenko, O. (2002). Instruksiiia peredseimovooho seymyky Kholmsoi zemli 1593 roku. CCXLIII. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 318–341 [in Ukrainian].
23. Wolski, M. (Ed.) (2007). Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy. Kórnik [in Polish].

Tetiana Zotova

SEJM CONSTITUTIONS OF 1581 AS THE SOURCE OF THE HISTORY OF PARLIMENTARY SYSTEM ON UKRAINIAN LANDS

The author investigates the constitutions of the Sejm of 1581. After examining current structure of the constitutions, the article uses the main issues and problems which influenced on the Ukrainian voivodeships. The author analyses important decisions taken in the Sejm. It is examined a wide range of aspects related to the Ruthenian, Volyn, Kyiv, Bratslav, Belz and Podillya voivodeships. It is investigated the problems of economics, international politics, military campaigns, personal privileges, the judicial system, and urban development. It is underlined, that all these problems were discussed in details and solved in the Sejm. It should be stressed, that the constitution was informative source on the political and social situation of the country. It is described in details special attention to the Ukrainian voivodeships. Attempts are made to analyse the peculiarities of the voivodeships. The article shows a clear idea of the influence of the Sejm and the constitution on various spheres of life of the Ukrainian voivodeships and the Commonwealth in general.

Key words: *Sejm, Polish-Lithuanian Union, Sejm Constitution, Stefan Batory, Ukrainian voivodeships.*

Дата надходження статті до редакції: 23.10.2018.

Віталій Щербак

ВАГОМИЙ ПОСТУП У ФОРМУВАННІ ПРОТУРЕЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА

У статті окреслено рівень політичної свідомості козацької старшини Війська Запорозького другої половини XVII ст. Зазначено прагнення Петра Дорошенка здобути суверенітет держави та об'єднати її у межах всіх етнічних українських земель. Характеризуються зовнішньополітичні уявлення гетьмана та його соратників про Україну під верховенством Оттоманської Порту.

Ключові слова: політична свідомість, держава, Україна, гетьман, Туреччина.

Відродження Української держави як спадкоємниці княжої Русі в середині XVII ст. стало закономірним наслідком попередніх суспільно-політичних процесів. Водночас перед новою владою постало безліч питань, зумовлених творенням внутрішнього життя та імплементацією у тісний ряд держав Центрально-Східної Європи. В умовах Визвольної війни 1648–1657 рр. одним із важливих завдань для гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького був пошук надійного союзера. Цим же значною мірою переймалися і його наступники, віддаючи перевагу стосункам із православними правителями. Проте політичні обставини інколи диктували необхідність здійснення вибору й серед інших володарів, зокрема турецького султана.

В умовах громадянського протистояння в Україні влітку 1665 р. гетьманська булава на Правобережжі опинилася в руках досвідченого козацького ватажка Петра Дорошенка. Він доклав чимало зусиль для об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину державу. З цією метою гетьман прагнув одночасно знайти порозуміння як із московським царем, так і королем Речі Посполитої. Однак їх прагнення за будь-яку ціну утримати за собою землі Війська Запорозького вплинули на формування зовнішньополітичного вектора Дорошенка. Для забезпечення стабільності в Україні він визнав можливим звернення до турецького султана.

Проблематика стосунків українського козацтва із Османською імперією в другій половині XVII ст. була присутня в окремих наукових студіях¹. Разом з тим багато її важливих аспектів

залишилися поза увагою дослідників, що диктує потребу формулювання нового погляду на дане питання.

Метою статті є дослідження проекту українсько-турецького договору 1668 р.

Найперші спроби гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка встановити відносини з Туреччиною відносяться до 1666 р. Про це свідчить лист до нього великого візира Кьопрюлюзаде Фазіля Агмеда-паші, датований квітнем місяцем. У посланні Дорошенко визнається підданим султана, хоча слово «підданий» вжито у традиційний в турецьких зносинах спосіб вислову відносно країв або народів, які Оттоманська Порта вважала за належні до сфери її політичних впливів². Крім того, під час козацької ради на Цибульнику поблизу Чигирини у вересні Петро Дорошенко присягнув перед трьома кримськими султанами, які прибули йому на допомогу, «что ему быть с ханом (кримським. — В. Щ.) в дружбе, а царю турскому в подданстве»³.

Суттєвим поштовхом до формування протурецької орієнтації стала інформація про польсько-московські переговори щодо підписання перемир'я, за яким Лівобережжя мало відійти до Московії. За таких обставин сподівання Петра Дорошенка про об'єднання під своєю булавою обох берегів Дніпра ставало проблематичним. Тим більше відкривало можливість для уряду Речі Посполитої приборкати гетьмана Правобережної України. Тому підписання Андрусівського перемир'я у січні 1667 р. змусило Петра Дорошенка діяти більш рішуче.

¹ Костомаров Н.И. Руина. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. 15. СПб., 1905. 337 с.; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 238. Львів, 1999. С. 117–148; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ ; Нью-Йорк, 2003. 517 с.; Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельниць-

кого у 1655 р. Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: наук. зб. К. : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 155–186; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. К. : Темпора, 2011. 631 с.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985. С. 81.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). СПб., 1868. Т. 6. С. 177.

Вже на початку лютого гетьман відсилав своїх послів М. Зеленського та Д. Лесницького до Бахчисараю з пропозицією укладення українсько-кримського союзу. Козацькі дипломати домагалися також від хана Аділ-Гірея відновлення стосунків з московським царем для спільних дій проти Речі Посполитої. Однак, зважаючи на те, що без згоди свого протектора турецького султана кримський правитель не міг вирішити питання, поставлене українськими послами, Дорошенко вирішив напругу звернутися до Мегмеда IV.

У липні 1667 р. гетьманські послы Ясенко Отуха, Портянка та Вирва побували в Адріанополі на аудієнції у султана і заявили про готовність Війська Запорозького схилитися під його протекцію⁴. Очевидно, позитивна відповідь турецької сторони зумовила розгляд відносин з Оттоманською Портою на Чигиринській козацькій раді в січні 1668 р. За свідченням шляхтича Яна Сеножацького, котрий, повертаючись із кримського полону, певний час перебував у Чигирині, рада ухвалила, що «по обе стороны Днепра жителем быть в соединении и жить бы особно и давати дань турскому царю и крымскому хану, так же, как волоской князь платит, а чтоб под рукою великого государя и королевского величества отнюдь не бывать <...>, а турскому ж царю и крымскому хану оборонять их и стоять с ними и ходит заодно великого государя в украинные московские (Лівобережної України. — *В. Ш.*) города войною»⁵. Тобто козацька рада вперше прийняла рішення про початок зближення з Османською імперією для захисту території Війська Запорозького від Московії та Речі Посполитої.

Задля реалізація ухвали чигиринської ради у березні до Адріанополя знову прибуло козацьке посольство у складі Івана Васильковського і Григорія Снітковського. Вони заявили, що правобережні козаки не бажають бути ні під поляками, ні під московитами, тому воліють бути «під турками й татарами, котрі їм надають допомогу»⁶. На аудієнції у Мегмеда IV 13 квітня 1668 р. було підтверджено намір турецької сторони взяти Правобережне козацтво під свою протекцію. У листі до коронного канцлера Речі Посполитої Яна Лещинського каймакан Кара Мустафа підтвердив, що козаки «знайшли порятунок під опікою султана і вони тепер, подібно до інших слуг султана, його піддані, а справа гонору султана захищати їх; тому султан не дозволить вчиняти жодних насильств козакам»⁷. Водночас, очевидно,

виникла потреба деталізувати окремі питання угоди. Невипадково козацькі послы повернулися в Чигирин у супроводі чауша Юсуп-паші. Він мав також пересвідчитись, як козацтво сприймає налагодження відносин Війська Запорозького з Туреччиною. Юсуп-паша передав гетьману листи від султана, у яких йшлося про ставлення Порти до прохання Петра Дорошенка. Зокрема, Правобережна Україна отримувала статус за зразком Кримського ханства, звільнялася від сплати щорічної данини до імперської скарбниці і отримувала гарантії військової допомоги. Туреччина вимагала лише складення присяги на вірність султанові та розташування своїх залог у Чигирині і Кодаку⁸.

На старшинській раді 5 липня в Чигирині після урочистого прийому чауша Юсуп-паші за участю митрополита Йосифа Тукальського та Юрія Хмельницького розпочалися переговори. Петро Дорошенко відразу відкинув умову про перебування в Україні турецьких залог, а засади підданства мало б вирішити загальне козацьке зібрання одночасно із складанням присяги турецькому султану.

Проект угоди договірних статей Війська Запорозького і Туреччини було схвалено на козацькій раді 10 серпня 1668 р.⁹ Згодом його відправили до Стамбула з посольством у складі уманського полковника Григорія Білогруда та писаря Лукаша Бускевича¹⁰. У документі, насамперед, було констатовано, що нова угода має продовжити традицію, започатковану Богданом Хмельницьким в його орієнтації на Османську імперію. Дорошенко запевняв майбутнього сюзерена, що «сам завжди готовий стати супроти всякого неприятели султанської величності, коли буде нужда і потреба»¹¹. Як учасник Визвольної війни він добре орієнтувався у геополітичних питаннях і пріоритетах зовнішньої політики Війська Запорозького. А громадянський конфлікт у Гетьманщині викристалізував їх і зумовив гетьмана робити кроки не завжди популярні в українському соціумі.

Зважаючи на практику союзництва з Московією, Петро Дорошенко прагнув запобігти домінації на українських землях іноземних сил. Тому вже третя стаття містила суттєве застереження, що підпорядковані султану війська, а саме кримські, черкаські, ногайські та буджацькі татари, під час бойових дій на теренах України мали беззаперечно підпорядковуватися гетьману

⁸ Акты ЮЗР. СПб., 1873. Т. 8. С. 154.

⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. М., 1858. Ч. 1. С. 208–212; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 218–220; Тисяча років української суспільно-політичної думки у 9 т. Т. 3. Кн. 1. К., 2001. С. 464–468.

¹⁰ Смолій В., Степанков В. Назв. праця. С. 169.

¹¹ Тисяча років... С. 464.

⁴ Крикун М. Назв. праця. С. 119.

⁵ Акты ЮЗР. СПб., 1872. Т. 7. С. 30–31.

⁶ Zbiór pamiątek z dziejów polskich. Warszawa, 1859. Т. 4. С. 158–159.

⁷ Katalog dokumentów tureckich. Warszawa, 1859. Т. 1. С. 356.

Війська Запорозького «коли буде потреба, могли находити й нападати на неприятельські міста чи обороняти нас»¹². Це обумовлювалося й необхідністю попередження згубної практики в часи Визвольної війни, коли татарські орди грабували українські міста і села, перебуваючи офіційно у військовому союзі з козаками.

Умовою підтвердження угоди мало бути надання гетьману клейнодів турецьким султаном, що відповідало тогочасним практикам взаємовідносин між державами. Тобто, коли сюзерен офіційно визнавав факт своєї опіки над васалами. При цьому підданство трактується досить своєрідно «султан оттоманський не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені, чи данники, чи будь-якими податями повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчужені»¹³. Підпорядкування султану означало фактично лише спільні військові дії проти неприятеля турецького, татарського чи козацького. Сюзерену також заборонялося втручатися у внутрішні справи Війська Запорозького, зокрема й при виборі гетьмана. Останній мав обиратися довічно виключно на козацькій раді вільним волевиявленням і не міг бути замінений волею сюзерена. Союз мав бути «правдивим приятельством та згодою» на зразок договору Туреччини із Кримським ханством. Фактично Оттоманська Порта мала визнати внутрішньополітичний суверенітет Війська Запорозького.

Війська султана чи хана, прибувши в Україну, позбавлялися права зводити мечеті, «будь-які будови, котрі шкодять християнській вірі, також, де є руські церкви, щоб не могли їх розоряти і грабувати, аби потім побудувати свої»¹⁴. Їм заборонялося руйнувати маєтки і міста та «нікого чоловічої та жіночої статі із козацького роду полонити і в царське місто Константинопольське відводити» під загрозою смертної кари¹⁵. Дислокуватися союзницькі війська мали на спеціально визначених гетьманською владою територіях і задовольнятися «харчем та оброком від нас дозволеним». Аналогічні умови прописувалися і для українських козаків, закликаних на допомогу султану у межах Османської імперії.

Одним із ключових пунктів угоди визнавалося забезпечення українцям свободи віросповідання. Усі православні священники мали почуватися у безпеці й підлягати владі київського і галицького митрополита, який приймав хіротонію від царгородського патріарха. Прохання про толерантне ставлення до православних прозвучало не випадково, адже Правобережжя залишалося регіоном

протистояння православної та римо-католицької ідеології. З іншого боку, маючи інформацію про становище константинопольського патріарха, Дорошенко задекларував тезу про необхідність обрання його наступника виключно на архієрейському соборі, і так робити в майбутньому. Можливий заколот проти нинішнього патріарха Мефодія повинен бути жорстко придушений.

Прагнення забезпечити пожиттєве гетьманське врядування Петра Дорошенка містило завагу, щоб навіть «його ніхто не міг із султанської влади перемінити і з престолу його не скидати». Лише після його смерті Військо Запорозьке отримувало можливість вільного обрання володаря булави. Козацькі бунти також передбачалося попереджувати: «хай не зможуть собі поставити іншого гетьмана через те, що ми вельми задоволені є і щирість маємо до панування цього гетьмана і згодні однодушно йти на супротивників наших аж до останньої відомсти»¹⁶.

Зміст договору яскраво засвідчує прагнення козацької еліти до об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину державу і її бачення кордонів Війська Запорозького. Територія окреслюється від Вісли — Перемишля і Самбора до Севська і Путивля, де «всі тут є козаки». Петро Дорошенко щиро сподівався, що скоро такі уявлення запанують у більшості українців, навіть тих, хто проживав під польською чи московською зверхністю: «коли ж вони привернуться до нашої влади, величезне створимо старання — нехай і ті не творять ніякого підступу й пагуби супроти султана й татарського хана»¹⁷. Гетьман зазначав, що до перебування в межах Московії та Речі Посполитої ці люди не стільки були переконані, а «більше грошима схилені». Разом з тим висловив впевненість у разі потреби на можливій спільній дії проти них з турками та татарами.

У проекті угоди Дорошенко намагався забезпечити безпеку всіх кордонів Війська Запорозького, включаючи і південно-західного, звідки існувала загроза агресії підданих турецького султана Молдовського князівства та Волощини. При цьому, для мирного врегулювання відносин, козаки відмовилися створювати там нові фортеці і навіть пропонували в односторонньому порядку зняти поблизу Дністра та Південного Бугу прикордонну службу.

До переліку прохань ввійшло також мовне питання. Констатуючи поширення в Україні «природної» української мови, Петро Дорошенко звернув увагу на необхідність користуватися нею у міждержавних стосунках, зокрема турецькі послі мали б володіти так званим «руським діалектом». Грамоти і листи до гетьмана і всього

¹² Тисяча років... С. 464.

¹³ Там само. С. 465.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. С. 466.

козацького війська пропонувалося писати польською або ж грецькою мовами.

При врегулюванні правових відносин не остання роль відводилася системі судочинства. У випадку судового провадження між українським козаком і турком винний мав «судитися перед своїм старшиною і від нього караний бути у міру свого переступу»¹⁸. Відповідно, недоказовість провини повинна була завершитися відпущенням підозрюваного.

У проекті договору було передбачено запобігання перетворенню Війська Запорозького у розмінну монету зовнішньополітичної діяльності Османської імперії з навколишнім світом. «Нехай не учинить султан турський миру, — говорилося в документі, — ані хан татарський, із порубіжними і близькими володарями, а передовсім із королем польським і царем московським, союзу дружества нехай не творить без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська; нехай не будуть такі договори, як на війну, так і на мир схильні, без відома обох країн та дозволу. Коли ж турський султан чи татарський хан постановить мир і довершить договір чи відома, чи в полі із козацькими неприятелями чи на марноту Запорозького війська, то явно оголошуємо, що наш гетьман такий мир матиме у ніщо, як нам шкідливий і пагубний»¹⁹. Очевидною підставою для формулювання даного пункту було Андрусівське перемир'я, коли інтереси української сторони були проігноровані московським царем і королем Речі Посполитої. Для зміцнення українсько-турецького договору пропонувалося налагодити належний рівень комунікації між сторонами.

Сутність українсько-турецького союзу визначалася так: «Воистину обидва боки з'єднані навзаєм і єдиним тілом учинені супроти недругів наших»²⁰. Маємо ще одне підтвердження союзу на военний час, у мирний відтак обидві держави не мали бути єдиним тілом. Обумовлювалися також, за яких обставин Військо Запорозьке може піти на розрив договору «... коли турецький султан і татарський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але все конечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити,

гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі й церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінати <...>, то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усяких уярмлень у всьому»²¹. Було з гідністю заявлено право самостійних дій при недотриманні угоди іншою стороною, навіть яка представляла сюзерена.

20 серпня 1668 р. із Чигирин до Стамбула у супроводі Юсуп-паші вирушило козацьке посольство для передачі проекту угоди-прохання на розгляд Мегмеду IV. Про прийом султаном українських послів повідомив його представник Гачабаш-паша²². Водночас до турецької столиці прибуло з аналогічним проханням посольство від запорозького гетьмана Петра Суховієнка, тому переговори затяглися. Лише на Корсунській козацькій раді 21 березня 1669 р. було прийнято остаточне рішення, що «Дорошенку з усім малоросійським краєм, з містами і людьми бути у підданстві турецького султана так, як Волошська земля»²³. Очевидно, в основу угоди були покладені статті, сформульовані в Чигирині у серпні 1668 р. Невдовзі гетьман Петро Дорошенко прийняв від нового сюзерена Мегмеда IV булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень.

Таким чином, створений проект українсько-турецької угоди 1668 р. зробив важливий крок щодо формування зовнішньополітичного вектора політики гетьмана Петра Дорошенка. Документ яскраво засвідчив про домінування у політичній свідомості правобережної старшини ідеї власної держави в етнічних межах проживання українців. Її реалізація пов'язувалася із прийняттям протекції турецького султана. Водночас угода мала бути номінальною без зазначення автономного статусу Війська Запорозького у складі Османської імперії, подібно до низки країн Північного Причорномор'я та Балкан. Фактично передбачалося встановлення союзницьких відносин із взаємною відповідальністю, властивих наступній історичній добі.

¹⁸ Тисяча років... С. 467.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 468.

²² Акты ЮЗР. Т. 7. С. 154.

²³ Там само. Т. 8. С. 145.

REFERENCES

1. Akty, otnosiashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossiii. (1869). St. Petersburg, Vol. VI, (1665–1668), 280 [in Russian].
2. Akty, otnosiashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossiii. (1872). St. Petersburg, Vol. VI, (1657–1663, 1668–1669), 398 [in Russian].
3. Akty, otnosiashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossiii. (1873). St. Petersburg, Vol. VI, (1648–1657, 1668–1669), 404 [in Russian].

4. Doroshenko, D. (1985). Hetman Petro Doroshenko. *Overview ac publicae vitae suae actiones*, New York [in English].
3. Bantish-Kamensky, D. N. (Ed.) (1858). *Fontes malorossyyskoy historiae, sobrannie, et yzdannie A. Bodyanskym. M., Pars I* [in Russian].
4. Kostomarov, N. I. (1905). *Sobranie sochinenii. Historia investigationis et Monograph, Vol XV, Ruina, VI, 814. St. Petersburg* [in Russian].
5. Krykun, M. (1999). *Korsunska kozatska rada 1669 roku. Lviv, Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 238, 117–148* [in Ukrainian].
6. Smolii, V., Stepankov, V. (2011). *Petro Doroshenko. Politychnyi portret. K.: Tempora* [in Ukrainian].
7. *Tysiacha rokov ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky. (2001). Kyiv, V. 9, T. 3, Kn. 1, 502 p.* [in Ukrainian].
8. Chukhlib, T. (2003). *Getmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr. Kyiv-Niu-York* [in Ukrainian].
9. Fedoruk, Ya. (2007). *Problema turetskoho protektoratu Bohdana Khmelnytskoho u 1655 r. Terra cossacorum: Studiyi z davnioi i novoi istorii Ukrainy, 155–186* [in Ukrainian].
10. *Catalog dokumentów tureckich. (1959). T. I. Dokumenty do dziejów Polski I krajów ościennych w latach 1455–1672. Warszawa* [in Polish].
11. *Zbior pamiętników dziejów polskich. (1859). T. 4, Warszawa* [in Polish].

Vitalii Shcherbak

SIGNIFICANT STEP IN THE FORMATION OF THE PRO-TURKISH POLICY OF HETMAN PETRO DOROSHENKO

It is outlined in the article the level of political consciousness of the Cossack officers of the Zaporozhian Army in the second half of the 17 century. Summer 1665 Petro Doroshenko, experienced Cossack leader, became Hetman of Right-Bank Ukraine. He made great efforts to unite all ethnic Ukrainian lands into the one state. Hetman sought at the same time to find an understanding with both the Tsar of Moscow and the King of Rzecz Pospolita. However, their efforts for retaining the lands of the Zaporozhian Army, influenced on to the Doroshenko foreign policy vector. With the signing Andrusovo Truce between Moscovia and Rzecz Pospolita (Polish-Lithuanian Commonwealth) in January 1667, Hetman hopes to unite under his power both banks of the Dnieper became problematic. That's why, he decided to cooperate with Ottoman Porte. Sultan Mehmed IV responded positively to the request of the Ukrainian hetman. The ongoing diplomatic contacts was culminated by the decision of Chyhyryn Cossack Council on 10 August 1668, of the begging of legal official relations. The project of Ukrainian-Turkish agreement clearly demonstrated the domination of the idea of own state under the rule of the Ottoman Porte in the political consciousness of the right-bank officers. First of all, it was stated that the new agreement had to continue the tradition launched by Bohdan Khmelnytskyi in its orientation to the Ottoman Empire. It contained a significant note, that Turkish troops, during hostilities in Ukraine, were unconditionally subordinated to Zaporozhian Army Hetman. Suzerain was forbidden to interfere in domestic Ukrainian affairs, in particular in a time Hetman elections. The Union should have been "a true friendship and consent", on the sample treaty between Turkey and the Crimean Khanate. It was clearly defined boundaries of Ukrainian state and conditioned by the question under what circumstances Zaporozhian Army could go to break the treaty.

Key words: *political consciousness, state, Ukraine, Hetman, Turkey.*

Дата надходження статті до редакції: 28.10.2018.

Людмила Рудницька

СТВОРЕННЯ СКЛЯНОГО ЗАВОДУ НА БАЗІ СЕЛА РОКИТНЕ ОВРУЦЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті висвітлено історію села Рокитне Овруцького повіту на Волині. Наприкінці XIX ст. на його окраїні із залученням іноземного капіталу було збудовано промислове підприємство з виробництва скла. Одночасно постало робітниче поселення, інфраструктура якого постійно розширювалася, особливо зі створенням залізничного сполучення.

Ключові слова: село Рокитне, Розенберг, Охотніков, скляний завод, іноземний капітал, робітниче поселення.

У другій половині XIX ст. у Російській імперії промисловість розвивалася зазвичай поза межами міст. Заводи і фабрики засновувалися на території видобутку природних копалин. Всеросійський перепис населення 1897 р. дає змогу виявити рівень урбанізації, наявність та географію точок зростання. У ролі останніх часто фігурували не офіційні міста, а поселення іншого типу і статусу. Прикладом такого підприємства є склозавод на Волині, що постав на околиці села Рокитне Овруцького повіту Волинської губернії.

Історія цього села у вітчизняній історіографії висвітлена досить поверхово. Перший науковий нарис був розміщений у багатотомній фундаментальній праці «Історія міст і сіл Української РСР»¹. Нове бачення історії Рокитного продемонстровано в науково-популярній праці А. Герасимчука та Г. Таргонського «Русь-Україна. Факти і сенсації», у якій так і не вдалося повністю реконструювати хронологію подій². На сьогодні дослідження про заснування на його базі Рокитнівського склозаводу наприкінці XIX ст. відсутні.

Метою статті є висвітлення історії волинського села Рокитне, що наприкінці XIX ст. стало основою для створення підприємства з виробництва скла.

Перша згадка про село Рокитне датується 1545 р. в описі Овруцького замку³, який був власністю князя Андрія Капусти, каштеляна брацлавського і старости овруцького. Князь мав двох синів — Пилипа та Івана, які померли ще дітьми, і двох дочок — Олександрю та Марину. Надалі вони успадкували батьківські землі.

Старша — Олександра Капуста — вийшла заміж за князя Олександра Вишневецького з роду Збаразьких⁴. Згідно з реєстром поборового податку із землі Київської за 1581 р., вона володіла значною частиною земель Овруцького повіту: Мойшевичі, Рокитне, Біловіж, Замисловичі, Горловичі, частина Овруча та Брагіна. Рокитне, Горловичі й Замисловичі були спільною власністю княгині та пана Панаса Тризни. Загалом на цей час у селі Рокитному налічувалось 15 будинків⁵. У 1628 р. «подимщину» за володіння частиною цього села, за 6 будинків і 1 земельну ділянку, сплачував київський каштелян Гаврило Гойський⁶. 1687 р. овруцький староста Францішек Потоцький отримав у власність село Велідники Овруцького повіту разом із 23 населеними пунктами. Йому, зокрема, відійшли Біле, Хлупляни, Красилівка, Новаки, Замисловичі, Рокитне тощо⁷.

Після третього поділу Речі Посполитої новими власниками села Рокитне стає рід Прушинських, старшим у якому був граф Йосип Прушинський. За рішенням суду від 10 грудня 1838 р. та актом Волинської цивільної палати від 22 червня 1840 р. власницею села Рокитне з Руднею і Стариками, селом Масевичі, де проживало 353

⁴ Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 648–655.

⁵ Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia ruskie. Ukraina (Kijow — Braclaw). Warszawa, 1894. Т. XX. С. 38.

⁶ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Т. 15. Cz. 2: [Dopełnienia: Januszpol — Żyżkowa. Dodatek: Aleksin — Wola Justowska] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. Warszawa, 1902. S. 547. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/ (дата звернення: 21.09.2016).

⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Т. 13: [Warmbrun — Worowo] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. Warszawa, 1893. S. 312. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIII/312 (дата звернення: 13.09.2016).

¹ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. Ровенська область. 680 с.

² Герасимчук А.А. Русь-Україна: факти і сенсації. К.: ТОО «Інтерконтиненталь-Україна», 2015. 224 с.

³ Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов: в 37 т. Киев, 1867. Ч. 4. Т. 1. С. 48.

особи, стала онука Й. Прушинського Людвіка Менжинська. Дідівську спадщину було затверджено Третейським рішенням від 9 листопада 1840 р. про поділ на три частини. Одна із них належала Людвіці Менжинській і засвідчувала власність таких територій: село Рокитне з Масевичами і Стариками, село Біловіж з Руднею і частиною села Собечин⁸.

Великим лихом були неврожайні роки, що для простих громадян несли потенційну, нерідко пряму небезпеку масових голодувань. З другого боку, державна влада переймалася ймовірністю бунтів, несвоєчасної сплати податків, збільшенням смертності та інших тяжких наслідків.⁹ Тому через неврожаї в населених пунктах запроваджувалися так звані «запасні магазини». У селі Рокитне функціонував аналогічний заклад, при якому значилось 624 ревізькі душі станом на 1853 р. Однак належної кількості хліба в магазині не було: замість 624 чвертей озимого хліба було 539 і відповідно 312 чвертей «ярового», замість 181¹⁰.

Після смерті Людвіки Менжинської власниками села Рокитне стали її дочки — графині Анеля Ржищевська та Каміла Могильницька з роду Прушинських. У 1866 р. у селі Рокитне проживало 311 осіб чоловічої статі, у тому числі селян, які викупали наділи, — 311. Всіх селянських дворів у цьому маєтку — 100. За даними попередньої грамоти, в маєтку було 100 селянських обійсть. Проте за проведеною ревізією їхня кількість була дещо більшою — 118¹¹.

Розпорядник сільських коштів Пархоменко 5 лютого 1875 р. оцінив стан дерев'яної сільської парафіяльної церкви Успіння Пресвятої Богородиці як катастрофічний. У результаті чого було затверджено проект нового храму 9 вересня 1877 р., а наступного року — кошторис. Роботи з будівництва церкви розпочалися в 1884 р. і тривали 2 роки. Відповідно до кошторису було використано 6 872 руб. 43 к. Наприкінці XIX ст. кількість прихожан вищезазначеної церкви становила 1439 осіб, з них: 726 — чоловіків, 713 — жінок,

що свідчило про зростання ролі села Рокитне в окрузі¹².

У 1882 р. Вітольда Могильницька, дочка Каміли з роду Менжинських, продала земельну ділянку в 1000 десятин з хорошим будівельним лісом за 50 000 руб., які були сплачені протягом 10 років¹³. Новим власником став Володимир Миколайович Охотніков, російський підприємець, член Державної ради, нащадок древнього дворянського роду, з жовтня 1892 р. — член Ради Міністерства Фінансів, а з 1893 р. — уповноважений з питань розробки й уведення винної монополії в губерніях 5-ї черги. 1896 р. він обирається до Ради у справах винної монополії, а в 1899 р., за відмінну службу, стає таємним радником та отримує звання шталмейстера при дворі¹⁴.

Основними передумовами будівництва скляного заводу в селі Рокитне Овруцького повіту Волинської губернії стали наявність та достатня кількість сировинної бази — кварцових пісків та палива (ліси й величезні родовища торфу), реформи міністра фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте та особиста зацікавленість в освоєнні цієї території підприємця єврейського походження Юліана Михайловича Розенберга.

У 1894 р. С. Вітте вводить державну монополію на виробництво, продаж алкоголю (горілки, вина й спирту), підвищує ціни й акцизи на спиртні напої. «Питна», як тоді говорили, монополія в «питушій» Росії забезпечувала четверту частину надходжень до бюджету¹⁵. Водночас міністерство фінансів було занепокоєне відсутністю достатньої кількості скляного посуду хорошої якості для потреб казенної винної монополії, ціни на який штучно завищували постачальники. Це й стає основною причиною виникнення нових скляних заводів, які працювали б виключно на казну. Такого типу підприємств у 1896 р. будується два — Благодатський і Рокитнівський. Перший уже за три роки припиняє свою діяльність через неспроможність конкурувати¹⁶.

Засновниками Рокитнівського скляного заводу стали В.М. Охотніков та Ю.М. Розенберг, останній народився в містечку Немирів Подільської губернії¹⁷, а згодом став купцем

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 575. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 1–13 зв.

⁹ Котов П.П. Формирование системы хлебных и денежных запасов на случай неурожая в законодательстве России XVIII — первой половины XIX века. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2013. Вып. № 2, ч. 1. С. 91–95. URL: <http://www.gramota.net/materials/3/2013/2-1/21.html> (дата звернення: 10.10.2018).

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 84 (1853). Спр. 595. Арк. 169–170.

¹¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 299. Спр. 163. Арк. 8–9.

¹² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 569. Спр. 31. Арк. 30.

¹³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 9: [Pożajście — Ruksze] / Red.: Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. Warszawa, 1888. 960 s. URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/ (дата звернення: 25.10.2016).

¹⁴ Левенсон М.Л. Государственный совет: портреты и биографии. Петроград, 1915. С. 64.

¹⁵ Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Том XIV. 1894 г. СПб., 1898. С. 404–410.

¹⁶ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). Ф. 118. Оп. 1. Д. 2. Л. 1–2 об.

¹⁷ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 113. Л. 7.

І гільдії Санкт-Петербурга¹⁸. Його друга дружина — Надія Розенберг (Скворцова) — була племінницею міністра фінансів Російської імперії В.М. Коковцова¹⁹. Ю.М. Розенберг мав власний офіс у Міністерстві торгівлі в Санкт-Петербурзі²⁰. Саме він був відповідальним агентом, акціонером-засновником «Товариства з обмеженою відповідальністю Рокитнівський скляний завод» і головою правління «Рокитнівської спілки скляних заводів». Впливовість вищезазначених осіб у вищих колах Російської імперії сприяла укладанню ними з Головним управлінням неокладних зборів та Державної винної монополії договорів на постачання скляної продукції від 8 жовтня 1897 р. та 7 серпня 1899 р. Ці документи свідчили про зацікавленість склопляшкою, що виготовлялася на Рокитнівському скляному заводі²¹.

Наявність достатньої сировинної бази, пов'язаної з родовищем дрібнозернистих кварцових пісків флювіогляціального генезису високої чистоти для виробництва скляної продукції, забезпечила розвиток скляної промисловості саме в Рокитному²². Це Рокитнівське родовище було виявлене за сприяння Ю.М. Розенберга Бюро дослідження землі гірського інженера С.Г. Войслава (Санкт-Петербург), що опікувалося пошуками, розвідкою корисних копалин та води, бурінням артезіанських та інших колодязів. Вивчення кварцового піску засвідчило, що співвідношення 3:1:1 (пісок — сода — вапно) та дотримання усіх умов виробництва дає змогу виготовляти біле скло із зеленуватим відтінком. Після отримання висновку про придатність кварцового піску для виготовлення скла восени 1897 р. Ю.М. Розенберг залучає бельгійський капітал²³.

Не менш важливою передумовою будівництва скляного заводу була велика кількість лісових насаджень, що на початковому етапі стали основним джерелом палива та матеріалами для будівництва. В.М. Охотнікову в Овруцькому повіті Волинської губернії належало 18 615

десятин землі, зокрема і значний масив лісів. У селі Рокитне у його власності перебував лісопильний завод, де виготовляли дошки. Цей вид діяльності давав значний прибуток, що становив 81 350 руб. на рік²⁴.

29 жовтня 1897 р. між В.М. Охотніковим і Ю.М. Розенбергом було укладено угоду, за якою Юліан Михайлович отримав право на експлуатацію Рокитнівського скляного заводу з усіма житловими будівлями та інженерними спорудами, помешканнями для працівників, сировиною і готовою продукцією та вільне користування лісовими ресурсами, що надалі використовувалися для будівництва складів, сараїв, службових, житлових приміщень для працівників заводу. У документі йшлося й про безкоштовний видобуток, використання на всій території маєтку В.М. Охотнікова каменю, глини та інших корисних копалин, а також води із річки, що була теж у його власності, як для будівництва самого заводу, так і для виробництва скляної продукції. Все це й стало стимулюючим фактором будівництва промислового об'єкта в селі Рокитне²⁵.

Умови розвитку існуючих населених пунктів радикально змінювало будівництво залізничної дороги, внаслідок чого відбулось різке розширення міст та містечок. Одні, залишившись осторонь залізничних доріг, одразу ж втратили перспективи, а інші отримали додатковий стимул для свого розвитку. Багато пристанційних поселень стало успішно конкурувати з містами як місцеві економічні центри²⁶.

Значна відстань до залізничного сполучення довгий час була стримуючим фактором розвитку заводу. Пляшки транспортувались кожного дня на відстань понад 40 км у м. Сарни на волах. Цей вид перевезення був занадто дорогим і не практичним, який постійно паралізував роботу підприємства. Ю.М. Розенберг відкриває нову сторінку у формуванні промислового середовища села Рокитне: уряд замовляє будівництво залізниці від Києва до Ковеля через Рокитне²⁷.

1899 р. почалася масштабна вирубка лісу, а разом з нею і будівництво залізниці, яка 10 березня 1902 р. була здана в експлуатацію. Це розширило сферу виробництва скла, а завод стає досить прибутковим. У 1911 р. станцію «Рокитне» перейменовано на «Охотніково»²⁸.

²⁴ Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 839–841.

²⁵ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 2. Л. 18.

²⁶ Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен. М.: ОГИ, 2001. С. 71.

²⁷ Rokitno-Wolyn and Surroundings... Р. 15–21.

²⁸ Волынский Губернский Статистический комитет. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 год. Житомир, 1911. С. 183.

¹⁸ Справочная книга о купцах города С.-Петербурга. СПб., 1897. С. 693.

¹⁹ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 113. Л. 12.

²⁰ Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytne, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Edited by: E. Leoni. Tel Aviv, 1967. 495 p. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rokitnoye.html> (дата звернення: 13.09.2016).

²¹ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 19. Л. 1–4 зв.

²² Бурка В.Й. Географічні особливості мінерально-ресурсної бази будівельно-індустріального комплексу Північно-Західного економічного району. Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. 2015. Вип. 762–763. С. 117–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchnu_2015_762-763_23 (дата звернення: 29.10.2016).

²³ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 2. Л. 10.

Довжина залізничної дороги принесла великий попит на телеграфні стовпи і масштабне будівництво. Села поблизу залізничної колії почали розвиватися і рости, а з ними й потреба в будівельних матеріалах. Коріння дерев використовували як сировину для виробництва дьогтю та скипидару. У Рокитному було збудовано підприємство з виробництва смоли вже після появи такого в селі Турик.

З початком будівництва і функціонування скляного заводу та залізничного сполучення Київ — Ковель мешканці стали розділяти село Рокитне на дві частини — старе і нове місто (промислова частина), населення якого було змішаним, зі значним процентом євреїв. Демаркаційною лінією, що засвідчила факт розмежування, стала річка Рокитянка, або як її ще називали за часів Прушинських — Рокитнівський ключ.

На початку ХХ ст. населення села Рокитне становило 4055 осіб, з них: росіяни та українці — 3858, євреї — 105, поляки — 74, інші — 18. З будівництвом заводу і зміною царської політики щодо євреїв їхня кількість зростає вчетверо. Першими поселенцями стали: Беніамін Мейрсон, Бенціон Гейпман, Арам Зондер, Альтер Вайсблат, Берко-Мовша Шапіро, Авраам Голод, Мевша Ліфшиць, Мевша Гурман та ін²⁹.

Керівництво склозаводу взяло на себе зобов'язання щодо створення соціальної інфраструктури, зокрема, належних умов для тривалого проживання робітників³⁰, запустивши процес формування робітничого поселення на окраїні села Рокитне. Характерною особливістю просторової структури робітничого поселення стала сегрегація, базована на професійній ієрархії. Адміністрація склозаводу й вищий інженерний склад проживали в краще облаштованих приміщеннях, ніж робітники. Як приклад: дім директора склозаводу був збудований із цегли, що виготовлялась на території підприємства для виробничих потреб. Слід зазначити, що це був другий за вартістю будинок після самого підприємства, який станом на 1916 р. оцінювався у 30 тис. руб. й становив 76 % вартості будівлі склозаводу. Цю споруду жителі знали як Палац Розенберга, у якому мешкав директор підприємства. Великою розкішшю був залізний дах, адже лише 4 будівлі Рокитнівського скляного заводу мали таке покриття: сам завод, дім директора, будинок для службовців та заводська крамниця з підсобним приміщенням. Всі інші — дерев'яні, вкриті гонтом (невеликі дощечки, які служили покрівельним матеріалом і виготовлялись із ялини та трохи нижчої якості — з сосни

й осики)³¹. Середній термін служби даху, покритого гонтом, становив 25–35 років³².

Після реконструкції скляного заводу 1900–1902 рр. розпочалось масове будівництво житлових приміщень для його працівників, які з'їжджались із різних куточків Російської імперії. Більшість помешкань збудували німці. Загалом — 21 дерев'яний будинок, вкритий гонтом, загальною площею 38 569 м², та сараї — криті нежитлові будівлі зазвичай без стельового перекриття, які не потребували додаткового опалення³³. Окрім того, робітники користувалися трьома приміщеннями для рухомого майна, а також ще одним — для гужового транспорту. Для потреб підприємства було збудовано 2 дерев'яні конюшні, криті гонтом.

Капітальні соціальні інвестиції були типовими передусім для підприємств, базованих на високотехнологічному виробництві, завдяки яким адміністрація намагалася захопити й утримати кваліфіковану робочу силу. Створення належних умов життя для фахівців різного ґатунку коштувало дорого, але для підприємства це була не тільки соціальна відповідальність, але й інвестиція, адже розвинена соціальна інфраструктура вважалася гарним стимулом для праці. Вона мала допомогти зменшити плинність кадрів, підвищити продуктивність праці та корпоративну лояльність робітників³⁴. Зокрема, революція 1905–1907 рр. працівниками склозаводу хоч і була сприйнята на фоні масового піднесення в Російській імперії, проте робітники залишились при своєму керівництві, житлі, яким їх забезпечували, на робочих місцях. Бажання адміністрації та власників заводу створити позитивний образ компанії та підвищити лояльність пояснює витрати підприємства, не пов'язані з виробництвом.

При склозаводі існувала оранжерея, крита склом і залізом, загальною вартістю в 1500 руб. Також у селі Рокитне був створений прекрасний парк площею в кілька квадратних кілометрів з барвистими клумбами та газонами, де росли дуби та різноманітні фруктові дерева. Для працівників заводу було збудовано окрему лазню з пральнею, облаштовану відповідним обладнанням. Діє ще одна лазня, виключно для адміністрації склозаводу. Харчувались як робітники, так і адміністрація у двох добре облаштованих їдальнях. У власності склозаводу перебувало ще одне дерев'яне приміщення³⁵, частина якого використовувалася як винна лавка (№ 392). Як і в багатьох

³¹ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 42. Л. 1–36.

³² Партиня А.С. Архитектурные термины: Иллюстрированный словарь. М.: Стройиздат, 1994. С. 55.

³³ Словарь русского языка: 70 000 слов / под ред. Н.Ю. Шведовой. М.: Рус. яз., 1990. С. 695.

³⁴ Праця, виснаження та успіх. С. 12.

³⁵ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 42. Л. 1–36.

²⁹ Rokitno-Wolyn and Surroundings... P. 21–28.

³⁰ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. С. 11.

інших містах і селах, комерція в селі Рокитне була надзвичайно важливою, її розвивало насамперед єврейське населення: магазин скла Бецалеля Кокеля, продовольчий магазин і зерносховище Беніаміна Мейрсона, продаж борошна Мевші Лівшиця і Арама Зондера, бакалейні магазини (їх було більше 20) — Двойра Гендельмана, Герші Вайсблата, Дора Шварцблата, Розалії Франк, Басі Шапіра, швейна майстерня Іта Ейдельмана, м'ясні магазини Йося Бермана, Боруха Відоня, Берко-Мовші Шапіра, магазин залізних виробів Шимона Гендельмана та ін.³⁶

Альтеру Вайсблату належав магазин біля скляного заводу, у якому працівники могли обмінювати талони на продукцію. Тісна співпраця з Ю.М. Розенбергом давала чималі прибутки й можливість проживати в одному з приміщень, що належало заводу. У них розміщувалася й аптека єврея Барзама, яку він згодом продав Ною Зольцману. Ще одним власником аптеки, вже після Н. Зольцмана, був Мойше-Мордко Журавський. При склозаводі, окрім аптеки, функціонував медичний пункт, дільничним земським лікарем якого був Лепьохін Євгеній Іванович. У приміщенні аптеки працювало поштово-телеграфне відділення. Перший листоноша на ім'я Ентоні разом зі своїм помічником доставляв пошту на конях та вагонетці, а ті, хто хотів кореспонденцію одержати вчасно, забирали її самотійно. Поштове відділення розміщувалося на залізничній станції, начальником якого був Феодосій Яровенко³⁷.

Чимало підприємців вважало своїм релігійним обов'язком та моральною відповідальністю опікуватись життям робітників як на виробництві, так і поза ним. Підприємець виступав у ролі батька, який переймається добробутом своїх підопічних так, ніби вони були його власні діти. Патерналізм полягав, передусім, у впровадженні освіти, матеріальному достатку та моральному контролі³⁸.

3 вересня 1904 р. при скляному заводі з дозволу власника Ю.М. Розенберга відкривається приватне училище для дітей працівників підприємства. Вчителювати запрошують Ігнація-Корнелія Котковського, який, як згодом виявилось, був більшовицьким агітатором. 8 листопада 1904 р. інспектор народних училищ закриває цей заклад, запропонувавши перевести дітей до Рокитнівської сільської школи, у якій навчальний рік розпочинався пізньої осені й тривав до ранньої весни. У періоди непролазної багнюки або сильних морозів робітники відмовлялися відпускати своїх дітей до школи, тому що заклад

розміщувався від заводу на відстані верстви. Тим більше, що навчання тривало з 9.00 до 14.00, у той час, коли нікому було їх забрати через неможливість залишити робоче місце. Заводське управління від імені працівників заводу звернулось до Ю.М. Розенберга з проханням про відкриття школи для дітей працівників підприємства, яка надалі працювала нелегально³⁹.

З усіх заводів Київського фабричного округу станом на 1899 р. Рокитнівський склозавод вважався найбільшим. На інших підприємствах чисельність працівників не перевищувала 150–155 осіб. На Рокитнівському склозаводі робітники працювали у дві зміни по 9 годин — всього 190 осіб, а працівники денного режиму роботи — по 10 годин, лише кочегари і машиністи по 12,5 годин. Всього — 244 особи⁴⁰. Першим директором й інженером, який керував будівництвом Рокитнівського склозаводу, був зять Ю.М. Розенберга — німецький підданий Еміль Карл Август Кампф⁴¹.

4 листопада 1899 р. склозавод згорів уперше. Головна причина — порушення правил поводження з вогнем робітником Андрієм Блоком. Збитки становили 200 тис. руб., завод був застрахований у Російському страховому товаристві на суму в 350 тис. руб⁴². Страхові виплати та участь бельгійського капіталу дали можливість його відбудувати. У 1900 р. Роберт Драль, інженер з цивільного будівництва, за сумісництвом акціонер «Товариства з обмеженою відповідальністю Рокитнівський скляний завод»⁴³, розробив креслення нового заводу в м. Хамельн (Німеччина).

Новий завод загальною площею 57 395 м² збудували цегляний, а дах покрили залізом. Стропила цієї будівлі були виготовлені з дерева та заліза над ванними печами. Для виробництва склопляшки звели 2 плавильні печі з газогенераторами⁴⁴.

Продукція склозаводу — склопляшка ємністю 3 л для потреб Головного управління неокладних зборів і Державної винної монополії — продавалася в плетеній корзині й дорівнювала 5 горілчанам пляшкам, «горілчана (пивна)» 0,6 л, об'єм якої лише в 1917 р. було зменшено до звичної 0,5 л, «косушка» — 0,3 л, 123 мл — «чарка» і «мерзавчик» — 61,5 мл.

Першу пляшку на Рокитнівському склозаводі виготовив склодув — Ян Ференс⁴⁵. Виробнича потужність Рокитнівського скляного заводу

³⁶ Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. С. 838.

³⁷ Волинский Губернский Статистический комитет. Памятная книжка Волинской губернии на 1912 год. С. 183.

³⁸ Праця, виснаження та успіх. С. 12.

³⁹ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 52. Л. 1–1 зв.

⁴⁰ ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 1.

⁴¹ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 113. Л. 9.

⁴² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 629. Спр. 4. Арк. 4.

⁴³ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 32. Л. 1–2.

⁴⁴ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 52. Л. 8.

⁴⁵ Dytkowski Jerzy. Rokitno Wołyńskie 1920–1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego. URL: http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html (дата звернення: 23.04.2016).

з початком роботи становила 19 тис. 820 пляшок на добу, а це 598 тис. 576 штук на місяць⁴⁶. Щороку ці цифри зростали, як і кількість працівників. У 1909 р. основний штат налічував 218 осіб, з них 28 — жінки, та 282 особи — сезонні робітники й підлітки. Основний капітал Рокитнівського склозаводу становив 500 тис. руб., річне виробництво — 700 тис. руб. Директор, син Ю.М. Розенберга, який став Головою правління, — Володимир, технічний директор — Г. Гінц⁴⁷. Чим кращими були справи на склозаводі, тим ближче до Зимового палацу та міністерства фінансів у Петербурзі розміщувалася квартира Ю.М. Розенберга.

Село Рокитне мало гарне місцеположення. Тут не було мільйонерів, але кожен міг заробити собі на життя. Звичайний майстер Рокитнівського склозаводу за місяць отримував 25 руб., а його помічник у середньому — 13⁴⁸. Як приклад: майстер міг собі спокійно дозволити купити найдорожчу пляшку горілки і закутити чорною ікрою, 1 кг якої коштував 3 руб. 20 к.⁴⁹

⁴⁶ РГИА. Ф. 118. Оп.1. Д. 19. Л. 1–3 зв.

⁴⁷ Езіоранскій Л.К. Фабрично-заводскія підприємства Російської імперії. Спб., 1909. С. 1340–1355.

⁴⁸ РГИА. Ф. 118. Оп. 1. Д. 54. Л. 1–28.

⁴⁹ Цены и зарплаты в Российской империи. URL: <https://historical-fact.livejournal.com/59968.html> (дата звернення: 10.10.2018).

Ще однією з причин відносно економічної стабільності були тісні зв'язки із селами району. Селяни, які зазвичай приїжджали на ярмарок в село Рокитне, купували все необхідне саме там, а це пожвавлювало місцеве життя та збільшувало надходження до казни.

З початком Першої світової війни у 1914 р. рокитнівський скляний завод призупиняє роботу. Край стає територією військових дій, а його колишнього директора К. Кампфа депортовано до Сибіру⁵⁰.

Отже, заснованим у XVI ст. селом Рокитне на Волині протягом тривалого часу володіли різні власники. Лише наприкінці XIX ст. значна частина його територій була придбана нащадком древнього дворянського роду В.М. Охотніковим. Наявність та достатня кількість сировинної бази — кварцових пісків і палива — стала передумовою будівництва скляного заводу в селі Рокитне. Створення підприємства відбулося у руслі промислового розвитку Російської імперії із залученням іноземного капіталу. Воно розпочалося зі спорудження в 1896 р. приміщення для здійснення виробничого процесу. Наступним кроком стала розбудова при заводі інфраструктури робітничого поселення.

⁵⁰ Rokitno-Wolyn and Surroundings... P. 15–21.

REFERENCES

1. Arkhiv Yugo-zapadnoi Rossii, izdavaemyi vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov, vysochaishe uchrezhdennuiu pri Kievskom Voennom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore. (1867). [V 37 t.]. Ch. 4: T. 1, Kiev: Tip. E. Fedorova [in Russian].
2. Burka, V. Y. (2015). Neohrafichni osoblyvosti mineralno-resursnoi bazy budivelno-industrialnoho kompleksu Pivnichno-Zakhidnoho ekonomichnoho raionu. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Neohrafiia* (762–763), 117–126 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchnu_2015_762-763_23
3. Tseny i zarplaty v Rossiiskoi imperii [in Russian].
<https://historical-fact.livejournal.com/59968.html>
4. Dytkowski J. Rokitno Wołyńskie 1920–1944. Pamiętnik Jerzego Dytkowskiego [in Polish].
http://wolyn.freehost.pl/wspomnienia/dytkowski_rokitno.html
5. Ezioranskii, L. K. (1909). *Fabrichno-zavodskiiia predpriiatiiia Rossiiskoi imperii*. SpB [in Russian].
6. Gorod i derevnia v Yevropeiskoi Rossii: sto let peremen: Monograficheskii sbornik. (2001). M.: OGI [in Russian].
7. Herasymchuk, A. A. (2015). *Rus-Ukraina: fakty i sensatsii*. K.: TOA «Interkontynental-Ukraina» [in Ukrainian].
8. Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR. (1973). [V 26 t.]. *Rovenska oblast*, K.: Holovna redaktsiia URE AN URSR [in Ukrainian].
9. Jabłonowski, A. (1894). *Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia ruskie. Ukraina (Kijow — Braclaw) — Warszawa* [in Polish].
10. Kotov, P. P. (2013). Formirovanie sistemy khlebnykh i denezhnykh zapasov na sluchai neurozhaev v zakonodatelstve Rossii XVIII — pervoi poloviny XIX veka. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiia i iskusstvovedenie. *Voprosy teorii i praktiki*, 2, 1, 91–95 [in Russian].
<http://www.gramota.net/materials/3/2013/2-1/21.html>
11. Levenson, M. L. (1915). *Gosudarstvennyi sovet: portrety i biografii*. Petrograd: Tipografiia Petrogradskoi tiurny [in Russian].
12. Partina, A. S. (1994). *Arkhitekturnye terminy: Iliustrirovannyi slovar*. M.: Strojizdat [in Russian].

13. Polnoie sobranie zakonov Rossiskoi Imperii. Sobranie Tretie. (1894). XIV, SpB.: Gosudarstvennaia tipografiia [in Russian].
14. Kulikova, V., Sklokino, I. (Ed.). (2018). Pratsia, vysnazhennia ta uspih: promyslovi monomista Donbasu. Lviv: FOP Shumylyovych [in Ukrainian].
15. Leoni, E. (Ed.). (1967). Rokitno-Wolyn and Surroundings; Memorial Book and Testimony (Rokytno, Ukraine). Translation of Rokitno (Volin) ve-ha-seviva; sefer edut ve-zikaron. Tel Aviv [in English]. <https://www.jewishgen.org/yizkor/rokitnoye/rokitnoye.html>
16. Fond 118, Description 1, Unit 2, 366 l, Rossiiskii gosudarstvennyj istoricheskii arkhiv (dali — RGIA).
17. Fond 11, Description 1, Unit 19, 60 l, RGIA.
18. Fond 118, Description 1, Unit 32, 2 l, RGIA.
19. Fond 118, Description 1, Unit 42, 36 l, RGIA.
20. Fond 118, Description 1, Unit 52, 22 l, RGIA.
21. Fond 118, Description 1, Unit 54, 28 l, RGIA.
22. Fond 118, Description, Unit 113, 13 l, RGIA.
23. Shvedova, N. Yu. (Ed.). (1990). Slovar russkoo yazyka: 70000 slov. M.: Rus. Yaz. [in Russian].
24. Chlebowski, B. (Ed.). (1888). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 9: [Pożajście–Ruksze]. Warszawa [in Polish]. http://dir.icm.edu.pl/Sloownik_geograficzny/Tom_IX/
25. Chlebowski, B. (Ed.). (1893). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, T. 13: [Warmbrun–Worowo]. Warszawa [in Polish]. http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XIII/312
26. Chlebowski, B. (Ed.). (1902). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 15, Cz. 2: [Dopełnienia: Januszpol–Żyżkowa. Dodatek: Aleksin–Wola Justowska]. Warszawa [in Polish]. http://dir.icm.edu.pl/Sloownik_geograficzny/Tom_XV_cz.2/
27. Spravochnaia kniga o kuptsakh gor. S.-Peterburga. (1897). SPb. [in Russian].
28. Fond 442, Description 1, Unit 7245, 13 ark. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy).
29. Fond 442, Description 84, Unit 595, 188, TsDIAK Ukrainy.
30. Fond 442, Description 299, Unit 163, 49, TsDIAK Ukrainy.
31. Fond. 442, Description 569. Unit 31, 90, TsDIAK Ukrainy.
32. Fond. 442, Description 629, Unit 4, 234, TsDIAK Ukrainy.
33. Fond 575, Description 1, Unit 95, 30, TsDIAK Ukrainy.
34. Vojtovych, L. (2006). Kniazha doba: portrety elity. Bila Tserkva: Oleksandr Pshonkivskiy [in Ukrainian].
35. Volynskii Gubernskii Statisticheskii komitet. Pamiatnaia knizhka Volynskoi gubernii na 1912 god. (1911). Zhitomir [in Russian].
36. Yugo-Zapadnyi otdel Rossiiskoi Eksportnoi Palaty. Ves Yugo-Zapadnyi kraj. Spravochnaia i adresnaia kniga po Kievskoj, Podolskoi i Volynskoi guberniiam. (1913). Kiev [in Russian].

Liudmyla Rudnytska

CREATION OF THE GLASS FACTORY ON THE BASE OF THE VILLAGE OF ROKYTNE OF OVRUCH DISTRICT OF VOLYN PROVINCE

The article highlights the history of the village of Rokytno of Ovruch district in Volyn, which was founded in the 16th century. The rapid development of the village is associated with the change of owner at the end of the 19th century, the Russian nobleman V. M. Okhotnikov and the emergence of merchant of the first guild of St. Petersburg Yu. M. Rozenberg. The Belgian fund was involved with the participation of which it was built an glass enterprise the outskirts of Rokytno village. The factory worked to satisfy needs of the government and produce glass bottle of different capacity. Construction of the Rokytno glass factory was possible in the presence of a raw material base — quartz sand and forests, which were used as fuel and as building material. Intensive development coincides with the reconstruction of the glass factory in 1900–1902 years. At the same time, a working settlement arose, whose infrastructure was constantly expanding, especially with the construction of railway connection. The number of population has also increased at the expense of employees who came to work from different parts of the Russian Empire. The administration of Rokytno glass factory provided dwelling for all workers and the representatives of small and midsize businesses and they rented the apartments for organization establishments of trade.

Key words: village Rokytno, Rosenberg, Okhotnikov, glass factory, foreign fund, working settlement.

Дата надходження статті до редакції: 30.10.2018.

Нінель Клименко

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АНАСТАСІЇ ГРІНЧЕНКО: МІЖ КОНОТОПОМ, ПЕТЕРБУРГОМ ТА КИЄВОМ

У статті висвітлено політичну діяльність доньки українського письменника Бориса Грінченка Анастасії на Полтавщині (червень 1906 — травень 1907 рр.), у Гадячі, Конотопі та імперській столиці Петербурзі. З'ясовано, що в період виборів до II Державної думи вона вела агітацію за соціал-демократичний союз «Спілка» в середовищі широких мас, намагаючись сформуванню класову самосвідомість пролетаріату.

Ключові слова: «Спілка», РСДРП, агітація, нелегальна література, Бестужевські курси.

Анастасія Грінченко (1884–1908), єдина донька Бориса та Марії Грінченків, залишила помітну спадщину в громадсько-політичному житті України. Однак її постать є маловивченою. Тому логічно видається спроба висвітлити політичну діяльність Анастасії Грінченко через аналіз епістолярної спадщини за червень 1906 — травень 1907 р. та простежити становлення молоді особистості з власним баченням майбутнього своєї батьківщини.

Окремих аспектів виховання, фрагментів життя та діяльності Анастасії Грінченко торкалися у своїх роботах ще сучасники Б. Грінченка, які досліджували його життя і творчість: С. Єфремов, М. Плевако, І. Липа, Є. Чикаленко. Праці О. Гермайзе і В. Головченка, присвячені становленню партійної системи Російської імперії, дають уявлення про політичне тло діяльності Насті Грінченко. Деякі сторінки її життя висвітлені сучасними науковцями: А. Мовчун, Л. Сахно, Л. Смоляр та ін. Однак період з червня 1906 до травня 1907 р. залишався поза увагою дослідників.

Метою статті є висвітлення окремих біографічних фактів з життя Насті Грінченко, пов'язаних з її політичною діяльністю в Гадячі, Конотопі, Петербурзі та Києві.

Після звільнення із Лук'янівської в'язниці навесні 1906 р. Анастасія Грінченко відразу стала до партійної роботи в соціал-демократичному союзі «Спілка», агітуючи за масовий перехід її членів у лави РСДРП. Водночас вона продовжує допомагати однопартійцям, які потрапили у скрутне становище (одяг, документи, квартири, їжа тощо). Підлікувавшись, Настя їде до Полтави, Гадяча, Конотопа, Петербурга, а пізніше — знов до Конотопа. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського збереглася низка листів того часу, що проливає світло на її політичну діяльність.

З початку червня 1906 р. Анастасія працює у Полтаві, липень та серпень — у Гадячі.

Незважаючи на літні місяці, дівчина хворіла й була деякий час прикута до ліжка. Давалися ознаки наслідки ув'язнення та виснажлива робота, до якої Настя ставилася з великою відповідальністю. У вересні вона вирушає до Конотопа. Оселяється біля вокзалу серед залізничних робітників. «Вчора приїхала в Конотоп. Живу з однією дівчиною жидівкою. Пишіть неодмінно, бо живу на станції, а не в городі», — повідомляє донька батькам¹. І це не випадково, адже основною метою її роботи була пропаганда серед залізничників. Саме вони під час страйків восени 1905 р. продемонстрували спроможність до згуртування у відстоюванні своїх економічних і соціальних інтересів. І як влучно зазначив Д. Кудінов, «відіграли вагомий роль у протидії царському режиму, паралізуючи рух залізницею карних військ і прямо включаючи у боротьбу проти самодержавства»².

Слід звернути увагу на стриманість та невибагливість дівчини, зважаючи на її побут, який був дуже демократичний. «Тут я маю безплатну квартиру. Живемо ми з однією товаришкою скромно, самі собі обід варимо, витрат на життя мені доведеться дуже небагато, ось тому і сиджу в Конотопі»³.

З листів відомо, що Настю призначили відповідальною за цілий відділ роботи, і це не випадково, адже після реваншу самодержавства відчувався відчутний брак кадрів. А працювати треба було серед великої кількості робітників (4 тисячі) і, як наголошувала Настя, необхідно було «гори перевернути». Донька зазначала, що робота вимагає серйозної особистої підготовки та затрати великих моральних і фізичних сил.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. III. Од. зб. 36552. Арк. 2.

² Кудінов Д. Страйки залізничників Сумської лінії Харківсько-Миколаївської залізниці в 1905 р. Сумський історико-архівний журнал. 2011. № XII–XIII. С. 122.

³ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36553. Арк. 1.

«... Робота дуже цікава, але й трудна. Це вже далеко не дитячі іграшки. Доводиться вчити людей, котрі настільки серйозні, розвинені і досвідчені, що за кожний непевний крок добре намнуть шию. До того ж відносяться страшенно вороже до інтелігенції і кожен ступінь на дорозі до добрих відносин доводиться брати з великою затратою енергії і страшенного напруження всіх сил, як розмовних, так і інших. Ось де я вироблю собі видержку!»⁴, — писала Настя батькам. У той же час дівчина мала велике бажання навчатися, а це вимагало часу для читання книг, якого їй так не вистачало. «Я рада, що в роботі, але читати страшенно хочеться, та вже буду в Петербурзі»⁵.

Анастасія Грінченко вирішує продовжувати партійну роботу й водночас навчатися в Петербурзі. Саме там вона мріяла отримати юридичну освіту й ближче познайомитися з російською соціал-демократією, оскільки свіdomo взяла курс на зближення та спільну роботу з цією політичною силою.

Слід зазначити, що 1906 — весна 1907 рр. були найсприятливішим часом для агітаційно-пропагандистської та видавничої діяльності УСДРП на території Російської імперії. Поза Україною найбільшою була Петербурзька організація, що діяла, головним чином, серед студентської молоді. Петербурзька група видавала політико-літературно-науковий місячник «Вільна Україна». А один із засновників Революційної української партії, Л. Мацієвич, фінансував партійне видавництво «Боротьба».

Царський маніфест 1905 р. сприяв створенню у Петербурзі Українського політичного клубу, статут якого було затверджено у серпні 1906 р. Відповідно до нього ця організація мала право проводити діяльність у столиці та інших містах, засновувати свої відділи, організовувати бесіди, реферати, друкувати періодичні та неперіодичні видання. Петербурзьке життя вабило Настю, яка мріяла бути у вирії політичних подій та демократичного поступу суспільства. Там же функціонували Бестужівські курси та юридичні курси Острогорського, що відкрились у 1905 р. і були спільними для чоловіків та жінок. Знайти заробіток Настя планувала шляхом дописів у «Вільну Україну», маючи надію на допомогу Русових та Лотоцького.

Настя Грінченко в кінці вересня 1905 р. вирушає до Петербурга. Про це свідчать відмітки в паспортних даних та низка листів до рідних. По приїзді в столицю вона ділиться своїми враженнями від міста та водночас просить вислати документи для вступу на юридичні курси Острогорського.

Вже у перших листах Настя із захопленням описує північні пейзажі, вічнозелені вікові

ліси, які вона спостерігала дорогою до Москви та Петербурга. Дівчина мала надзвичайно чутливу та емоційну вдачу, вона болісно переживала всю суспільну несправедливість. Тому з листів можна зрозуміти її почуття: «...вся природа, незважаючи на свою красу, робить таке враження, неначе вся вона пригноблена якимсь важким горем». Далі вона зазначає, що «... ця північна природа ні трохи не гірша за нашу південну, а може навіть і краще, тільки в іншому дусі»⁶. Однак справжнє захоплення у Насті викликала Нева: «...Посеред города між основним містом і Василівським островом тече Нева. Це така краса.... Це вже третій день я в Петербурзі і щодня, не вважаючи на собачий холод, я не можу не зупинитися на набережній, щоб надивитися на неї». Однак Нева у Насті, як у поетичної натури, викликала й інші почуття: «...Повна життя і сили річка здавлена гранітними мертвими берегами — і коли дивишся, як її хвилі безсило б'ються, то почуваш наче фізичний біль. Ці береги роблять її якоюсь мертвою»⁷.

Анастасія Грінченко ходить на всі вільні лекції при Бестужевських курсах й із захопленням повідомляє батькам: «...Ох, якби ви знали, які тут цікаві лекції. Оце в неділю іду на знаменитого Маслова, що читає свою аграрну програму. В висших школах поки все добре, — щодня публічні лекції. Все більше і більше починає мені подобатися петербурзьке життя — цікаве»⁸.

Особливий інтерес викликають у Насті й курси Острогорського. Саме вони могли б задовольнити її освітньо-політичні потреби. М. Острогорський був відомий як основоположник політичної соціології та партології наукового напрямку, що вивчає діяльність політичних партій і партійних систем. Відомий такими працями, як «Права жінок», «Демократія і організація політичних партій» тощо. У 1906 р. він обирався депутатом І Державної думи від партії кадетів. Нестримне бажання навчатися спонукало дівчину діяти: «Вишліть зараз же мої документи, потрібні на те, щоб мене прийняли на курси. У Вільний університет пролізти неможливо, але тут функціонують другий рік нові юридичні курси Острогорського, спільні для мужчин і жінок, думаю, туди попасти повинна»⁹, — писала Настя батькам. Проживала вона у Петербурзі за адресою: Васильєвський острів, 12 лінія, б. 31 в, кв. 51.

Утім, партійна робота, що потребувала значного часу, брак коштів, розмірковування над доцільністю та тривалістю навчання, змушують Настю прийняти інше рішення, яке вона повідомляє батькам: «Плата на курсах Острогорського, здається 50 крб, коли так дорого,

⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44350. Арк. 1.

⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44350. Арк. 2.

⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36531.

⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44350.

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36551. Арк. 2.

⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36551. Арк. 2.

то я записуватися не буду — прямо буду ходити вільною слухачкою на Бестужевські на юридичний факультет, там теж діло гарно поставлено. Читає, між іншим, Туган-Барановський. Це п'ять хвилин ходу від мене. Мабуть, так я і зроблю. Тим більше, що я все одно не можу ручитися, що я висиджу в Петербурзі стільки років, скільки потрібно, щоб скінчити курси. Не такий тепер час»¹⁰.

Однак батьки радили Насті здобути офіційну освіту, бо без неї складно знайти роботу та планувати щось на майбутнє. Марія Грінченко не раз нагадувала про співвідношення освіти і роботи, згадуючи непростий трудовий шлях батька. На що донька відповідала: «За мене не турбуйтеся, я людина молода і завжди зможу собі заробити принаймі на шматок хліба... Щодо Вашого проєкту, щоб я поступила на курси, то зараз не можу дати ніякої відповіді, питання дуже складне. Дорогі мої, за мене менше треба турбуватися. В мене єсть молодість і сила, і дорогу собі проб'ю в житті, думайте тільки про себе, бо це в даний момент важливіше»¹¹.

Якщо батьки погоджувалися із будь-яким вибором доньки, то дідусь, Дмитро Григорович, критично сприйняв рішення Насті й у жорсткій формі висловив свою позицію щодо курсів у Петербурзі. «...Милая Настя! Получили твое письмо, удивило и удивляет твое пребывание в Петербурге, какая есть такая и будешь, курсы тебе хорошего ничего не дадут, разве втянут тебя в активное освободительное движение, за что можно попасть в места отдаленные или не столь отдаленные». Дмитро Григорович не схвалює її вибір, оскільки в Києві, як він наголошує, залишилася хвора мати, якою донька зобов'язана опікуватися, а, по-друге, північний клімат може негативно вплинути на її здоров'я. Особливо турбувало дідуся те, що «...По неопытности попадешь в шайку развратных курсистов, где приветствуется свободная любовь и революционный разврат, и что для освободительного движения и успеха революции нужно всем признавать и не останавливаться даже перед развратом»¹². Такий відвертий лист був сприйнятий Настею не із захватом, про що вона писала батькам у Київ.

Попри обставини, Настя висловлювала неприховане задоволення перебуванням у Петербурзі, оскільки мала можливість бути серед активного політичного та суспільного життя, багато читати, користуватися вільно всіма книжками, навіть конфіскованими виданнями. У той же час вона робить переклади, відточує своє письменницьке перо.

У листопаді 1906 р. Настя відсилає батькам підготовлену статтю «Ідея федералізму у декабристів». Критично ставлячись до своєї творчості, вона зазначає: «...Пишучи статтю, не мала на увазі критику обох напрямків, бо це робота, яка вимагає серйозної наукової підготовки... Єдина мета, яку бачила перед собою, пишучи статтю, це — схарактеризувати відносини двох головних напрямків між декабристами до питання про федералістичний лад та до прав національності, взагалі на підставі того фактичного матеріалу який мала»¹³. Також Настя пише статтю-спогади про перебування у Лук'янівській в'язниці «Два перші дні», яку пізніше було схвально відзначено у літературному колі. Марія Грінченко цитує у своєму листі до Насті такі рядки: «...“Произведение молодой писательницы «Два первых дни» произвело сильное впечатление и заставляет предполагать в молодом авторе будущий талант...”. Нам уже від кількох людей довелось чути, що це оповідання хвалено, через те радимо тобі писати»¹⁴.

Настя Грінченко перебувала вже другий місяць у Петербурзі, і батьки неабияк турбувались про її життя, оскільки повідомлення від неї були все рідшими та ставали все скупішими. На докори батьків донька відповідала: «Ви пишете, що мало знаєте про моє життя, але не має нічого цікавого про що писати. Увесь мій час іде на писання тих “творів”, що вам посилаю, та на читання. Зрідка ходжу на публічні реферати, які читають всякі корифеї. Оце і все. Хочу пробути тут якомога довше, бо багато дають реферати, книжки, які тут дуже легко всякі здобути»¹⁵.

Однак, як і всі батьки, Грінченки наполегливо радили, щоб Настя мала ґрунтовну вищу освіту, яку навіть готові були оплатити. Але донька мала на це власні погляди. У листі про необхідність отримання повної вищої освіти вона пише: «...Щодо системних знань, мамочка, то це діло натури. Я не тільки не вважаю їх непотрібними, але навпаки мені страшенно хочеться пробити їх у сфері наук соціально-економічних і юридичних, але я знаю, що не зможу сидіти над вчиттям, коли мої сили будуть корисні в іншому місці»¹⁶. Розуміючи, що освіта необхідна для її майбутнього, Настя зазначала, що не має права кілька років присвятити науці, жертвуючи суспільно-політичним. Вона вважала, що її сили, знання та енергія потрібні для того, щоб «у купі з іншими посувати життя наперед», намагалась бути причетною до радикальних змін у суспільстві, розбудовувати інше демократичне суспільство. Пояснюючи свій вибір, донька підкреслює: «...Одне слово, можуть бути всякі погляди на цю

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36531. Арк. 2.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36518. Арк. 1.

¹² ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44284. Арк. 1–2.

¹³ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36545. Арк. 1.

¹⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44343. Арк. 4.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36549. Арк. 2.

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36538. 4 арк.

справу, але я не можу собі уявити, як би я сиділа над своєю самоосвітою або над придбанням диплому, щоб мати потім кращий матеріальний стан, в той час, коли інші тратять усе, навіть життя, не для себе, забуваючи цілком про власну особу. І зараз мені тільки сором за себе, що я віддалася так своєму бажанню спочатку, забуваючи, що я ж не можу здійснити його до кращого»¹⁷.

Настя завжди перебувала в епіцентрі подій Петербурзького життя. І не тільки студентських рухів, мітингів та демонстрацій, але й різних суспільних та політичних подій. Так, вона стала свідком пограбування державних грошей. Цей епізод згодом було зображено на петербурзький листівці. У листі Настя розповідала про цю подію так: «...Хвилини за три ходу од того місця, яке стало ареною драми, живуть двоє знайомих студентів, до яких я заскочила на хвилинку по ділу. Тільки ввійшла в хату, коли це — ррак! Вікна задзвеніли і нам здалося, що будинок хитається. Не встигли опомятися — другий раз. Щось страшне. Я вибігла на вулицю. Люди біжать, солдати теж. Кинуті 3 бомби в карету, в якій перевезено гроші. “Ловить преступников”, “разошлись”. Стріляли во всю. Експропріювали з 68 тис. і втікли. От вам і бомба». Пізніше вона пришле листівку і напише: «Посилаю вам открытку з тим “собоїтєм”, про яке я Вам розказувала. Це ж тоді і я трохи під бомбу не попала, якби проходила на дві хвилини пізніше»¹⁸.

Настя весь час жила під жандармським наглядом, тому не дивно, що навіть там, далеко від Києва, у неї був обшук. Ці події детально описані Марією Грінченко в її спогадах. Характеризуючи доньчину вдачу, вона зазначала, що Настя ніколи не бентежилася, була винахідлива і навіть у такий критичний момент (перебуваючи поруч із жандармами) змогла врятуватися від арешту, хоча всі рукописи і листи були конфісковані. Сила волі, витримка, стійкість — це ті риси, які Настя виробила в собі за непростих життєвих обставин і які стали чи не найважливішими якостями її особистості.

В кінці 1906 р. Настя Грінченко вимушена покинути Петербург, оскільки, по-перше, таки не знайшла заробітку, а по-друге, почався масовий наступ самодержавства на всі політичні інституції та організації. Ширилися обшуки та арешти. У своєму листі донька повідомляла батькам: «...В Петербурзі закрито всі інституції і не відомо, коли відкривуться. Рефератів немає. Всі роз’їжджаються. Мені запропонували їхати на країну, де я дуже дуже потрібна. Я вибрала Конотоп як знайоме мені місце. Пробуду місяць, півтора». Настя зазначає адресу, на яку чекає листів від батьків: «ст. Конотоп, Менделю

Хотимському, для Олі»¹⁹. Там дівчина працювала серед робітників під псевдонімом і називала себе Олею.

Біль у душі, стурбованість, тривога про майбутнє єдиної доньки простежуються в усіх листах Марії Миколаївни, особливо 1907 р. Поділяючи доньчині прагнення жити незалежно і самостійно від батьків, матір акцентує на тому, що за часів великої конкуренції без освіти заробити на життя надзвичайно складно. Марія Грінченко вкотре наголошувала на тому, що жити фізичною працею вона не зможе, бо не готова до неї, та й з розумової, бо не має вищої освіти.

Непокоїла батьків і невизначеність доньчиних відносин з цивільним чоловіком Миколою Сахаровим (як з’ясувалося, це був його псевдонім), активним членом соціал-демократичної «Спілки», який перебував під особливим наглядом жандармерії. Їхня спільна праця у Полтаві та участь у «Лубенській самообороні»²⁰ 1905 р. стане підставою для подальших арештів обох. Вже у жовтні 1906 р. Микола Сахаров був заарештований. В особовій справі натрапляємо на такий запис: «Задержанный 6 октября 1906 г. в г. Киеве называвший себя мещанином г. Сулиничъ Николай Иванович Сахаров оказался, как выяснено перепиской, мещанином м. Коржъ Новоград Волынского уезда Киселемъ Зельманъ Овшиевым Твишоромъ, который принадлежит к числу видных членов Киевского РСДРП»²¹. Батьків турбували не тільки невизначеність стосунків доньки та Миколи, а й їхнє майбутнє. Тому Марія Грінченко стривожено писала доньці: «Якщо ти думаєш одружитися з д. С. (Миколою Сахаровим. — Н. П.), то й йому й я дуже радила б скінчити вищу школу. Знаєш, дитино, замолоду все здається так, що: “С милим счастьем в шалаше”. Але як подме життєвий вітер, то холодно стає в “шалаше”, захочеться не палацу, ні, а просто затишної хатки. Поміркуй, що думаєш робити. Змучились ми тяжкою твоєю долею, журимося і так уже хочеться побачити тебе на якомусь певнішому шляху»²².

У цей час «Спілка», до якої належала Настя, намагалась активно поширювати свої впливи серед сільського робітництва, керувати селянськими і робітничими страйками та вести боротьбу з Українською соціал-демократичною робітничою партією, схилиючи на свій бік колишні гуртки РУП. Повернувшись до Конотопа, Настя винаймає квартиру. «Знайшла собі хатку за 7 грн.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36524. Арк. 2.

²⁰ Клименко Н. Суспільно-політична діяльність Насті Грінченко на Полтавщині. Краєзнавство. 2015. № 3/4. С. 247–255.

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 274. Спр. 1784. Арк. 82.

²² ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 44346. Арк. 7–8.

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36538. 4 арк.

¹⁸ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36537. Арк. 4.

Як на Конотоп, то добру. Адреса ст. Конотоп, Чернігівська губ., Менделю Хотимському (бакалейная лавка) для Олі. Кінчаю листа. Роботи на сьогодні ще багато, а вже пізній вечір. Не турбуйтеся за мене, нічого мені не станеться, бо я взяла собі цілком безпечну роботу»²³. Хоча Настя і заспокоювала батьків, однак умови життя у неї були не найкращі. Квартира — дуже холодна, не вистачало грошей, а ті, які й були, йшли на партійні справи та допомоги нужденним. Настя задовольнялась мінімумом: вареною квасолею (на 2 к.) на увесь день. Батьки, звичайно, допомагали їй, висилаючи продуктові посилки — чай, какао, яйця, сало, цукор тощо. Вони завжди турбувались про доньку, мріючи бачити її життя стабільним та щасливим.

У той же час Настя як член «Спілки» в умовах виборів до II Державної думи вела широку агітацію в середовищі широких мас для піднесення класової самосвідомість пролетаріату. Вона критикувала програми й тактики опозиційних та революційних партій, порівнюючи їх програмні вимоги, з'ясовуючи сутність завдань соціал-демократії. До таких виступів Настя ретельно готувалась і завжди писала конспекти. Позитивно оцінюючи свою роботу, вона пише батькам: «У мене все добре, цілком здорова. Вибори нарешті скінчилися. Проїшли від робітників всі 3 с-д (соціал-демократи. — Н. К.), від города 12 к-д (кадетів. — Н. К.) і 1 с-д (соціал-демократ. — Н. К.)»²⁴.

Слід зазначити, що по прибутті Насті до Конотопа робітники, з якими вона мала працювати, не відразу зустріли її прихильно. Вони дуже прискіпливо ставились до жінок-агітаторів. І хоча Настя мала вже неабиякий досвід, проте відчувала хвилювання, бо це був дійсно справжній народний іспит. Не менш важливим випробуванням стало й те, що робітничі збори проводили далеко, а ходити доводилося взимку. На той час Настя вже була не зовсім здорова, оскільки мала ув'язнення, непосильну, як для молоді дівчини,

працю, недосипання та недоїдання. Це все знесило її молодий організм. Проте, попри своє недобре почуття, вона все ж працювала, долаючи хворобу. Про цей період Марія Грінченко згадує так: «...Одного разу прийшла, почала говорити, аж чує, щось дивне з нею робиться: в очах темніє, люди зникають. Злякалася: оце ще лихо, ще зомлію. Це ж скандал — прийти на роботу і зомліти. Спинилась на хвилинку, води випила і таки перемогла себе — сказала все, що мала в той вечір говорити, відповіла на всі запитання. Але прийшовши додому, злягла»²⁵. Рештою краплею стало те, що, незважаючи на температуру 39°, Настя продовжувала працювати навіть на морозі (організувала втечу однопартійцю). Це призвело до запалення легень. Настя хворіла в дуже тяжких умовах. Додому, звісно, про те, що хвора, вона не писала — не хотіла турбувати батьків.

Трохи отямившись, 25 березня 1907 р. Настя приїхала додому в Київ. Проте й тут, незважаючи на тяжкий стан, вона продовжувала допомагати своїм товаришам по партії (організувала підпільні квартири, паспорти, відрядження тощо). Здебільшого Настя лежала й читала потрібні їй книжки. Та у травні її здоров'я погіршилося, пішла горлом кров. Лікар приписав жорсткий режим (не вставати, не розмовляти і не хвилюватися). Однак і в такому стані вона не відмовляла в проханнях і допомагала товаришам. Лише в кінці червня Настя змогла переїхати у Святошин на лікування.

Отже, можемо зазначити, що Анастасія Грінченко як член соціал-демократичної «Спілки» завдяки своїй енергії, працездатності посіла чільне місце в боротьбі за кращу долю українців. Вона плідно працювала на Полтавщині як блискучий агітатор і пропагандист. Настя Грінченко здійснила значну теоретичну та практичну роботу, спрямовану на організацію виборчої кампанії до II Державної думи та консолідацію місцевих партійних осередків.

²⁵ Загірня М. Спогади / Передмова, упорядкування, примітки Неживої Л.Л. Луганськ: Вид-во «Шлях», 1999. С. 94.

²³ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36525. Арк. 2.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 36515. Арк. 1.

REFERENCES

1. ІР НБУВ (Inst. rukop. Nacz. bibl. Ukrainy im. V. I. Vernadskoho). Fond III, Unit 36515, 1.
2. Fond III, Unit 36518, 1, ІР НБУВ.
3. Fond III, Unit 36524, 2, ІР НБУВ.
4. Fond III, Unit 36525, 2, ІР НБУВ.
5. Fond III, Unit 36531, 1, ІР НБУВ.
6. Fond III, Unit 36537, 4, ІР НБУВ.
7. Fond III, Unit 36538, 3–4, ІР НБУВ.
8. Fond III, Unit 44343, 4, ІР НБУВ.
9. Fond III, Unit 36545, 4, ІР НБУВ.
10. Fond III, Unit 44346, 4, ІР НБУВ.
11. Fond III, Unit 36549, 2, ІР НБУВ.

12. Fond III, Unit 44350, 1, IR NBUV.
13. Fond III, Unit 36551, 2, IR NBUV.
14. Fond III, Unit 36552, 2, IR NBUV.
15. Fond III, Unit 36553, 1, IR NBUV.
16. Fond III, Unit 44284, 1–2, IR NBUV.
17. Zahirnia, M. (1999). Spogady. Luhansk: «Shliakh» [in Ukrainian].
18. Kyivske hubernske zhandarmske upravlinnia, m. Kyiv, TsDIA Ukrainy (Centralnyi Derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv). Fond 274, Unit 1784, 82.
19. Klymenko, N. (2015). Suspilno-politychna diialnist Nastii Grinchenko na Poltavshchyni. *Kraieznavstvo*, 3/4, 247–255 [in Ukrainian].
20. Kudinov, D. (2011). Straiky zaliznychnykv Sumskei linii Kharkivsko-Mykolayivskoi zaliznytsi v 1905. r. *Sumskiy istoryko-arkhivnyi zhurnal*, XII-XIII, 122 –128 [in Ukrainian].

Ninel Klymenko

ANASTASIIA GRINCHENKO'S POLITICAL ACTIVITY: BETWEEN KONOTOP, ST. PETERBURG AND KYIV

On the basis of archival materials it is described Anastasiia Grinchenko's political activity in Poltava region (June 1906 — May 1907). Her activity in Hadiach, Konotop and St. Petersburg is discussed in the article. It is clarified, that Nastia Grinchenko, under the conditions of the second State Duma elections, widespends agitation among the general masses of the "Union", class consciousness of the proletariat by criticizing the programs and tactics of the opposition parties. It is revealed Nastia Grinchenko's view on future social structure and the ways of its achievement that were formed in the context of the study and distribution of illegal Marxist literature, campaigning and debate among workers in Hadiach and Konotop. On the basis of correspondence with parents, her difficult choice between the desire to study in St. Petersburg and political activity is highlighted. It is underlined her choice was implemented in dangerous and exhausting work among rural and railway workers in order to change their consciousness and social order. Such choice required cooperation with the RSDWP to overcome the common enemy — autocracy. Imprisonment, unbearable, as for a young girl, labour, sleep deprivation, malnutrition, asceticism, exhausted the young organism and led to a serious illness. It is found out that, besides Anastasiia Grinchenko, a member of the "Union", Mykola Sakharov, also actively worked in this period. Their interrelations and mutual influence are determined.

Key words: "Union", RSDWP, agitation, illegal literature, Bestuzhevski courses.

Дата надходження статті до редакції: 29.10.2018.

Володимир Гула

БУНД І ВИКОРИСТАННЯ ТЕРОРИЗМУ В ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТЬБІ (1897–1907)

У статті на матеріалах українських губерній Російської імперії проаналізовано еволюцію поглядів Бунду щодо терористичних методів у політичній практиці від заснування організації до 1905 р. Увагу приділено як офіційним партійним документам, так і діям окремих членів партії, що почасти були продиктовані загальною логікою антиурядової боротьби та не узгоджувалися із актуальною партійною лінією. Подано пояснення причин, що зумовили зміну поглядів партії на це питання.

Ключові слова: Бунд, тероризм, соціал-демократія, робітничий рух, революція.

На початку ХХ ст. тероризм як метод політичної боротьби повернувся на терени Російської імперії після тривалої перерви, спричиненої розгромом Народної Волі. Повернення відбулося у принципово іншій соціально-політичній ситуації. Розвиток капіталізму в Росії спричинив не тільки руйнацію станового суспільства, а й загострення міжетнічних суперечностей. Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд) як партія, що прагнула дати соціалістичну відповідь на національне питання в Росії загалом та на єврейське зокрема, майже одразу після утворення постав перед необхідністю сформулювати своє ставлення до насильницьких методів політичної боротьби. Поступове набуття ідеологією російського націоналізму рис державної обіцяло у майбутньому лише посилення тиску на єврейську спільноту. У таких умовах збройний спротив ставав чи не єдиним способом самозахисту.

Дослідження початкового періоду існування Бунду починають з'являтися одразу після встановлення радянської влади. І хоча В. Ленін у дореволюційних працях виявляв здебільшого неприязне ставлення до цієї організації (через її спроби здобути статус автономії у складі російської соціал-демократії), його точка зору ще не вважалась абсолютною істиною. У цей період були створені праці А. Кремера¹, Н. Бухбіндера², А. Юдицького³, які були колишніми функціонерами Бунду. Тут основну увагу було приділено розкриттю ідейного та організаційного розвитку партії, розбудові місцевих партійних осередків. Йдеться й про ставлення до терористичної практики: остання

засуджувалась, наводилися приклади відповідних резолюцій тощо. Це пояснювалось прагненням утвердити Бунд як складову частину російської соціал-демократії, тим більше, що в цей же період з'являються праці протилежного спрямування, що надалі стане єдино правильним у радянській історіографії. Більшовицькими діячами створено низку праць, метою яких було обґрунтування ленінського підходу до взаємовідносин РСДРП(б) із Бундом⁴. Зрештою із включенням постулатів російського націоналізму до більшовицької ідеології в середині 1930-х років у радянській історіографії утвердилась думка про Бунд як про вузьконаціоналістичну променшовицьку фракцію, що прагнула розколоти загальноросійський соціал-демократичний рух⁵. Відповідно, дослідження цієї партії не в контексті розвінчання її ідеології більшовиками були призупинені. Після розпаду СРСР розробка зазначеної проблематики поновилася. Тут варто відзначити видання збірки «Бунд: документи та матеріали. 1894–1921»⁶, до якої увійшли спогади членів партії, агітаційні матеріали, резолюції з'їздів тощо. Комплексна реконструкція процесів зародження Бунду та розбудови мережі місцевих організацій представлена в працях В. Гусева⁷. Однак питання про ставлення

⁴ Агурский С. Борьба против уклона на историческом фронте (к вопросу об исторической роли Бунда). *Пролетарская революция*. 1923. № 11. С. 108–117; Диманштейн С. Бунд на II съезде РСДРП. *Борьба классов*. 1933. № 8/9. С. 106–112.

⁵ Шестак Ю. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда. Москва. 1980. 112 с.

⁶ Бунд. Документы и материалы. 1894–1921 / сост.: Ю. Амиантов, К. Ляшенко, И. Розенталь, З. Перегудова, З. Тихонова. Москва. 2010. 1360 с.

⁷ Гусев В. К вопросу о зарождении бундовского движения в Украине (конец XIX — начало XX века): новые архивные данные. *Вестник еврейского университета в Москве*. 1996. № 2/12. С. 104–133; Гусев В. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. — 1921): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 36 с.

¹ Кремер А. Основание Бунда. *Пролетарская революция*. 1922. № 11. С. 50–56.

² Бухбиндер Н. История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам. Ленинград, 1925. 338 с.

³ Юдицкий А. «Бунд» в Черкасском районе в 1904–1905 гг. *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 136–146.

Бунду до тероризму досі не поставало предметом окремого дослідження.

Формально Бунд був заснований у вересні 1897 р. на установчому з'їзді у Вільно. Однак уже з 1895 р. єврейські соціалістичні групи були пов'язані між собою і сконцентровані навколо віленського гуртка. Фактично тоді ж Вільно перетворилося на центр соціал-демократії Російської імперії. Через Бунд йшла література від закордонних організацій, єврейські марксистки мали міцні зв'язки з усіма найбільшими підпільними організаціями від Петербурга до Києва. Представники Бунду брали участь у підготовці та роботі I з'їзду РСДРП у Мінську.

Бунд виріс із марксистських гуртків західних губерній Російської імперії. Теоретичною основою об'єднання цих груп та гуртків став реферат Ю. Цедербаума (Ю. Мартова) — у майбутньому одного з лідерів фракції меншовиків у РСДРП, зачитаний ним 1895 р. на травневому святі єврейських робітників м. Вільно та виданий пізніше під назвою «Поворотний пункт у єврейському робітничому русі»⁸. Автор намагався представити програму подолання нерівноправності євреїв у Росії шляхом проведення соціалістичних перетворень в усіх сферах буття соціуму. Придільення значної уваги національному питанню у програмі Бунду пізніше призведе до конфліктів із російською соціал-демократією, зокрема із більшовицькою фракцією.

Слід зазначити, що чисельність Бунду в українських губерніях була відносно невеликою. За даними звіту делегації Бунду на Міжнародному соціалістичному конгресі в Амстердамі, в листопаді 1904 р. вона становила всього 2140 членів (заявлена кількість членів партії — 23 000, тільки по Віленській і Ковенській губерніях — 6 000)⁹.

Питання застосування терористичних методів у політичній боротьбі стало актуальним для Бунду на початку XX ст. після створення Бойової організації есерів. Реакція на це явище узгоджувалася з поглядами російської соціал-демократії. Індивідуальний політичний тероризм есерів критикувався соціал-демократами на основі протиставлення «герой — натовп». «Тероризм залишає маси пасивними, бо «герої» діють за них. Демонстрації не отримували розвитку, оскільки маси були пасивні й розходилися на першу вимогу поліції, вважаючи, що справу боротьби з нею візьме на себе хтось інший. Необхідно

зупинити розчарування в демонстраціях та розрив між «героями» і «натовпом»¹⁰.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. члени Бунду активно використовували у своїй діяльності економічний терор. Ось як ці акції описував один із лідерів партії М. Рафес: «Він і раніше досить часто застосовувався робітниками відносно доступних для такого роду дій лойнкетників* і штрейкбрехерів. Звичайними формами такого терору були побой, розбивання вікон у квартирі, обливання сірчаною кислотою. Навіть дуже свідомі робітники не вбачали в цих прийомах нічого поганого і запевняли, що без них не можна буде досягати успіху. Недарма в тому ж Білостоці так пишно розцвів анархізм, коли в 1904–1906 рр. політична боротьба досягла апогею»¹¹. На думку очільників Бунду, економічний терор сприяв деформації соціал-демократичної свідомості робітників. Тому в 1901 р. партія задекларувала відмову від цього методу боротьби¹². Свою роль зіграла й необхідність дистанціюватися від анархізму. Однак після замаху Гірша Леккерта на віленського губернатора В. фон Валя*, на V партійній конференції Бунда у вересні 1902 р. було ухвалено резолюцію «Про тактику знеславлювання»¹³, за якою допускалися організовані акції помсти і масового протесту, що не були, на думку бундівців, терористичною діяльністю. «Було б великою помилкою думати, що такий рід помсти має щось спільне з терором. Сама партія, організовуючи кожен раз акти помсти і не надаючи речам природнього ходу, зможе забезпечити своїх членів від помилкових кроків, як і від систематичного терору»¹⁴. Тобто офіційно стверджувалося, що «на шлях терору Бунд не стає»¹⁵. Стосовно самого замаху на віленського

¹⁰ Плеханов Г. Значение ростовской стачки. Сочинения: в 24 т. Москва. Ленинград. 1926. Т. XII. С. 270–277.

* Лойнкетники — ткачі-підприємці, які брали сировину від виробників або торговців і повертали їм готові ткани вироби.

¹¹ Воспоминания М. Рафеса «Белостокский период в жизни ЦК Бунда (1901–1902 гг.)» // Центральный державный архив вищих органов власти та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 41. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 20.

¹² Гула Р., Гула В. Агония Левиафана. Часть 1. Пассионарии и юридические. Политический террор и терроризм в Украине (1900–1914 гг.). Киев, 2016. С. 293.

* У 1902 р. за наказом віленського генерал-губернатора було висічено 28 заарештованих (серед них 22 євреї) за участь у першотравневій маніфестації. Помстою за це став постріл Г. Леккерта, губернатор був поранений. За вироком військового трибуналу Г. Леккерт був страчений на горло.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 41. Оп. 1. Спр. 11, Арк. 92–93.

¹⁴ Бунд. Документы и материалы 1894–1921. Москва. 2010. С. 335.

¹⁵ Tobias H.J. The Jewish Bund in Russia: From Its Origin to 1905. Stanford. 1972. P. 148.

⁸ Панавас Ч. Борьба большевиков против оппортунистической теории и политики Бунда (1903 — октябрь 1917 г.). Москва, 1972. С. 9.

⁹ Бунд. Документы и материалы 1894–1921. С. 391–392.

губернатора лідери Бунду стверджували, що це індивідуальна ініціатива Г. Леккерта.

Також події Кишинівського погрому 1902 р. внесли деяку корекцію в позицію Бунду щодо терористичної діяльності: «Не так думаємо ми, єврейські робітники, боротьба, яку ми ведемо роками, нам довела, що тільки в нас самих лежить наше спасіння, наша єдність збільшила наші сили, наша солідарність і готовність щохвилини захищати наші права кидають страх на наших ворогів... Не повчаннями, але зі зброєю в руках можна впливати на цих диких погромників, не на горищах ми повинні ховатися, але лицем до лиця, дужою рукою, ми повинні виступати проти таких диких звірів»¹⁶, — йдеться у відозві ЦК Бунду до єврейських робітників у зв'язку з цими подіями.

Однак уже через рік Бунд скорегував свою позицію щодо тероризму в рамках загальноросійської соціал-демократії. У доповіді голови делегації Бунду М. Лібера на II з'їзді РСДРП «Про місце Бунду в партії» 1-5 серпня 1903 р. зазначалося: «Визнаючи організовану помсту однією з форм терору, з'їзд, виходячи з резолюції IV з'їзду про терор, відкидає ту частину резолюції V конференції, яка рекомендує відповідати на тактику знеславлювання організованими актами помсти»¹⁷.

У зверненні Бердичівського комітету Бунду до єврейських робітників у серпні 1903 р. йшлося: «Ми, соціал-демократи, проти терористичних актів, що носять навіть характер помсти. Ми проти поодиноких вбивств окремих негідників. Ми завжди показуємо і доводимо робочим, що їхня кров надто свята і дорога, щоб кров якогось окремого мерзотника... могла її окупити. Не з поліцейстерами і приставами ведемо ми боротьбу, а з усім режимом, заснованим на гніті і насильстві». Але варіант насильства у відповідь («організованої помсти») партійці все ж таки не знімали з порядку денного: «Якщо поліція не залишить своєї кулачної політики, якщо факти зради з боку фабрикантів будуть повторюватися, то ми, керівники єврейського робітничого руху в Бердичеві, знімаємо з себе всяку відповідальність за характер відповідей, які можуть послідувати на все це з боку окремих робітників»¹⁸.

Тому і позиція Бунду (щодо створення загонів єврейської самооборони. — В. Г.) була спочатку негативною: він вважав за необхідне перш за все зміцнити свою партію для боротьби проти самодержавства, що допускає єврейські погроми. Організація ж єврейських загонів самооборони була, з точки зору Бунду, дрібнобуржуазною витівкою, здатною призвести до затуманення класової свідомості й ослаблення класової

боротьби¹⁹. Зрештою через деякий час Бунд підтримав ідеї застосування методів терористичної боротьби при організації збройного опору погромним антиєврейським діям, активну участь членів партії в загонах єврейської самооборони²⁰.

Тобто, позиція Бунду в зазначений період характеризувалася як крайнім ступенем безкомпромісності в запереченні терористичної діяльності (в річищі лінії російської соціал-демократії), так і визнанням оборонного значення «червоного» терору. Безумовно, свою роль грав і фактор росту симпатій суспільства до політичних терактів, що негативно впливало на ефективність роботи соціал-демократів серед мас.

Початок революції 1905 р. відсунув на задній план теоретичні дискусії з приводу допустимості терористичних методів у політичній боротьбі. Відсутність формальних угод між партіями революційного табору не заважала їх взаємодії під час проведення терористичних акцій. Наприклад, вибухові снаряди, використані есерами-максималістами для замаху на П. Столипіна 12 серпня 1906 р., виготовив В. Ліхтенштадт у динамітній майстерні більшовицької «Бойової технічної групи» Л. Красіна²¹. Петровська група Донецького союзу РСДРП разом з партією есерів взяла активну участь у збройному захопленні Катерининської залізниці на станції Єнакієве²². Про Лубенську організацію Бунду в жандармських документах повідомлялося, що вона «самостійної бойової організації не має, але окремі члени беруть участь в бойовій організації С-Р. В кінці червня цього року (1907. — В. Г.) організацією була здійснена страта одного зі своїх членів, причому останній був поранений в трьох місцях в праву руку». Прилуцька «організація єврейського союзу в Литві, Польщі і Росії "Бунд"... у важливі політичні моменти входила в блок з іншими революційними партіями для спільних виступів... Бойової організації не має, але члени "Бунда" входять в бойову організацію групи С-Р.»²³.

Таким чином, ставлення Бунду до застосування терористичних методів у політичній боротьбі до завершення революції 1905 р. зазнало значної еволюції. Остання була зумовлена як загальноросійськими політичними чинниками — необхідністю узгодження позиції з цього ключового питання з іншими фракціями російської соціал-демократії — так і соціально-економічними умовами, у яких перебувала основна маса

¹⁹ Маор И. Сионистское движение в России. Иерусалим. 1977. С. 202.

²⁰ Там само. С. 202.

²¹ Сулимов С. Мастерская бомб. Боевая группа при ЦК РСДРП (б) (1905–1907 гг.): Статьи и воспоминания. Москва. 1927. С. 149.

²² ЦДАВО України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 12.

²³ ЦДАВО України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 170, 174–175.

адептів партії. Бунд спирався на єврейських робітників та ремісників межі осілості. Вони працювали переважно на дрібних підприємствах, де трудовий конфлікт цілком можна було розв'язати шляхом тиску (у тому числі й силового) на власників. Крім того, євреї зазнавали не тільки правових утисків з боку держави, а й насилля з боку православного населення, чиї насамперед економічні мотиви у протистоянні з євреями використовувалися провладними силами для виправдання курсу на побудову «России для русских». Саме тому терористична практика як єдиний

дієвий спосіб протидії свавіллю влади, економічної та політичної, була популярна серед прибічників Бунду, з чим останній мав рахуватися. Офіційне засудження тероризму було даниною соціал-демократичній традиції і супроводжувалося окремими рішеннями, що допускали виключення. Завдяки цій гнучкій тактиці Бунду вдалося втримати свою соціальну базу в протистоянні з анархізмом, а також не допустити подальшого розповсюдження єврейських погромів, що пройшлися по західних та південно-західних губерніях на початку ХХ ст.

REFERENCES

1. Agurskii, S. (1923). Borba protiv uklona na istoricheskom fronte (k voprosu ob istoricheskoi roli Bunda). *Proletarskaia revoliutsiia*, 11, 108–117 [in Russian].
2. Amiantov, Yu., Liashenko, K., Rozental, I., Peregodova Z., Tikhonova, Z. (Comps.). (2010). *Bund. Dokumenty i materialy (1894–1921)*, Moskva [in Russian].
3. Buhbinder, N. (1925). Istoriiia yevreiskogo rabocheho dvizheniia v Rossii. Leningrad, *Po neizdannym arkhivnym materialam*, 338 [in Russian].
4. Gula R., Gula, V. (2016). Agoniia Lefiafana. Chast 1. *Passionarii i yurodivyie. Politicheskii terror i terrorizm v Ukraine (1900–1914 gg.)*, Kiev [in Russian].
5. Husiev, V. (1999). *Bund v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy (kinets XIX st. — 1921)*. Kyiv, *Candidate's thesis*, 36 p. [in Ukrainian].
6. Gusev, V. (1996). K voprosu o zarozhdenii bundovskogo dvizheniia v Ukraine (konets XIX — nachalo XX veka): novyye arhivnyie dannyye. *Vestnik yevreiskogo universiteta v Moskve*, 2/12, 104–133 [in Russian].
7. Dimanshtein, S. (1933). Bund na II s'ezde RSDRP. *Borba klassov*, № 8/9, 106–112 [in Russian].
8. Kremer, A. (1922). Osnovanie Bunda. *Proletarskaia revoliutsiia*, 11, 50–56 [in Russian].
9. Maor, I. (1977). *Sionistskoie dvizhenie v Rossii*. Ierusalim [in Russian].
10. Panavas, Ch. (1972). Borba bolshevikov protiv opporunisticheskoi teorii i politiki Bunda (1903–oktiabr 1917). Moskva, 9 p. [in Russian].
11. Plekhanov, G. (1926). Znachenie rostovskoi stachki. *Sochineniia v 24 t.*, Vol. XII, 270–277 [in Russian].
12. Sulimov, S. (1927). Masterskaia bomb. *Boievaia gruppа pri CK RSDRP (b) (1905–1907 gg.): Stati i vospominaniia*, 143–155 [in Russian].
13. Fond 41, Discription 1, Unit 11, 92–93, TsDIA Ukrainy (Tsentralnyi Derzhavnyi istorycnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv).
14. Fond 41, Discription 1, Unit 2, 2, TsDIA Ukrainy.
15. Fond 57, Discription 1, Unit 68, 2, TsDIA Ukrainy.
16. Fond 57, Discription 1, Unit 81, 170, 174–175, TsDIA Ukrainy.
17. Shestak, Yu. (1980). Borba bolshevistskoi partii protiv natsionalizma i opporunistizma Bunda. Moskva, 112 p. [in Russian].
18. Yuditskii, A. (1923). «Bund» v Cherkasskom raione v 1904–1905 gg. *Letopis revoliutssii*, 5, 136–146 [in Russian].

Volodymyr Gula

BUND AND THE USE OF TERRORISM IN POLITICAL STRUGGLE (1897–1907)

The subject of this article is the views of the General Jewish Labour Bund in Lithuania, Poland and Russia (Bund) on the use of terrorist methods in the political struggle. An analysis of the evolution of party's views on this issue is carried out on the basis of personal testimonies from members of the Bund, as well as documents of the Police Department. Chronologically, the article covers the period from the creation of the Bund to the end of the revolution of 1905. During this period, the revival of terrorism in the Russian political arena was taking place: the escalation of socio-economic and ethnic conflicts under the conditions of an autocratic monarchy had an inevitable consequence the surge of violence. The Bund, on the one hand, the Social-Democratic Party, and on the other — the leading political force

of nationality discriminated against in the empire, faced on difficult choice. Official party resolutions condemned terrorism, since this method left the masses passive. The struggle against the existing regime in this case was conducted only by individual heroes. At the same time, attempts by the government to maintain the authority of the autocratic monarchy among the society were completed by the search for enemies, convenient to see in the Jews, especially given their low integration into the imperial society. Therefore, a situation need self-defense: at the initiative of the Bund the paramilitary formations are founded. In 1905 this formations played a role in ending of the pogrom wave, that rocked by the cities and towns of the West and South-West provinces of the Russian Empire.

Key words: *Bund, terrorism, social democracy, labor movement, revolution.*

Дата надходження статті до редакції: 29.10.2018.

Ruslan Kutsyk

INFORMATIONAL SUBSTANTIATION OF WESTERN UKRAINIAN LANDS CONQUEST BY THE RUSSIAN EMPIRE IN 1914

The article deals with the peculiarities of ideological and propaganda substantiation of the process of Eastern Galicia, Northern Bukovina, Zakarpattia by the Russian Empire at the initial stage of the First World War on the basis of source materials of Ukrainian governorates of South-West Kray (Kyiv, Volyn and Podillia). The main thematic areas of press publications, the content and specificity of appeals and brochures' informative filling are noted. It is examined that the imperial authorities began to actively ideological myths propaganda from the first days of the war about the process of the "collecting Rus' lands" ("zbyrannia zemel ruskykh") and that the Galician population is a fraternal people who needs a long-awaited "liberation". The mass media used various techniques and mechanisms of information influence on the formation of public consciousness in order to overpersuade the society in the truthfulness of the aforementioned assertions and for the formation of a positive attitude towards the occupation of Western Ukrainian lands. The Orthodox clergy and the church mass media, which supported the official policy of the government and widely propagated the idea of the liberation of Eastern Galicia, Northern Bukovina and Zakarpattia population from Roman, Catholic oppression, played an important role in the ideological course of the imperial authorities.*

Key words: *informational substantiation, mass media, press, propaganda, Russian Empire, Western Ukrainian lands, The First World War, Kyivan Rus', Ruskyi.*

The war of the 1914–1918 was the first world collision not only in the military-political area, but also in information area. The warring sides began, immediately after the start of hostilities, to develop their own advocacy policy, which task was to substantiate the main geopolitical interests and to form positive attitudes among the population. The First World War became a period when the techniques of informational influence on the formation of public opinion began to be used massively.

In fact, the first person who revealed the role of the informational and psychological factor in the events of 1914–1918 was the well-known Harold Lasswell, a political scientist, professor at the University of Chicago and Yale, who can be called as the "father" of the propaganda theory. His work "Propaganda Technique in the World War"¹ published in 1927 has become a true classic in the field of mass communication. According to the researcher, the key role of propaganda in the conditions of war is determined by its great importance in the field of international relations. Neither government could hope to win the war

without the support of the united people and without the control of the public mood. Among the scholars who devoted their works to individual aspects of the Russian Empire's information policy during the War, it should be noted Jahn Hubertus², Jonathan Daly³, Eric Lohr⁴, Aleksandr Astashov⁵, Elena Senyavskaya⁶,

² Jahn F. Hubertus. Patriotic Culture in Russia during World War I. Ithaca, N.Y. and London: Cornell University Press, 1995. P. 229.

³ Jonathan D. Pressa i gosudarstvo v Rossii (1906–1917 gg.) [Repression and Freedom of the Press in Late Imperial Russia] // *Voprosy istorii*. 2001. №10. P. 25–45.

⁴ Eric Lohr. The Russian Press and the "Internal Peace" at the Beginning of World War I. // *A Call to Arms: Propaganda, Public Opinion, and Newspapers in the Great War*, edited by Troy R. E. Paddock. Westport, Conn.: Praeger Publishers, 2004. P. 91–113.

⁵ Astashov A. Russkii front v 1914 — nachale 1917 goda: voennyi opyt i sovremennost' [The Russian Front in 1914 — early 1917: Military Experience and Modernity]. Moscow: Novyi khronograf, 2014. P. 740.

⁶ Seniavskaia Ye. Protivniki Rossii v voynakh XX veka: Evoliutsiia «obraza vraga» v soznanii armii i obschestva [Opponents of Russia in the Wars of the XX century: Evolution of the "Enemy Image" in the Minds of the Army and Society]. Moscow: «Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia», 2006. P. 288.

* *Ruskykh, Ruskyi* — related to the medieval state of Kyivan Rus'.

¹ Lasswell Harold. *Tekhnika propagandy v mirovoi voine* [Propaganda Technique in the World War I], perevod s angliiskogo v obrabotke N. M. Potapova. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo: otdel voiennoi literatury, 1929. P. 200.

Juliya Zherdeva⁷, Hanna Stepanenko⁸ and Oleksandr Kyriienko⁹.

The work “Information and Psychological Support of the Russian Military Campaign in Galicia during the First World War” by the Ukrainian researcher L. Pytlova¹⁰ is the actual work which describes the general features of the thematic direction of the press and the specific of the use of various information-psychological methods of manipulation in order to propagate the idea of historical pattern and the need of joining Galicia to the Russian Empire. The author also stressed the important role of the Orthodox Church in the formation of the positive public opinion and supporting of the Russian army's spirit.

The mass media of that time were the source of the research. In particular, it was analyzed the “Kiev” newspaper, which had a conservative, nationalist character and “professed” the ideas of the Uvarov Triad: “Orthodoxy, autocracy, nationality”. The theme of joining the West Ukrainian lands into the Empire as “truly Russian” was one of the most relevant on the pages of this edition. In addition, the materials

⁷ Zherdeva Yu. Illiustrirovannaia pressa kak istochnik formirovaniia obraza voiny v 1914–1918 gg. [The Illustrated Press as a Source of the Formation of the Image of War in 1914–1918]. // *Rossiiia i Pervaia mirovaia voina: ekonomicheskie problemy, obschestvennyie nastroiennia, mezhdunarodnyie otnosheniia: sb. st., sost. S. M. Ishakov; red. Yu. A. Petrov.* Moscow, 2014, P. 155–176.

⁸ Stepanenko H. Derzhavna sluzhba i pastyrskie sluzhinnia pravoslavnoho dukhivnytstva mist Pravoberezhnoi Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny [Civil Service and Pastoral Ministry of the Orthodox Clergy of the Cities of Right-bank Ukraine during the First World War] // *Problemy istorii Ukrainy XIX — poch. XX st.* 2014. № 23. P. 247–254; *Iidem* Pravoslavne parafialne dukhovenstvo na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–liutyi 1917 rr.) [Orthodox Parish Clergy on the Ukrainian Lands of the Russian Empire during the First World War (1914 — February 1917)] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2004. № 5. P. 45–65.

⁹ Kyriienko O. Viiskova tsenzura tylovykh hubernii Kyivskoho viiskovoho okruhu (1914–1917) [Military Censorship of the Rear Provinces of the Kyiv Military District (1914–1917)] // *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk.* 2010. № 13. P. 182–192; *Eadem* Diialnist orhaniv viiskovoi tsenzury 1914–1917 rr.: istoryko-pravovi aspekty [Activities of Authority of Military Censorship 1914–1917. Historical and Legal Aspects] // *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk.* 2009. №12. P. 160–166; *Eadem* Pryvatna korespondentsiia v poli zoru rosiiskoi viiskovoi tsenzury (1914–1917 rr.) [Private Correspondence in Sight of Russian Military Censorship (1914–1917)] // *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* 2009. № 16. P. 108–114.

¹⁰ Pytlova L. Informatsiino-psykholohichne zabezpechennia rosiiskoi voiennoi kampanii v Halychyni pid chas Pershoi svitovoi viiny [Information and Psychological Support of the Russian Military Campaign in Galicia during the First World War] // *Voenna istoriia Halychyny ta Zakarpattia*, red.: V. V. Karpov, V. I. Horielov, I. V. Moroz (materialy Vseukrainskoi naukovo viiskovo-istorychnoi konferentsii, Lviv 15 kvitnia 2010 r.). Lviv, 2010. P. 153–158.

from the “Kievskaiia mysl” were used in the context of the research. It should be noted the “Podolia” newspaper among the Church periodicals of that time, which was published in Kamianets-Podilskyi, and a special magazine for the clergy, «Rukovodstvo dlia selskikh pastyrei», which was published in the Kyiv Theological Seminary. At the same time, it was analysed the propaganda printed production of the Carpathian-Ruthenian Liberation Committee. There were the «Mnogostradalnyi russkii narod Galitskoi zemli!» appeal and the «Sovremennaia Galichina. Etnograficheskoie i kulturno-politicheskoe sostoyanie yeie, v sviazi s natsionalno-obshchestvennym nastroienniami» brochure.

An important geopolitical task of the Russian Empire during the First World War was the conquest of Eastern Galicia, Zakarpattia and Bukovyna. This goal was conditioned by two main factors: firstly, it was the desire to expand its own territories far in Central and Eastern Europe, and secondly, the specified region was considered by the Petrograd government as the center of the Ukrainian national movement, and at the same time, as the «Mazepa's separatism», which contradicted and, in fact, threatened for the imperial authority official policy on the territory of the Dnieper Ukraine. In this context, one of the conditions for the implementation of the task was conduction a successful ideological impact on the population. For this purpose, a special propaganda company was deployed in the media of that time, which justified the idea of the importance and historical pattern of the “entry” of Western Ukrainian lands into the Russian Empire.

The myth of the “reunion” of Little Rus with the Great was actively propagated from the very beginning of hostilities by the imperial authorities, and myth about Russia as the legal successor of Kyivan Rus, as well as the “great deal of collecting Rus' lands”. It was argued in the appeal of Mykola Mykolaiiovych, Supreme Commander, to the population of Galicia on August 5, 1914: “Brothers! The judgment of Christ is happening... Let there be no more submissive Rus. The heritage of St. Vladimir, the land of Yaroslav Osmomysl and the princes of Danylo and Roman, throwing off the yoke, let the flag of the united, large, undivided Russia will flutter. Let the intention of God, which blessed the work of the great collectors of the Rus' land, will be completed. Let the God help Mykola Olekandrovych, his anointed Emperor of all Russia, to complete the case of Grand Duke Ivan Kalyta. And you, the long-suffering fraternal Rus', get up to the meeting with the Russian army”.¹¹

¹¹ God voiny s 19-go iulia 1914 g. po 19-oe iulia 1915 g. Vyisochayshie manifestyi. — Vozzvaniiia Verhovnogo Glavnokomanduiuschego. — Doneseniia: ot Shtaba Verkhovnogo Glavnokomanduiuschego, ot Shtaba Glavnokomanduiushchego kavkazskoi armiei, ot Morskogo Shtaba [The Year of the War from July, 19, 1914 to July,

There were materials of a comparative nature in the media, in which, with an ideological subtext, parallels were made between past and present events. For example, the story of the first contact of Russians with the Austrians near the Cossack graves in Berestechko was propagated in the "Kiev" newspaper, which was compared with the events of the Ukrainian national liberation movement led by B. Khmelnytskyi: "The Cossack battle under the Berestechko with the Poles turned out to be a key event that promoted the reunification of Little Rus with the Great Rus. You can see a good prediction in this. Let's serve the present battle of Berestechko as a key event for the reunification of Galician Rus with his mother, Russia".¹² Such stories had to establish in society the idea of a historically-logical need for the entry of, once Dnieper Ukraine, and now the Eastern Galicia into Russia.

The media actively propagated the thesis that the people of Eastern Galicia have been "living with the ideas of unity with Russia" so long¹³. There were published publications in the press, reflecting the positive assessment and approval of the actions of the Russian Army from of the population of Western Ukrainian lands. For example, an article «Nastroenie v Galitsii» was published in the newspaper "Kiev" on July 30, 1914. It was argued there on behalf of an unknown Galician-refugee: "You can't imagine how gladly the news of the declaration of war was met by the Galician people. We cried, hugged each other, kissed as on the day of the Holy Resurrection of Christ! We were glad not because we wanted this war, but we were triumphant, because the time has come when the Russian fate for us, giving us Austria, was corrected".¹⁴

It is clear that these theses had an uninformative character and were an ordinary hyperbole. It is known that a large part of the population of Eastern Galicia hosted to the new occupiers and did not show any enthusiasm by them. And further anti-Ukrainian actions of the local occupied administration only aggravated dissatisfaction and hostility towards it. The tendency of propaganda materials was growing with the Russian army occupation more and more Western Ukrainian territories and approaching to Lviv. In particular, newspapers massively noted: "The brilliant victory of Russian soldiers in Galicia brings about the expected time of the reunification of Red Rus with a common mother, Russia...".¹⁵

19, 1915], predislovie A. Oglina. Moscow: T-vo tipografii A. I. Mamontova, Izdanie D. Ya. Makovskogo, 1915. P. 11–12.

¹² Pervoe stolknovenie s avstriitsami [The First Encounter with the Austrians] // *Kiev*. July, 30, 1914. P. 2.

¹³ Prikarpatskaia Rus [Prykarpathian Rus'] // *Kiev*. August, 10, 1914. P. 2.

¹⁴ Nastroenie v Galitsii [Mood in Galicia] // *Kiev*. July, 30, 1914. P. 5.

¹⁵ Vzyatie Lvova i Galicha [Capture of Lviv and Galich] // *Podoliia*. September, 3, 1914. P. 2.

"Chervien land... originally Rus' according to the ethnographic composition of its indigenous population, finally, after six centuries of incredible suffering, reunited with St. Russia..."¹⁶ The context of such newspaper materials affirmed in the mass consciousness the thesis about the importance of completing the process of "reunification" of all territories of ancient Rus within the "single, indivisible, great" Russia, and was intended to awaken the readers' sense of enthusiasm, cheerfulness and pride for their own army and state which "brought peace and freedom" to the subdued Galician brothers.

In the context of information propaganda, the "substitution of terms" instrument was actively used by imperial authorities. It provided the replacement of objective concepts into words or phrases that had an ideological character and distorted the true nature of the phenomenon. In particular, instead of the legal term "annexation", the propaganda-patriotic clichés "collecting of lands" or "land joining" were actively used in the Russian historical and political vocabulary of that time: "The age-old hope has come true... The Russian flag proudly flutters on the ancient walls of the cities of the submissive Russia... The great task of Rus' lands collecting is completed".¹⁷

Another similar substitution of terms during the war was the distortion of the «Ruskii» word. For its designation there was used the term «Russkii» (with two letters [ss]) in the Russian language, which had a double meaning: "Russian" and «Ruskii» (related to the medieval state of Kyivan Rus'). This specificity of word-formation allowed the imperial authorities to easily manipulate the interpretation of terms. A striking example of this situation was the widespread statement in the press that allegedly the vast majority of the population of Galicia at that time were «Russkii», and therefore, these lands were truly «Russkimi», namely "Russian": "Long Polish domination and the century of Austrian oppression influenced the appearance of the city, it lost the character of the «Russkogo» city, however, in its history, this is the «Russkoie» city, as well as all Galician land".¹⁸

The word «Rusyn» ("Ruthenian") was also interpreted as "Russian", and Ukrainian as a special language of Russian.¹⁹ These manipulations

¹⁶ S-ko Zh. Vossoiedinennaia Galitsiia [Reunion Galicia] // *Kiev*. September, 9, 1914. P. 1.

¹⁷ Galitskaia Rus [Galician Rus'] // *Kiev*. August, 29, 1914. P. 1.

¹⁸ Vzyatie Lvova i Galicha [Capture of Lviv and Galich] // *Podoliia*. September, 3, 1914. P. 2.

¹⁹ Pytliovana L. (2010). Informatsiino-psykholohichne zabezpechennia rosiiskoi voiennoi kompanii v Halychyni pid chas Pershoi svitovoi viiny [Information and Psychological Support Russian War Campaign in Galicia during World War I]. K., *Voienna istoriia Halychyny ta Zakarpattia: materialy Vseukrainskoi naukovoї viiskovo-istorychnoi konferentsii* (15 kvitnia 2000 r., m. Lviv, p. 155.

in terminology were intended to ensure the conviction of a common imperial nation and identity in the public opinion, and there with the inferiority of Ukrainians and their culture.

It should be noted that the Russian Orthodox Church (ROC) supported actively the idea of joining the Western Ukrainian lands into the empire. This situation was conditioned by the fact that East Galicia, Northern Bukovyna and Prykarpattia were viewed by the imperial authorities not only as areas of international political influence but also as an opportunity to expand the canonical territory of the ROC. Even before the war, Volyn Archbishop Antonii (Khrapovytskyi), at one of the meetings of the Galician-Russian Charity Society in St. Petersburg (GRCS), said in his speech: "We do not have the right to abandon our brothers..., but we must shout loudly to the whole world: 'Brothers-Galicians, we hear your groans, so you should prepare for the time of payback' ".²⁰

Whereas the Greek Catholics kept the "Eastern Rite", the ROC justified the thesis that these were former Orthodox Christians, who, under certain historical circumstances, were forced to obey the Vatican, and the Eastern Galicia conquest was the time of their release. Such statements gave the war an ideological content, forming a distorted understanding of the true causes of the world conflict in the public consciousness of the population.

Church periodicals justified the imperial concept of "the liberation of fraternal peoples" by supporting the official course of government to participate in the war. P. Petrov, the author of the article «Zametki o tserkovno-obschestvennoi zhizni», interpreted the invasion of Russian army in Eastern Galicia and Northern Bukovyna as the liberation of the Ukrainian population from the unfair Austrian and Roman oppression: "There is a full reason to hope that the Galician-Russian people will forever liberate from the Austrian bondage, the long-awaited opportunity to throw off the yoke of the imposed union with Rome has opened for them, and opportunity to return to its ancient Orthodox faith and merge with the native Russian people".²¹ Such assessment by the church media of that events was aimed at asserting the conviction of a fair and liberating character of the war in the public opinion.

One of the important tasks of the Russian Empire during the war was the struggle with the Ukrainian national movement. Galician Metropolitan Andrei Sheptytskyi was considered as a dangerous enemy for government. The main reason for the negative attitude of the Russian administration to the chairman of the Greek Catholic Church was his position regarding

the development of a national state. On the eve of the war, he signed the Memorandum on the future system of the Ukrainian state, in which the Metropolitan proposed the concept of Dnieper Ukraine separation from Russia and granting for it the national-political sovereignty with the preservation of economic and military control by the Austro-Hungarian. The third section of the document addressed issues of the church system in Ukraine. "This organization, — as emphasized in the document, — should work towards the same goal: to separate as far as possible the Ukrainian church from Russian".²² Such ideas of Andrei Sheptytskyi were perceived by the tsarist officials as a danger factor for the integrity of the Russian Empire.

So, the Russian occupation authorities immediately imprisoned the Metropolitan after the capture of Eastern Galicia and Northern Bukovina. The reason for the arrest of Andrei Sheptytskyi was his Sunday sermon on September 6, 1914 in the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary. A Russian gendarme officer, who was present at the worship, said in a report that the Metropolitan instructed those who were present there to pray for those who fought in the Austrian army against Russia. He said that Russian Orthodoxy "is far from the one that Greek Catholic Orthodox professes: their Orthodox is synodal and government-owned («kazionne»)". On September 19, 1914, Andrii Sheptytskyi was taken to Kyiv, and later to Russia, where he was detained in Novgorod, Kursk and Suzdal.²³

The arrest of the Metropolitan had a significant resonance not only in the Russian Empire, but also in the world. The public demanded the explanations regarding the imprisonment of the spiritual father and the head of the church. The campaign was unleashed for falsifying the real reasons for the arrest of Andrei Sheptytskyi in order to justify the government actions in the mass media of that time. The press accused the Ukrainian metropolitan in anti-Orthodox and anti-Russian policy: "Uniate metropolitan Sheptytskyi, as a clever inspirer of that German-Magyar party, which planned to kill the ethnographic Galician people, hastened to do everything possible to eradicate the faith and national consciousness of this people... Sheptytskyi issued millions of proclamations to the people

²² Ella Bystrytska Skhidna polityka Vatykanu v konteksti vidnosyn Sviatoho Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878–1964 rr.): Monohrafiia [Eastern Policy of the Vatican in the Context of the Relations of the Holy See with Russia and the USSR (1878–1964): Monograph]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2009. P. 139.

²³ Mazur O. Tserkva i viina: antyuniina polityka rosiiskoho tsaryzmu v Halychyni (1914–1915 rr.) [Church and War: Anti-Union Policy of Russian Tsarism in Galicia (1914–1915)] // *Voienna istoriia Halychyny ta Zakarpattia*, red.: V. V. Karpov, V. I. Horielov, I. V. Moroz (materialy Vseukrainskoi naukovoï viiskovo-istorychnoi konferentsii, Lviv 15 kvitnia 2010 r. Lviv, 2010. P. 163.

²⁰ Ibid. P. 157.

²¹ Petrov P. Zametki o tserkovno-obschestvennoi zhizni [Notes about Church and Public Life] // *Rukovodstvo dlia selskikh pastyrei*. 1914. № 41. P. 122.

by the Austrian money, urged them to irreconcilable hatred to Russia...”.²⁴

Local newspapers turned the head of the Greek Catholic Church into the real “worst enemy”, who was engaged in the creation “a terrible atmosphere of religious violence and severe suffering for the slightest expression of sympathy for the Russian language and Orthodox faith” in Galicia²⁵. By spreading such nonsense, the media tried to undermine the authority of the metropolitan among the society and present him as a Ukrainian chauvinist, whose actions are threatening to ‘unification’ of the Rus’ lands within the Russian Empire.

In addition to the press, important propaganda tools were appeals and brochures, which, unlike newspapers, had a non-periodic character and a narrow thematic focus. Some of the first, who contributed to their publishing, were emigrants-Moscowphiles from the Western Ukrainian lands, which at the time of military operations moved to the Russian Empire. On July 28 (August 10), 1914, S. A. Labenskyi, M. O. Sokhotskyi, M. F. Glushkevych and Yu. I. Sokalo, who had been in Odesa for some time, where they were in close relations with Professor P. Ye. Kazanskyi, the head of the Odesa branch of the GRCS, arrived on call in Kyiv. On July 29, 1914, they created the Carpathian-Ruthenian Liberation Committee (CRLC) here together with the head of the Kyiv branch of the GRCS Yu. A. Yavorskyi.²⁶ The organization operated exclusively in the direction of Russian nationalism and carried out the open chauvinistic policy towards Ukrainians.

On July 29, 1914, members of the CRLC promulgated a propaganda appeal «Mnogostradalni russki narod Galitskoi zemli!» The document can be divided into three parts. The first talked about the suffering of Galicians under Austro-Hungarian domination: “Our Galician Rus was groaning in a foreign yoke for six hundred years! The long-suffering people of «Russkogo» Galicia were groaning in a fierce captivity for six hundred years! You, the unfortunate «Russkii» husbandman, hard-worked for six hundred years in the sweat of his forehead, not for himself and his children, but for those who were tied you in strong chains and kept in bondage...”.²⁷

²⁴ S-ko Zh. Vossoiedinennaia Galitsiia [Reunion Galicia] // *Kiev*. September, 9, 1914. P. 1.

²⁵ Graf Sheptitskiy [Earl Sheptitskyi] // *Kiev*, September, 12, 1914. P. 1.

²⁶ Liubchenko V. Moskvofil'skiy faktor i rosiiska vlada naperedodni ta pid chas viiny [Moskowlily's Factor and Russian Authorities on the eve and during the War] // *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. U dvokh knykh. Knyha 1. Istorychni narysy, uporiad. O. P. Reient. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIO», 2014. P. 129.*

²⁷ Mnogostradalni russkii narod Galitskoi zemli! [The Long-suffering Rus' People of the Galician Land!] // *Sovremennaya Galichina. Etnograficheskoe i kulturno-politicheskoe sostoianie yeio, v sviazi s natsionalno-*

The second part was emphasized on the allegedly liberation mission of the Russian army, which carries freedom and liberty: “By order of the Almighty, the glorious and invincible army of the Orthodox «Russkogo» tsar entered the Galician land, in order to bring the will and happiness to the unhappy people, in order to take them into a spacious and worthy house of ‘one indivisible «Russkoi» homeland’...”²⁸

According to the third part, the appeal called on the people of Galicia to disarm and fraternize with the Russian army: “Throw out the weapons and give yourself to the Orthodox army, which will take you not as a prisoner of war, but as a native brother, who returns from captivity under the roof of his home. Throw out the weapons for that the brother’s blood from the hands of his brother did not flow during a great wave of liberation of Galician Rus”.²⁹

In addition to the appeal, in the first month of the war, members of the CRLC actively participated in the preparation of a special informational propaganda brochure «Sovremennaia Galichina. Etnograficheskoe i kulturno-politicheskoe sostoianie yeio, v sviazi s natsionalno-obshchestvennym nastroienniami»,³⁰ which was intended for use by officers of the Southwest Front, as indicated by the corresponding stamp under which it appeared: “It is allowed. For get acquainted by the officers of the current army”. Another stamp reported that the that brochure was a note, concluded in July 1914 at the military censorial department of the Quartermaster General Department of the headquarters of the commander-in-chief of the Southwest Front armies and printed in the original printing house of the front headquarters. The brochure was printed in the first days of August with a circulation of 5,000 copies and was sent to all the military units of the South-Western Front.³¹

«Sovremennaia Galichina», contained several sections, the contents of which had a specific propaganda orientation. The first section “Nationalities in Galicia and Their Distribution” told about who «Russkie» are, which the population

obshchestvennym nastroienniami. Kiev: Pohodnaia tipografiia Shtaba Glavnokomanduiushchego Armiiami Yugo-Zapadnago fronta, 1914. P. 11–13.

²⁸ Ibid. P. 13–14.

²⁹ Ibid. P. 14.

³⁰ *Sovremennaia Galichina. Etnograficheskoe i kulturno-politicheskoe sostoianie yeio, v sviazi s natsionalno-obshchestvennymi nastroienniami [Modern Galicia. Its Ethnographic, Cultural and Political Status, in Connection with the National-public Mood]. Kiev: Pokhodnaia tipografiia Shtaba Glavnokomanduiushchego Armiiami Yugo-Zapadnago fronta, 1914, P. 30.*

³¹ Liubchenko V. Moskvofil'skiy faktor i rosiiska vlada naperedodni ta pid chas viiny [Moskowlily's Factor and Russian Authorities on the eve and during the War] // *Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. U dvokh knykh. Knyha 1. Istorychni narysy, uporiad. O. P. Reient. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIO», 2014. P. 128–129.*

falls into this category, and that they suffer from the cultural and political dominance of the Poles and from the economic domination of the Jews.³² «Ukrainianophiles» are considered here as ideological supporters of the Austro-Hungarian policy, which by its activities threaten to the territorial integrity of the Russian Empire: “Ukraine can be torn away from Russia for joining Galicia with the help of the ‘Ukrainianophiles’ party.”³³ The second section of the brochure described “the functioning of the main Moscowphiles organ of the ‘People’s Council’, emphasized its significance, reflected the composition and organizational structure, presented a list of all members in 1914.”³⁴

The third section was devoted to the activities of the Carpathian-Ruthenian Liberation Committee and told about the main goals and objectives of the organization. The brochure further contained a propaganda appeal entitled «Mnogostradalnyi russkii narod Galitskoi zemli!», in which the Russian army’s liberation mission was emphasized and the local population was urged not to resist.³⁵

The last, fourth chapter, “The Mood in Galicia”, described the four main socio-political movements that existed on the territory of Western Ukrainian lands: «Russkaia», Ukrainian-Mazepa, Polish, and Jewish. The first of them was considered exclusively from the positive side, the last three were negative. The «Ukrainianophiles» movement and its leaders were presented as a hostile grouping, which, together with the Uniate clergy, instilled hatred to Russia and “schism” (Orthodoxy) with all possible means. In addition, it was indicated in this section how it is possible to distinguish «Russkogo» from «Ukrainianophile», and which printed editions, songs, societies and organizations are hostile, — it is about Mazepa movement.³⁶ As we see, the contents of the brochure were chauvinistic in nature and was aimed at forming anti-Ukrainian mood among soldiers of the South-Western Front. D. Doroshenko noted on this occasion: “This book was granted for every Russian officer who traveled to the Galician front, and it gave instructions on how to distinguish the supporters of ‘Mazepa movement’ from «Ruskikh». The book represented the Ukrainian movement as an insignificant, artificial intellectual intrigue, which Austria supported in its own interest, and which would dissipate as soon as the Ukrainian

periodicals would be closed and the Ukrainian leaders would be taken under the supervision...”³⁷

A significant amount of print materials of that time was devoted to appeals to society to take part in various charity events. The propaganda messages that called for assistance to the suffering population of Eastern Galicia had a prominent place among the press materials. A striking example of such a note is the treatment of the head of the Kyiv Slavic philanthropic society T. Florynskyi «Pomogite russkomu narodu v Prikarpatie!» dated on November 22, 1914 and published in the «Kievskaya mysl»: “Our native «Russkii» population in the Prykarpattia region, who suffered under foreign oppression for centuries..., gradually united with another, the only strong Russia. However, they enter as already quite exhausted, disfigured, ruined, impoverished population into the native roof of the «Russkogo» state... We need a quick and multilateral help to our «Russkim» brothers. A moral duty of all of us, «Russkikh» people, is to hurry with this help”.³⁸ It follows from the above-mentioned text that, in addition to charitable intentions, such appeals had a clear ideological propaganda character and affirmed the conviction that East Galicia, Northern Bukovina and the Prykarpattia region and their population were truly Russian.

As can be seen from the above, the problem of the conquest of Western Ukrainian lands became one of the key issues in the socio-political and informational discourse of the Russian Empire from the first days of the war. The crossing line of print media was the idea of “liberating the fraternal people”. Abstracts which were propagated everywhere include the intolerance of the Austrian oppression and the policy of terror on the territory of Eastern Galicia, and the desire of the local population to “reunite with the Great mother of Russia” and that the Greek Catholic Church was an artificially planted product of Rome which task was to eradicate Orthodoxy from the region. Along with that, chauvinistic propaganda became popular, which task was to discredit the Ukrainian national movement and its main ideological leaders. The Orthodox clergy had an important role in the information policy of the Russian Empire, which, despite the church-religious crisis, continued to use sufficient credit of trust of the population, supported the official ideological course of government and contributed to the formation a positive image of the occupation process of Eastern Galicia, Bukovina and Zakarpattia at the initial stage of the war.

³² Sovremennaia Galichina. Etnograficheskoe i kulturno-politicheskoe sostoianie yeio, v sviazi s natsionalno-obshchestvennymi nastroienniami [Modern Galicia. Its Ethnographic, Cultural and Political Status, in Connection with the National-public Mood]. Kiev: Pokhodnaia tipografia Shtaba Glavnokomanduiushego Armiiami Yugo-Zapadnago fronta, 1914, P. 3–5.

³³ Ibid. P. 6.

³⁴ Ibid. P. 6–7.

³⁵ Ibid. P. 9–15.

³⁶ Ibid. P. 16–24.

³⁷ Doroshenko D. Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914–1920). V chotyriokh chastynakh: Halytska Ruina — Doba Tsentralnoi Rady — Doba Hetmanshchyny — Doba Dyrektorii [My Memories of the Recent Past (1914–1920). In Four Parts: the Galician Ruin — the Time of the Central Council — the Time of the Hetmanate — the Time of the Directory]. Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo, 1969. P. 5.

³⁸ Pomogite russkomu narodu v Prikarpatie! [Help the Russian People in the Prykarpattia Region!] // *Kievskaya mysl*. November, 22, 1914. P. 1.

REFERENCES

1. Astashov, A. (2014). *Russkii front v 1914 — nachale 1917 goda: voennii opyt i sovremennost*. Moscow: Novyi khronograf, 740 p. [in Russian].
2. Bystrytska, E. (2009). *Skhidna polityka Vatykanu v konteksti vidnosyn Sviatoho Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878–1964 rr.): Monohrafiia*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 416 p. [in Ukrainian].
3. Daly, J. (2001). *Pressa i gosudarstvo v Rossii (1906–1917 gg.)*. *Voprosy istorii*, № 10, 25–45 [in Russian].
4. Doroshenko, D. (1969). *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914–1920)*. V *chotyriokh chastynakh: Halytska Ruina — Doba Tsentralnoi Rady — Doba Hetmanshchyny — Doba Dyrektorii*. Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo, 543 p. [in Ukrainian].
5. Hubertus, F. J. (1995). *Patriotic Culture in Russia during World War I*. Ithaca, N.Y. and London: Cornell University Press, 229 p. [in English].
6. Kyriienko, O. (2009). *Diialnist orhaniv viiskovoi tsenzury 1914–1917 rr.: istoryko-pravovi aspekty*. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, № 12, 160–166 [in Ukrainian].
7. Kyriienko, O. (2009). *Pryvatna korespondentsiia v poli zoru rosiiskoi viiskovoi tsenzury (1914–1917 rr.)*. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.*, № XVI, 108–114 [in Ukrainian].
8. Kyriienko, O. (2010). *Viiskova tsenzura tylovykh hubernii Kyivskoho viiskovoho okruhu (1914–1917)*. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, № 13, 182–192 [in Ukrainian].
9. Lasvel, G. (1929). *Tekhnika propagandy v mirovoi voine, perevod s angliyskogo v obrabotke N. M. Potapova*. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo: otdel voiennoi literatury, 200 p. [in Russian].
10. Liubchenko, V. (2014). *Moskvofilskii faktor i rosiiska vlada naperedodni ta pid chas viiny. Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. U dvokh knykh. Knyha 1. Istorychni narysy, uporiad. O. P. Reient*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIIO», pp. 122–138 [in Ukrainian].
11. Lohr, E. (2004). *The Russian Press and the “Internal Peace” at the Beginning of World War I. A call to arms: propaganda, public opinion, and newspapers in the Great War*, edited by Troy R. E. Paddock. Westport, Conn.: Praeger Publishers, pp. 91–113 [in English].
12. Mazur, O. (2010). *Tserkva i viina: antyuniina polityka rosiiskoho tsaryzmu v Halychyni (1914–1915 rr.)*. *Voienna istoriia Halychyny ta Zakarpattia*, red.: V. V. Karpov, V. I. Horielov, I. V. Moroz (materialy Vseukrainskoi naukovoï viiskovo-istorychnoi konferentsii, Lviv 15 kvitnia 2010 r.). Lviv, pp. 162–166 [in Ukrainian].
13. Pytlova, L. (2010). *Informatsiino-psykholohichne zabezpechennia rosiiskoi voiennoi kampanii v Halychyni pid chas Pershoi svitovoi viiny*. *Voienna istoriia Halychyny ta Zakarpattia*, red.: V. V. Karpov, V. I. Horielov, I. V. Moroz (materialy Vseukrainskoi naukovoï viiskovo-istorychnoi konferentsii, Lviv 15 kvitnia 2010 r.). Lviv, pp. 153–158 [in Ukrainian].
14. Seniavskaia, Ye. (2006). *Protivniki Rossii v voynakh XX veka: Evoliutsiia «obraza vruga» v soznanii armii i obschestva*. Moscow: «Rossiiskaia politicheskaia entsiklopediia», 288 p. [in Russian].
15. Stepanenko, H. (2004). *Pravoslavne parafialne dukhovenstvo na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 — liuty 1917 rr.)*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 5, 45–65 [in Ukrainian].
16. Stepanenko, H. (2014). *Derzhavna sluzhba i pastyrskye sluzhinnia pravoslavnoho dukhivnytstva mist Pravoberezhnoi Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny*. *Problemy istorii Ukrainy XIX — poch. XX st.*, № 23, 247–254 [in Ukrainian].
17. Zherdeva, Yu. (2014). *Illyustrovannaia pressa kak istochnik formirovaniia obraza voyny v 1914–1918 gg. Rossiia i Pervaia mirovaia voina: ekonomicheskie problemy, obschestvennyie nastroiennia, mezhdunarodnyie otnosheniia: sb. st., sost. S. M. Ishakov; red. Yu. A. Petrov*. Moscow, pp. 155–176 [in Russian].

Руслан Куцук

ІНФОРМАЦІЙНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ

ЗАВОЮВАННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 1914 Р.

У статті на основі джерельних матеріалів Київської, Подільської та Волинської губерній розкрито особливості ідейно-пропагандистського обґрунтування процесу завоювання Російською імперією Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття на початковому етапі Першої світової війни. Висвітлено основні тематичні напрями публікаційних повідомлень преси, зміст і специфіку інформативного наповнення відозв та брошур. З'ясовано, що з перших днів війни імперський уряд приступив до активної пропаганди ідеологічних міфів про процес «збирання земель руських», про те, що галицьке населення є братнім народом, який потребує

довгоочікуваного «визволення». З метою переконання суспільства у правдивості вищезазначених тверджень та формування позитивного ставлення до окупації західноукраїнських земель у засобах масової інформації застосовувалися різні прийоми та механізми інформаційного впливу на формування суспільної свідомості. Важливу роль в ідеологічному курсі імперського уряду відіграло православне духовенство та церковні ЗМІ, які підтримували офіційну політику уряду й широко пропагували ідею про необхідність визволення населення Східної Галичини, Буковини та Закарпаття від римського, католицького гніту.

Ключові слова: інформаційне обґрунтування, засоби масової інформації, преса, пропаганда, Російська імперія, західноукраїнські землі, Перша світова війна, Київська Русь, руський.

Дата надходження статті до редакції: 18.10.2018.

Андрій Пижик, Юрій Слюсаренко

ПРОЕКТ КОНСТИТУЦІЇ УНР 1917 р.: ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ, ЗМІСТ, СУЧАСНІ ОЦІНКИ

У статті проаналізовано передумови розробки та зміст проекту Конституції УНР, підготовленого комісією Української Центральної Ради у грудні 1917 р. Акцентовано увагу на положеннях проекту, які не знайшли подальшого втілення у схваленому Малою Радою Статуті про державний устрій, права і вольності УНР. Визначено значення документа для розвитку української конституційної думки.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, конституційний проект, УНР, федерація, національні меншини.

Українська революція 1917–1921 рр. сприяла розвитку національної конституційної думки. Українська Центральна Рада, Гетьманат, ЗУНР, Директорія УНР зробили внесок у розвиток українського конституціоналізму, збагативши його конституційними актами та проектами, що пропонували різні моделі побудови української державності. У кожному з періодів боротьби за відновлення і збереження держави були свої особливості, досягнення і прорахунки у справі конституційного будівництва.

Найбільша еволюція варіантів побудови української держави відбулася в часи створення та функціонування Центральної Ради. Конституційний статус державності змінювався від проголошення автономії України у складі Росії у червні 1917 р. і до обнародування IV Універсалу в січні 1918 р. та схвалення Малою Радою Статуту про державний устрій, права і вольності УНР в останній день засідань, які закріплювали незалежність і самостійність української держави. Пошук шляхів втілення української державності, взаємини з центральною загальноросійською владою, наростання невдоволення в суспільстві невірними економічними та соціальними проблемами необхідно було враховувати в конституційному забезпеченні державотворчого процесу.

Конституційному будівництву в революційні роки присвячена значна кількість наукових досліджень. За час, що минув після повернення чи введення до наукового обігу конституційних документів доби Української Центральної Ради, підготовлені дисертації, монографії, брошури, статті, в яких історики, правознавці, політологи висвітлювали різноманітні аспекти, пов'язані з появою та аналізом їх змісту. З'явилися й узагальнюючі праці, в яких автори, висвітлюючи особливості конституційного процесу в роки революції, приділяють

значну увагу конституційним актам та проектам 1917–1918 рр.¹

Державотворча діяльність Центральної Ради, конституційне будівництво у 1917–1918 рр. відобразилися в роботах як істориків, так і правознавців². Детально аналізуються в наукових працях

¹ Єфремова Н.В. Розвиток конституційного законодавства в Україні (1917–1920): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2002. 20 с.; Подковенко Т.О. Становлення системи законодавства України в 1917–1920 роках (Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2004. 21 с.; Іванова А.Ю. Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П.П. Скоропадського та Директорії. Київ: Наукова думка, 2011. 223 с.; Чубата М.В. Законодавство у сфері державного будівництва доби Української революції 1917–1921 років в історико-правових дослідженнях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. 20 с. та ін.

² Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ, 1995. 328 с.; Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. Київ: Заповіт, 1997. 341 с.; Солдатенко В.Ф. Третій Універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії. *Український історичний журнал*. 2003. № 4. С. 3–10; Ярош Д.В. Універсали української Центральної Ради — конституційні акти української державності 1917–1918 рр.: їх зміни та історичне значення. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3–4. С. 36–43; Терлюк І.Я. Національне українське державотворення 1917–1921 рр.: історико-правовий нарис. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2007. 260 с.; Захарчук А.С. Державотворення та правотворення доби Української Центральної Ради. Харків: Право, 2008. 274 с.; Устименко В.М. Формування правничої бази для регулювання міжетнічних відносин у період Української Центральної Ради. *Український історичний журнал*. 2012. № 1. С. 79–88; Захарченко П.П. Третій універсал Української Центральної Ради як акт проголошення державної незалежності України. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2013. Вип. 23. С. 112–118; Терлюк І.Я. Український конституціоналізм як державно-правова практика:

обставини схвалення, зміст та значення Статуту про державний устрій, права і вольності УНР (Конституції УНР 1918 р.)³. Однак в історіографії лише побіжно згадується проект Конституції УНР, який був підготовлений і опублікований у грудні 1917 р. Аналізуючи окремі положення з цього проекту, О.М. Мироненко наголошував, що ні в минулому, ні в сучасній літературі цей документ майже не розглядався⁴.

Враховуючи, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії практично відсутні праці, що в них детально вивчається Проект Конституції Української Народної Республіки, **метою статті** є аналіз обставин появи, змісту та значення конституційного проекту, опублікованого в грудні 1917 р. Насамперед увага звертається на ті відмінності, що містяться в проекті Конституції УНР 1917 р. і схваленому Малою Радою у квітні 1918 р. Статуті про державний устрій, права і вольності УНР.

Період Української революції 1917–1921 рр., пов'язаний із діяльністю Української Центральної Ради, характеризується розгортанням державного будівництва в різних сферах, формуванням нормативної бази функціонування держави. Конституційними актами стали чотири Універсали Центральної Ради, закони, що визначали основи державного ладу (закони про вибори до Установчих зборів УНР, про порядок видання законів, про національно-персональну автономію, про громадянство УНР, про державну мову, впровадження рішенням Малої Ради тризуба як Герба УНР тощо). У багатьох

документах конституційного характеру наголошувалося на тому, що вони мають силу до рішення Всеукраїнських Установчих зборів.

Ще у червні 1917 р. була створена спеціальна комісія Української Центральної Ради з вироблення проекту статуту автономії України (голова — М. Левитський), кількість членів якої мала досягти 100 осіб відповідно до пропорційного національного представництва. Комісія підготувала проект Статуту вищого управління України, який з уточненою назвою «Статут Генерального Секретаріату» схвалила Мала Рада 29 (16 за ст. ст) липня 1917 р. Цей документ Олександр Шульгін назвав першою конституцією України, а Михайло Ткаченко привітав з першою конституцією прав українського народу. Представники національних меншин М. Литваков і М. Зільберфарб наголосили, що цей документ буде мати значення для України, Росії, Європи й усього світу⁵. Однак голові Генерального Секретаріату В. Винниченку і делегації під його керівництвом не вдалося переконати представників Тимчасового уряду у важливості запропонованого Центральною Радою Статуту. Натомість з'явилася Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні, яка хоч і була документом конституційного характеру, але суттєво змінювала статус української автономії.

Спроби правих сил зупинити зростаючий хаос у країні, здійснення державного перевороту в Росії, в результаті якого владу силою захопили більшовики, пригальмували процеси державного та конституційного будівництва. І лише 12 листопада (30 жовтня за ст. ст) 1917 р. на сьомій сесії Центральної Ради М. Грушевський виступив із доповіддю про роботу комісії щодо вироблення автономного статуту України.

Виступ М. Грушевського було опубліковано в газеті «Народна воля» 20 (7 за ст. ст.) листопада № 154. Акцент Михайло Сергійович зробив на тому, що майбутня конституція встановить державний характер України. І коротко сформулював 6 складових частин її проекту: 1) конституція мала бути загальнодемократичною, встановлювати державний характер України, її територію та основні права громадян Української Республіки; 2) вона мала визначити відносини із Федеративною Російською Республікою, до складу якої входить Україна; 3) мало бути обґрунтовано компетенції вищого органу законодавчої влади Всенародних зборів (сойму) та їх президії, зокрема Голова Всенародних зборів мав стати головою Української Республіки, на нього покладалися відносини з федеральним урядом

доба Першої «УНР». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2015. № 825. С. 289–294 тощо.

³ Кульчицький В.С. Основні положення Конституції УНР. *Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України: проблеми, досвід, перспективи:* мати наук.-практ. конф., 25.06.1997 р., Київ. Харків, 1998. С. 39–41; Рум'янцев В.О. Конституція УНР 1918 р. спроба розподілу влади. *Вісник Академії правових наук України.* 1998. № 1. С. 83–88; Реєнт О.О. Перша Конституція незалежної Української держави — Конституція УНР від 29 квітня 1918 р. (історико-правові передумови прийняття). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.* 2002. № 2. С. 201–204; Ярош Д.В. Конституція УНР 1918 року про права і свободи людини: історичний досвід і сучасність. *Університетські наукові записки.* 2006. № 1. С. 6–11; Чорний Д.М. Законодавча і виконавча влади в Конституції УНР: проблеми оцінки документа. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2010. № 906. Вип. 13. С. 47–53; Логвиненко І.А. Конституція УНР 1918 року: історія розробки, прийняття та оцінки в історіографії. *Право і Безпека.* 2017. № 1. С. 35–39 тощо.

⁴ Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр.: теоретико-методологічний аспект. Київ, 2002. С. 128; Його ж. Конституційний Суд України: історія і сучасність, доктрина і практика. Київ: Київська правда, 2010. С. 194.

⁵ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. С. 182.

і загальне представництво УНР; 4) мало бути визначено права виконавчої влади — Кабінету Міністрів; 5) мало бути визначено організацію судової влади — Генерального Суду; 6) мало бути обговорено встановлення конституційних гарантій прав національних меншин. Підсумовуючи свій виступ, М. Грушевський наголосив, що республіка повинна бути демократичною, у якій не залишиться місця ніякому «лічному режимові», та унітарною з широкою автономією окремих земель, гарантованими конституцією повноваженнями місцевих самоврядувань і забезпеченням культурно-національних інтересів національних меншин⁶.

Передбачалося, що незабаром на розгляд Центральної Ради мав бути представлений проект конституції, який остаточно затвердять Всеукраїнські Установчі збори. Однак запланованого обговорення не відбулося через повстання більшовиків у Києві на Печерську і подальші політичні події, що відбувались у місті. Проголошення III Універсалу продемонструвало необхідність прискорити вироблення власної конституції.

Конституційна комісія завершила роботу і схвалила проект 10 грудня. Проект Конституції Української Народної Республіки був опублікований 16, 17, 20 (за ст. ст.) грудня 1917 р. у газеті «Народня воля». Він містив 72 статті, які розподілялися на 8 розділів. Відповідно до опублікованого конституційного проекту УНР повинна була стати автономною частиною Федеративної Республіки Російської і реалізовувати суверенітет українського народу спільно з іншими народностями, які мешкають на її території, через всенародні збори, за винятком певних прав, що добровільно передавались центральним органам федерації.

Загальна характеристика конституційного ладу містила пояснення причин розробки власної конституції, яка мала сприяти захисту краю, забезпечення прав, свобод і добробуту своїх громадян. Закріплювалися принципи народного суверенітету та децентралізації, широкого самоврядування на рівні землі, волості й громади.

У назві проекту визначено найменування держави «Українська Народна Республіка». Далі по тексту документа в абсолютній більшості вживається назва Українська Республіка, п'ять разів — Народна Республіка, один раз — Республіка Україна і в останній, 72 статті згадується Національна Республіка. У схваленому згодом Статуті про державний устрій, права і вольності УНР вживається повна назва Українська Народна Республіка.

⁶ Грушевський М.С. Твори: у 50 т. / голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 69–72.

Територія республіки проголошувалася неподільною і включала українські землі, що входять до російської держави, зокрема губернії Київську, Подільську, Волинську, Холмську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську, «за виключенням частей неукраїнських (як Крим) і з причиненням сусідніх територій українських»⁷. Звертає на себе увагу те, що, як і в III Універсалі Центральної Ради, так і у виступі М. Грушевського з приводу майбутньої конституції, у проекті визначалося, що до УНР входить Таврійська губернія, але без Криму. Відповідно до етнографічного принципу, задекларованого розробниками проекту, до складу УНР мали входити території, на яких мешкала більшість українців. У роки революції на території Кримського півострова мешкало українців близько 11 %, натомість росіян 42 % і кримських татар 25 %⁸. Саме такий склад населення пояснює перспективи включення до УНР Таврійської губернії без півострову. Західноукраїнські землі могли б увійти до складу української республіки, коли місцеве населення виявить бажання приєднатися до російської держави взагалі, а не до УНР зокрема.

Кожна особа, яка народилася на території республіки, могла стати її громадянином або набути громадянство відповідно до визначеної загальноросійськими законами процедури (ст. 7). Позбавити ж громадянських прав громадянина можна тільки за рішенням Генерального Суду (ст. 8). Проект містив норми про юридичну рівність громадян (ст. 10), відсутність різниці між чоловіком і жінкою в правах (ст. 9), активне і пасивне виборче право отримували громадяни, яким виповнилося 20 років (ст. 9). Заборонялася смертна кара і покарання, що принижують людську гідність (ст. 12). Затримання громадян можливе лише за вироком суду чи у разі, коли злочинець спійманий на гарячому, але з подальшим рішенням суду щодо запобіжного заходу (ст. 11)⁹. Проект не містив детального переліку прав і свобод громадян, оскільки це стосувалося б до преюратив загальнофедеральних нормативних документів.

Розділ III конституційного проекту врегулював статус УНР у складі оновленої Федеративної Російської Республіки, відносини республіканських та загальнофедеральних органів влади. Відповідно до ст. 14, українці разом з іншими народами, які мешкають на українській землі,

⁷ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. Київ: Наукова думка, 1997. С. 5.

⁸ Крим: шлях крізь віки: історія у запитаннях і відповідях / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2014. С. 253.

⁹ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 2. С. 5–6.

добровільно передавали центральним органам російської республіки широке коло повноважень. Перелік повноважень містив 13 пунктів, частина яких мала певні застереження: закордонні відносини (хоча УНР залишала за собою право мати за кордоном своїх фінансових і торговельних агентів для охорони інтересів громадян), оголошення війни і миру, захист торгівлі й мореплавства за кордоном, встановлення одиниць мір, ваги, монети, санітарних і карантинних правил, схвалення митного законодавства та спільних принципів цивільного, кримінального права і процесу, унормування у сфері зв'язку і транспортного сполучення, охорону авторської власності й патентів, нагляд за дотриманням прав національних меншостей тощо¹⁰. Все, що не перелічувалося в цій статті, залишалося у віданні органів влади УНР.

На думку авторів проекту, центральними загальнофедеральними органами влади могли бути: федеральний парламент, до якого обирали депутатів від федеративних країв на основі загального, рівного, таємного, прямого голосування і пропорційного представництва; федеральний кабінет міністрів, до складу якого мали входити міністри, обрані парламентом, і по одному представнику від федеративних країв; федеральна камера, до якої також входили по одному представнику від федеративних країв і яка створювалася для розгляду конфліктів; федеральний суд, сформований із суддів, які представляли федеративні краї (ст. 16). Відповідно до проекту, УНР повинна була мати своїх представників у загальноросійському парламенті згідно з пропорційним принципом (ст. 15), по одному представнику у федеральному уряді та камері, і своїх суддів у складі федерального суду чи адміністративного трибуналу російської республіки¹¹. Через представників і різні процедури УНР мала забезпечити інтереси українського народу в оновленій федеративній російській державі. Для фінансування вищих органів державної влади українська республіка певну частину своїх прибутків передавала до Федерального скарбу Федеративної Російської Республіки (ст. 19).

У короткому IV розділі закріплювалося, що народ є першоджерелом влади (ст. 20), визначалася структура республіканської влади з розподілом на три гілки (ст. 21, 22, 24) і забезпеченням децентралізації та невторчання органів виконавчої влади в діяльність місцевого самоврядування на рівні громади, волості й землі (ст. 23)¹². Порядок формування та основні засади діяльності вищих органів державної влади в УНР регулювалися у V–VII розділах.

Більшість положень з цього проекту стосовно повноважень Всенародних зборів та Кабінету Міністрів (Ради Народних Міністрів) перейшла практично без змін до схваленого 29 квітня 1918 р. Малою Радою Статуту про державний устрій, права і вольності УНР. Принципові відмінності торкалися вікового цензу для кандидатів у депутати Всенародних зборів УНР (у грудневому проекті мало виповнитися не менше 24 років, у схваленому Статуті — 20 років), кількості підписів громадян для дострокового припинення повноважень парламенту (у проекті — не менше одного мільйону, а у Статуті — закріплювалося не менше 3 мільйонів). Інші норми із підготовленого в грудні 1917 р. проекту Конституції УНР регулювали діяльність законодавчого та вищого виконавчого органів влади республіки й отримали подальше втілення у Статуті.

Суттєво відрізнялися у двох документах норми, що визначали конституційний статус та повноваження вищого судового органу в республіці — Генерального Суду. У грудневому проекті закріплювалася визначальна функція Генерального Суду як гаранта дотримання республіканської конституції і захисника прав республіки у федерації.

Важливе повноваження надавала Генеральному Судові ст. 59 проекту, у якій йшлося про перевірку законів, прийнятих Всенародними зборами УНР, та постанов загальнофедеральних органів виконавчої влади на відповідність республіканській конституції. О.М. Мироненко наголошував на тому, що вперше в практиці вітчизняного конституціоналізму конституційні норми автономії ставились за ієрархією вище деяких «федеральних постанов», тобто актів центральних органів федерації¹³. Після публікації рішення суду щодо незаконності чи невідповідності конституції постанов органів самоврядування чи розпоряджень виконавчих органів влади республіки вони втрачали силу (ст. 62). Закони, прийняті Всенародними зборами, але визнані Генеральним Судом такими, що не відповідають конституції, можуть бути переглянуті парламентом після обрання нового складу й у разі схвалення вже не підлягали повторному розгляду вищого судового органу (ст. 63). Якщо федеральні постанови не відповідали Конституції УНР, Генеральний Суд передавав своє рішення представникам республіки у федеральному суді, федеральному уряді чи федеральній камері (ст. 64). Закони і рішення загальнофедеральних органів влади, які не були опротестовані представником української республіки, набували чинності після їх отримання

¹⁰ Там само. С. 6.

¹¹ Там само. С. 6–7.

¹² Там само. С. 7.

¹³ Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр.: теоретико-методологічний аспект. Київ, 2002. С. 130.

у місцевих установах (ст. 42)¹⁴. Судовий захист прав республіки мав гарантувати збереження української державності в складі оновленої федеративної російської держави.

Генеральний Суд отримував статус найвищої апеляційної та касаційної інстанції для всіх судів УНР і ставав першою та останньою інстанцією для суду над міністрами і в справах позбавлення громадянства (ст. 64).

Відмінності між грудневим проектом Конституції УНР і схваленим Статутом про державний устрій, права і вольності УНР полягали у принципах формування вищого судового органу. Так, відповідно до проекту суддів Генерального Суду обирали пожиттєво в рівній кількості Всенародні збори і суди окремих земель республіки. Втратити статус судді можна було лише за власним бажанням або рішенням суду (ст. 56–57)¹⁵. Статут натомість передбачав обрання суддів Генерального Суду УНР лише парламентом і терміном на 5 років.

Судова гілка влади мала відігравати надзвичайно важливу роль у державному механізмі й захищала громадян від свавілля органів державної влади на республіканському та загальнофедеральному рівнях.

В останньому, VIII розділі проекту визначалися засади запровадження національно-персональної автономії для національних меншин. Основні положення, висунуті в документі, знайшли подальше втілення у законі про національно-персональну автономію (22 (9 за ст. ст.) січня 1918 р.) та Статуті про державний устрій, права і вольності УНР. Однак деякі із запропонованих у грудневому проекті норм відрізнялися від внесених згодом у наступні документи.

Реалізуючи право на національно-персональну автономію, національні меншини отримували можливість створити Національні Союзи із власними Установчими зборами, представницьким та виконавчим органом. Відповідно до проекту представницьким органом Національного Союзу мала стати національна рада, а вищим виконавчим органом — національна управа (ст. 69). У законі про національно-персональну автономію та Статуті про державний устрій, права і вольності УНР представницький орган Національного Союзу отримував назву національні збори, а виконавчий орган — національна рада. Також у цих документах була відсутня норма з грудневого конституційного проекту про входження до складу уряду УНР міністрів у справах національних меншин, організованих у Національні Союзи (ст. 70).

Оскільки УНР за проектом залишалася у складі Федеративної Російської Республіки, то Національні Союзи української республіки отримували право входити до більш широких національних організацій у межах всієї федерації. Також закон про національно-персональну автономію мав бути затверджений загальнофедеральним парламентом (ст. 72)¹⁶. Забезпечення інтересів національних меншин мало стати одним із пріоритетів діяльності УНР та загалом оновленої російської федерації.

Відмінності між опублікованим у грудні проектом Конституції УНР та Статутом про державний устрій, права і вольності УНР зумовлювалися змінами, що відбулися в політичному житті України протягом зими 1918 р. Ще у виступі М. Грушевського в жовтні 1917 р. пролунало, що до проекту можна вносити поправки «відповідно до того досвіду, який принесе час»¹⁷. Від публікації проекту знадобилося небагато часу, щоб усвідомити безперспективність спільного існування з різними народами у складі російської федерації та необхідність створити окрему державу. Проголошення IV Універсалом незалежності УНР, підписання мирного договору з державами Четвертого союзу вплинули на роботу конституційної комісії і на зміст проекту конституції. Схвалений Малою Радою 29 квітня 1918 р. Статут про державний устрій, права і вольності УНР увібрив у себе значну частину положень із грудневого конституційного проекту. Однак і цей документ не був остаточним варіантом Конституції УНР, оскільки затверджувати останню мали Українські Установчі збори.

Проект Конституції УНР, опублікований у грудні 1917 р., пропонував будувати демократичну державу в Україні й загалом у Росії, перетворивши останню на федерацію рівних складових частин. До позитивних сторін, які закладалися в цьому конституційному проекті, слід віднести такі: закріплення положення, що народ є першоджерелом влади, і механізмів реалізації цього принципу (обрання та ініціатива дострокового припинення повноважень парламенту, закріплення права громадян на законодавчу ініціативу); побудова парламентської демократії (представницький орган формує і контролює діяльність виконавчої гілки влади, бере участь у створенні вищого судового органу влади, забезпечує реалізацію національними меншинами права на національно-персональну автономію); запровадження механізмів гарантування неможливості порушення конституційних норм (республіканська конституція мала вищу юридичну силу порівняно із загальнофедеральними постановами); закріплення принципу децентралізації в унітарній державі; ліквідація смертної кари.

¹⁴ Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Т. 2. С. 9–10.

¹⁵ Там само. С. 10.

¹⁶ Там само. С. 11.

¹⁷ Грушевський М.С. Твори: у 50 т. Т. 4, кн. 1. С.73.

Однак спроба сторічної давнини врятувати Росію, поставити її на шлях демократичного розвитку виявилася приреченою. Життя засвідчило, що треба не намагатися вирішити проблеми російського суспільства, а будувати сильну незалежну соборну Україну, яка зможе протистояти всім зовнішнім і внутрішнім викликам.

Таким чином, проект Конституції УНР, який підготувала комісія Центральної Ради у грудні 1917 р., став основою для подальшого конституційного будівництва в роки Української революції. Цей документ закріплював відновлення української державності у складі оновленої Федеративної Російської Республіки. УНР добровільно передавала частину свого суверенітету загальнофедеральним органам в обмін на гарантування дотримання її конституції. Україна моделювалася як демократична республіка, у якій влада поділялася на три гілки, закріплювалося домінування в державному механізмі представницького

органу Всенародних зборів, залежних від волі виборців, забезпечувалося дотримання прав громадян та реалізовувалося право національних меншин на національно-персональну автономію.

Конституційні ідеї, втілені у проекті Конституції УНР у грудні 1917 р., актуальні й для сьогоденної України. Закріплення механізмів реалізації принципу народного суверенітету, контроль громадян за діяльністю влади, проведення децентралізації і реальне забезпечення повноважень органів місцевого самоврядування, визначальна роль судової влади в гарантуванні дотримання конституції на всіх рівнях є тими завданнями, які стоять на сучасному етапі конституційного будівництва. Врахування досвіду попередників дасть змогу уникнути повторення помилок у розвитку, вдосконаленні та захисті української держави в умовах наростання зовнішніх та внутрішніх небезпек для її існування.

REFERENCES

1. Verstiuk, V. F. (1997). *Ukrainska Tsentralna Rada: navchalnyi posibnyk* [Ukrainian Central Rada]. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. S. (2007). *Tvory: u 50 t., T. 4, Vol. 1: Seriya: Suspilno-politychni tvory (doba Ukrainskoi Tsentralnoi Rady berezen 1917– kviten 1918)*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
3. Yefremova, N. V. (2002). *Rozvytok konstytutsiinoho zakonodavstva v Ukraini (1917–1920)* [Development of Constitutional Legislation in Ukraine (1917–1920)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Odesa [in Ukrainian].
4. Zakharchenko, P. P. (2013). *Tretii universal Ukrainskoi Tsentralnoi Rady yak akt proholoshennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy* [Third Universal of the Ukrainian Central Rada as an Act of Proclamation of the State Independence of Ukraine]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 18: Ekonomika i pravo*, 23, 112–118 [in Ukrainian].
5. Zakharchuk, A. S. (2008). *Derzhavotvorennia ta pravotvorennia doby Ukrainskoi Tsentralnoi Rady* [State-building and Law-making of the Era of the Ukrainian Central Rada]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
6. Ivanova, A. Yu. (2011). *Zakonodavchyi protses i zakonodavcha tekhnika v period Tsentralnoi Rady, Hetmanatu P. P. Skoropadskoho ta Dyrektorii* [Legislative Process and Legislative Technique during the Central Rada, Hetmanat by P. P. Skoropadskiy and the Directory]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Smolii, V. A. (Ed.). (2014). *Krym: shliakh kriz viky: istoriia u zapytanniakh i vidpovidiakh* [Crimea: the Way through the Ages: history in questions and answers] Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
8. Kulchytskyi, V. S. (1998). *Osnovni polozhennia Konstytutsii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki* [Basic Provisions of the Constitution of the Ukrainian People's Republic]. Kharkiv, *Abstracts of Papers '97: Teoretychni ta praktychni pytannia realizatsii Konstytutsii Ukrainy: problemy, dosvid, perspektyvy*, 39–41 [in Ukrainian].
9. Lohvynenko, I. A. (2017). *Konstytutsiia UNR 1918 roku: istoriia rozrobky, pryiniattia ta otsinky v istoriohrafii* [The Constitution of the Ukrainian People's Republic of 1918: the history of development, adoption and evaluation in historiography]. *Pravo i Bezpeka*, 1, 35–39 [in Ukrainian].
10. Myronenko, O. M. (1995). *Svitoch ukrainskoi derzhavnosti. Polityko-pravovy analiz diialnosti Tsentralnoi Rady* [The Light of Ukrainian Statehood. Political and legal analysis of the activities of the Central Rada]. Kyiv [in Ukrainian].
11. Myronenko, O. M. (2002). *Vytoky ukraïnskoho revoliutsiinoho konstytutsionalizmu 1917–1920 rr.: teoretyko-metodolohichniy aspekt* [Origins of Ukrainian Revolutionary Constitutionalism 1917–1920: Theoretical and Methodological Aspect] Kyiv [in Ukrainian].
12. Myronenko, O. M. (2010). *Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: istoriia i suchasnist, doktryna i praktyka* [The Constitutional Court of Ukraine: History and Modernity, Doctrine and Practice]. Kyiv: Kyivska pravda [in Ukrainian].

13. Podkovenko, T. O. (2004). Stanovlennia systemy zakonodavstva Ukrainy v 1917–1920 rokakh (Ukrainska Tsentralna Rada, Hetmanat P. Skoropadskoho, Dyrektorii UNR) [The Formation of the Ukrainian Legislation System in 1917–1920 (Ukrainian Central Rada, Hetmanate P. Skoropadsky, Directorate of the UPR)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kyiv [in Ukrainian].
14. Reient, O. O. (2002). Persha Konstytutsiia nezaleznoi Ukrainiskoi derzhavy — Konstytutsiia UNR vid 29 kvitnia 1918 r. (istoryko–pravovi peredumovy pryiniattia) [The First Constitution of an Independent Ukrainian state — the Constitution of the UPR from April 29, 1918 (historical and legal preconditions for adoption)]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy — Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine*, 2, 201–204 [in Ukrainian].
15. Rumiantsev, V. O. (1998). Konstytutsiia UNR 1918 r. — sproba rozpodilu vlady [The Constitution of the UPR of 1918 — attempts to distribute power]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 1, 83–88 [in Ukrainian].
16. Soldatenko, V. F. (2003). Tretii Universal Tsentralnoi Rady i plany federatyvnoho pereustroiu Rosii [Third Universal of the Central Council and Plans for a Federal Reorganization of Russia]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 3–10 [in Ukrainian].
17. Terliuk, I. Ya. (2007). Natsionalne ukrainske derzhavotvorennia 1917–1921 rr.: istoryko–pravovy narys [National Ukrainian Statehood 1917–1921: historical and legal essay]. Lviv: Vyd–vo Tarasa Soroky [in Ukrainian].
18. Terliuk, I. Ya. (2015). Ukrainskyi konstytutsionalizm yak derzhavno–pravova praktyka: doba Pershoi “UNR” [Ukrainian Constitutionalism as a State–Legal Practice: The Day of the First “UPR”]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”. Yurydychni nauky*, 825, 289–294 [in Ukrainian].
19. Smolii, V. A. (Ed.). (1996). Ukrainiska Tsentralna Rada: dokumenty i materialy. (Vols. 1–2) [Ukrainian Central Rada: documents and materials]. (Vol.1: 4 bereznia — 9 hrudnia 1917 r.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
20. Smolii, V. A. (Ed.). (1997). Ukrainiska Tsentralna Rada: dokumenty i materialy. (Vols. 1–2) [Ukrainian Central Rada: documents and materials]. (Vol.2: 10 hrudnia 1917 r. — 29 kvitnia 1918 r.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
21. Ustymenko, V. M. (2012). Formuvannia pravnychoi bazy dlia rehuliuвання mizhethnichnykh vidnosyn u period Ukrainiskoi Tsentralnoi Rady [Formation of the Legal Framework for Regulation of Interethnic Relations during the Period of the Ukrainian Central Rada]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 79–88 [in Ukrainian].
22. Chornyi, D. M. (2010). Zakonodavcha i vykonavcha vlady v Konstytutsii UNR: problemy otsinky dokumenta [Legislative and Executive Power in the Constitution of the UPR: problems of document evaluation]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Istorii Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*, № 906, 13, 47–53 [in Ukrainian].
23. Chubata, M. V. (2015). Zakonodavstvo u sferi derzhavnogo budivnytstva doby Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv v istoryko–pravovykh doslidzhenniakh [Legislation in the Field of State Building of the Era of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in Historical and Legal Research]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kyiv [in Ukrainian].
24. Yarosh, D. V. (2006). Universaly ukrainskoi Tsentralnoi Rady — konstytutsiini akty ukrainskoi derzhavnosti 1917–1918 rr.: yikh zminy ta istorychne znachennia [Universals of the Ukrainian Central Rada — Constitutional Acts of Ukrainian Statehood 1917–1918: Their Changes and Historical Importance]. *Universytetski naukovy zapysky*, 3–4, 36–43 [in Ukrainian].
25. Yarosh, D. V. (2006). Konstytutsiia Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky 1918 roku pro prava i svobody liudyny: istorychnyi dosvid i suchasnist [The Constitution of the Ukrainian People's Republic of 1918 on Human Rights and Freedoms: historical experience and modernity]. *Universytetski naukovy zapysky*, 1, 6–11 [in Ukrainian].

Andrii Puzhnyk, Yurii Sliusarenko

**THE DRAFT CONSTITUTION OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC OF 1917:
CONDITIONS OF EMERGENCE, CONTENT, CONTEMPORARY INTERPRETATIONS**

The Draft Constitution of the Ukrainian People's Republic (UNR), was prepared by the Commission of the Central Council of Ukraine in December 1917, had almost not been reflected in contemporary Ukrainian historiography. The subject of the research is the results of the work of the Legal Document Preparation Commission, which gave a legitimacy to the restoration of the Ukrainian statehood and were embodied in the Draft Constitution of the UNR.

The methodology of the article is determined by the requirements of historical and legal research. The method of comparative legal analysis of legislative acts and normative documents allows comparing the Draft Constitution of the UNR with the Statute on the State System, Rights and Freedoms of the UNR, worked out on the basis of the above mentioned Draft. The analysis of the constitutional draft was carried out taking into account the specific historical conditions and circumstances of its emergence, according to the historical method of the interpretation of law. The method of qualitative analysis of legal documents was used to scrutinize the norms enshrined in the Draft Constitution of the UNR.

The usage of various research methods allows following the evolution of the constitutional entrenchment of the restoration of Ukrainian statehood in the Universals of the Central Council of Ukraine, in laws and constitutional documents, as well as presenting Mychailo Grushevsky's vision of components of the future constitution, his confidence in the democratic character of the Ukrainian state, giving an opportunity to analyze the draft Constitution of the UNR, published in December 1917, and comparing it with the Statute on the State System, Rights and Freedoms of the UNR, which was approved by the Small Council in April 1918.

According to the constitutional draft, the UNR, consisting of 10 provinces, should become an autonomous part of the Russian Federal Republic. The Draft Constitution included also the principles of popular sovereignty, democratic system, the division of powers, the creation of check-and-balance system in the functioning of the authorities, judicial guarantees of the sovereignty of the Ukrainian republic, decentralization and development of self-government, protection of the citizen rights and the rights of national minorities.

Key words: *Ukrainian Central Rada, constitutional project, Ukrainian People's Republic, federation, national minorities.*

Дата надходження статті до редакції: 22.10. 2018.

Іванюк Олег

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА КРИМУ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлено становлення музейних колекцій, пов'язаних з військовим минулим українських земель, які входили до складу Російської імперії у ХІХ — першому десятилітті ХХ ст. Встановлено, що музеєфікація військової спадщини мала кілька тенденцій: створення «пропагандистських» експозицій, які б нагадували про ключові перемоги імперської армії, виховували повагу до самого інституту царської влади, закріплювали в колективній історичній пам'яті імперські міфи; формування колекцій козацьких старожитностей; заснування спеціальних військово-історичних музеїв.

Ключові слова: військова історія, історична спадщина, музей, музейна експозиція, археологічні дослідження, історична пам'ятка.

У першій половині ХІХ ст. у Наддніпрянській Україні розпочався процес фундації музейних установ різних типів. Він стимулювався археологічними дослідженнями античних пам'яток, накопиченням античних старожитностей і колекціонуванням предметів старовини. Першим державним сховищем археологічних пам'яток на Півдні України став Кабінет старожитностей Чорноморського депо карт у Миколаєві, створений у 1803 р. Було засновано також музеї у Феодосії (1811), Одесі (1825), Керчі (1826), органічною частиною експозицій яких стали пам'ятки військової історії.

Розвиток музейної справи у Наддніпрянській Україні зазначеного періоду досліджували Л.Д. Федорова, І.В. Дворкін, І.А. Карсим, В. Солодова та ще низка сучасних дослідників¹.

¹ Федорова Л.Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 373 с.; Дворкін І.В. Трансформація музейної справи Наддніпрянщини у 1805–1920 рр. (за матеріалами Полтав., Харків., Чернігів. губерній та м. Києва): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2009. 256 с.; Карсим І.А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 207 с.; Солодова В. Музейна справа в Одесі за часів

Проте військова історична спадщина в них представлена недостатньо.

Метою статті є висвітлення починків фундації музейних експозицій військових старожитностей у Наддніпрянській Україні ХІХ — початку ХХ ст.

Музеєфікація військової спадщини мала кілька тенденцій. Перша — створення «пропагандистських» експозицій, що нагадували б про ключові, з точки зору царату, перемоги імперської армії, виховували повагу до імператорської родини й самого інституту царської влади. Це мали бути своєрідні місця пам'яті, які б закріплювали в колективній свідомості імперські міфи. До таких установ належали Музей героїчної оборони й визволення міста Севастополя, Музей Полтавської битви, більшість полкових музеїв регулярних підрозділів імперської армії. Друга тенденція: формування колекцій, які склалися із козацьких старожитностей, ініціювалися українською інтелігенцією й вченими-дослідниками (їх поява зумовлювалася пам'яттю про історичне коріння, збереженням родинних традицій і родинними переказами про пращурів, бажанням дослідити героїчне минуле власного народу). До зібрань такого типу

Російської імперії (1825–1917 рр.). *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т. 12. 173–185.

належить колекція Тарновських у Музеї українських старожитностей Чернігова, колекції О.М. Поля й Д.І. Яворницького у Громадському Музеї Катеринославської губернії. Третій напрям: експозиції, які формувалися військовими у зв'язку з суто професійним інтересом і містилися у своєму складі предмети озброєння, амуніції тощо, хоча вони й не були позбавлені ідеологічних впливів. Прикладом таких зібрань може слугувати Київський військово-історичний музей, заснований Київським відділом Імператорського російського військово-історичного товариства.

Одним із чинників формування колекцій військових старожитностей стало зацікавлення вивченням археологічної й історичної спадщини у зв'язку із пануванням у царині культури класицизму й приєднанням у другій половині XVIII ст. до Російської імперії Криму і Півдня України. Цей регіон був багатий на пам'ятки: архітектурні, військові, нумізматичні, а також важливий з військової й ідеологічної точок зору. Розвиток археології, інтерес до старожитностей, становлення імперських ідеологічних концепцій стимулювали цікавість до збирання й дослідження пам'яток, пов'язаних з військовою спадщиною.

На початок XIX ст. постала проблема розкращення здобутих шляхом розкопок знахідок і руйнації архітектурних пам'яток². З метою їх опису до Криму було відправлено академіка Г. Келера. За його доповіддю у 1805 р., Олександр I видав указ «Об ограждении от разрушения древностей Тавриды». У 1822 р. видано розпорядження про збереження пам'яток старовини в Криму. Відповідно до нього і за фінансової участі держави, упродовж наступних 10 років було засновано музеї у Керчі й Одесі³.

Потребу у створенні в Наддніпрянській Україні військових музейних колекцій визначила й гонитва за пошуком скарбів. Їх шукали військові, вчені, селяни. Стимулювали стихійні й часто варварські розкопки місцеві легенди й чутки. В. Гошкевич зазначав, що пошуки скарбів — заняття надзвичайно поширене на півдні України, ними захоплюються і темна маса, й люди з освітою⁴. Якщо військові офіцери, які ініціювали розкопки, й дослідники-науковці зі знайдених старожитностей поступово формували приватні колекції, то селян цікавило лише срібло й золото. Стихійні пошуки скарбів призводили до втрати предметів озброєння, які зазвичай не викликали цікавості у пересічного, неосвіченого «археолога». Лише у кращому випадку

старожитності такого типу передавалися селянами до різноманітних установ і товариств. Так, у 70-х роках XIX ст. поблизу м. Вознесенська селянином Тихоном Бакулєнко було знайдено 6 бронзових топирців, кинджал, вістря списа. Але згодом усі ці реліквії було втрачено⁵. У кургані поблизу с. Інгульська Каменка було виявлено металеву кольчугу. Цій знахідці поталанило більше, оскільки її було передано до колекції Єлисаветградського реального училища⁶.

Сприяло створенню музейних зібрань і колекціонування предметів озброєння різних часів. Мотиви збирання пам'яток були досить різними. У середовищі «малоросійського дворянства» — нащадків козацької старшини — колекціонування часто стимулювалося родинними традиціями і переказами, а також шанобливим ставленням до збережених військових пам'яток, які належали пращурам. Так, М. Галаган згадував: «У нас у старій коморі в кутку стояло ратище. Ні про його історію, ні про призначення я (та, мабуть, і брат) нічого раніше не знав... Ратище було одним з предметів, які дісталися у спадок бабусі від її пращурів і шанобливо зберігалися нею і нагадували про козацько-старшинське минуле роду. Це ратище я пізніше особисто беріг, маючи намір передати його до музею...⁷. Лиш одна моя баба, ... виявляла глибоку пошану до пам'яті старших поколінь свого роду й спеціально до «сотниківни» та з любовним пієтизмом відносила до нечисленних фамілійних реліквій, які дістала в спадщині від своєї матері»...⁸. Цей випадок вплинув на світогляд дитини. М. Галаган писав: «Мої дитячі «козакофільські» настрої були першим проблеском моєї національної свідомості»⁹. Такі реліквії зберігалися нащадками козацьких полковників та сотників, і часто родинні історії, пов'язані з ними, народжували інтерес до дослідження минулого, військової спадщини й збирання козацьких старожитностей.

Спочатку приватні колекції експонувалися у садибах і місцях помешкання власників, а згодом значна частина предметів, які до них входили, передавалася до експозицій новоутворених земських, військових та інших музеїв, процес фундації яких розпочався ще у першій половині XIX ст. Унікальною була колекція старожитностей відомого мецената В.В. Тарновського-молодшого у садибі «Качанівка» (Чернігівщина), який поповнив збирання двоюрідного діда Григорія

² Прохорова Т.А. Проблемы поиска древних памятников Крыма путешественниками первой половины XIX в. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*. 2012. Вып. 4. С. 99.

³ Там само. С. 100.

⁴ Гошкевич В.І. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон: Типография ЮГА. 1903. С. II.

⁵ Там само. С. 22.

⁶ Там само. С. 18.

⁷ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.) / передм.: Т. Осташко, В. Соловійова. Київ: Темпора, 2005. С. 58.

⁸ Там само. С. 62.

⁹ Там само. С. 66.

Степановича й батька Василя Васильовича Тарновських. Значну її частину становили пам'ятки козацької доби. За «Каталогом колекції українських старожитностей», до її складу увійшли 173 зразки зброї, кінської зброї, військової амуніції, 22 клейноди тощо¹⁰. Військове минуле фіксували також оригінали й копії картин, гравюр, малюнків. На особливу увагу заслуговують такі раритети, як шаблі Богдана Хмельницького й Івана Мазепи, перначі Семена Палія й Павла Полуботка, пулелійка кошового отамана Івана Сірка, хоча ними колекція не обмежувалася¹¹. У 1902 р. у Чернігові було відкрито Музей українських старожитностей. Основу його експозиції становила колекція В.В. Тарновського¹². Козацька зброя також зосереджувалася у приватних колекціях російських зброєзнавців Ф. Жіля, Е. Ленца, П. фон Вінклера та ін.

Упродовж другої половини ХІХ — на початку ХХ ст. у Наддніпрянській Україні й Криму постала низка музейних установ, у яких значною частиною колекцій були козацькі старожитності. У 1849 р. губернатором А.Я. Фабром і директором гімназії Я.Д. Граховим було засновано Громадський Музей Катеринославської губернії. У 1887 р. О.М. Поль відкрив перший у Катеринославі приватний музей. Музейні фонди налічували понад 4770 предметів¹³. Колекція О.М. Поля склалася внаслідок проведення розвідок і досліджень колишніх Запорозьких володінь і місць битв, у яких брала участь імперська армія. До експозиції музею належали козацькі шаблі, рушниці, гармати, пістолі, клейноди — булави й бунчуки, зразки одягу запорожців. У 1905 р. І.П. Магденко подарував рідкісний портрет бунчукового товариша Полтавського полку, бургомистра м. Полтави, полковника Павла Яковича Руденка, роботи художника Л. Боровиковського, який, за твердженням сучасників, став справжньою окрасою експозиції¹⁴.

Значний внесок у розбудову музею здійснив його перший директор Д.І. Яворницький. У 1906 р. він обстежив Катеринославський

і Верхньодніпровський повіти. До музею було привезено запорозькі гармати великого калібру, знайдені у козацькій чайці, затопленій у Дніпрі між Александрівськом та селищем Біленьким¹⁵. Надалі йому вдалося створити потужну колекцію козацьких військових старожитностей. У 1909 р., під час подорожі до Катеринослава Д. Дорошенко зазначав, що це друга наукова установа з суто українським характером. Він описував музей так: «Коли входили до Музею, вас огортала якась романтична атмосфера, на вас дивилися запорозькі гармати, малюнки козака “Мамає” (в Музеї були цілі десятки Мамаїв), колекція козацьких шабель, мушкетів і цікаво було слухати в тій обстановці оповідання Діда (так називали Д. Яворницького), який був знаменитим оповідачем»¹⁶.

У 1890 р. було засновано Археологічний музей Статистичного комітету Херсонської губернії (згодом — Археологічний музей Херсонської вченої архівної комісії), директором якого був В.І. Гошкевич. Музей налічував 16 410 одиниць зберігання¹⁷. Найбільшим його відділом став відділ запорозьких старожитностей.

18 червня 1903 р. було освячено приміщення музею, заснованого Глухівським повітовим земством. У першому його відділі «Старожитності» передбачалося розмістити колекцію зброї і предметів військового побуту. У зв'язку з цим П. Скоропадський надіслав у подарунок музею два старовинних портрети гетьмана І. Скоропадського і його дружини, а В.М. Амосов пожертвував залізну кольчугу¹⁸.

Разом з тим частина утворених музейних експозицій мала суто імперський пропагандистський характер і наповнювалися за прикладом уже існуючих у Санкт-Петербурзі. Їхнє призначення сформульовано на сторінках Журналу Імператорського російського воєнно-історичного товариства в огляді «Путівник по артилерійському історичному музею», укладеному Д.П. Струковим. Зокрема, автор зазначав: «Насколько памятники трофейного отдела музея возбуждают чувства национальной гордости, настолько из памятников общесторического отдела способны воскрешать чувства благоговейного внимания и сердечного отношения к событиям и лицам родной страны. На таких чувствах зиждется уважение к деятелям

¹⁰ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. Киев. 1898. URL: http://www.kachanovka.in.ua/php/publ_10.php (дата звернення: 17.10.2017 р.).

¹¹ Там само.

¹² Половнікова С. Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського. URL: <http://www.cult.gov.ua/forum/24-119-1> (дата звернення: 20.11.2017 р.).

¹³ Капустина Н.И. Днепрпетровский исторический музей. *Компас инвесторов и коллекционеров «Срібло»*. URL: <http://www.gazetasriblo.com.ua/istoriya-ukrainyi/dnepropetrovskij-istoricheskij-muzej> (дата звернення: 25.05.2017 р.).

¹⁴ Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского Земского собрания ХLI очередной 1906 года сессии (с 1 декабря по 13 декабря 1906 г.). Екатеринбург: Тип. губерн. земства, 1907. С. 190.

¹⁵ Там само. С. 191–192.

¹⁶ Дорошенко Д. Мої спогади про давню-минуле (1901–1914). Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1949. 124–125.

¹⁷ Костенко А.В. Научное комплектование археологических фондов Херсонского музея: штрихи к интеллектуальной биографии В.И. Гошкевича. *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*. 2016. № 1 (94). С. 25–26.

¹⁸ *Журналы Глуховского уездного земского собрания 1903 года*. 1904. С. 97.

прошого, любовь к истории своего народа, а то и другое, в свою очередь, воспитывает патриотизм со всеми его благими последствиями»¹⁹.

Процес фундації музейних установ, метою яких було збереження історичної пам'яті про звияжне й переможне для Російської імперії минуле, розпочався у середині XIX ст. У 1853 р. імператор Микола I відвідав поле Полтавської битви. Під час візиту він звернув увагу на майже непомітні сліди колишніх укріплень і висловив бажання щодо їх відновлення в історичному вигляді. Це стимулювало низку заходів. Зрештою під керівництвом підпоручика П.М. Коллерта укріплення було відновлено²⁰. Упродовж наступних років йшлося про створення музею Полтавської битви. Його творцем і першим директором був відомий історик і краєзнавець, викладач історії Петровського Полтавського кадетського корпусу, дійсний статський радник, підполковник І.Ф. Павловський. Музей на Шведській могилі виник за активного сприяння Олександра Платоновича Потоцького²¹. Спершу до його експозицій було відібрано експонати, серед яких картина із зображенням Петра I, що перемагає лева (копія з гравюри, яку подарував Петру в 1709 р. Феофан Прокопович), гравюра, на якій зображено Петра I, що ховає воїнів, які загинули у Полтавській битві; модель першого пам'ятника, спорудженого на місці відпочинку Петра I після битви, тощо²².

Музей історії Полтавської битви було відкрито 26 червня 1909 р., напередодні 200-літнього ювілею битви. Експозиція музею налічувала багато експонатів, серед яких холодна і вогнепальна зброя, портрети, гравюри, полкові прапори і зразки військової форми, що надійшли з Артилерійського музею Санкт-Петербурга, музеїв Москви, від Стокгольмського Королівського архіву і Генштабу, повітових міст Полтавської губернії та від окремих мешканців Полтави. Новостворений музей розмістили в невеликому будинку, побудованому для нього усередині огорожі церкви Св. Самсонія.

Ще однією музейною установою, що мала уславити імперську армію, став Музей героїчної оборони й визволення міста Севастополя.

¹⁹ Б.А.К. Д.П. Струков Путеводитель по артиллерийскому Историческому Музею. Журнал Императорского русского военно-исторического общества. 1913. № 1. С. 39.

²⁰ Липеровский А.В. Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года? Труды Полтавской ученой архивной комиссии. 1907. № 3. С. 274.

²¹ Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса... / по офиц. данным собрал подполковник А.Д. Ромашкевич. Полтава: Электр. типо-литограф. И.А. Дохмана, 1904–1913. С. 10.

²² Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1908. С. 242–243.

Наприкінці XIX ст. М.О. Бернов відвідав севастопольський музей і залишив опис експозиції. Музей розміщувався у будинку графа Е.І. Тотлебена. У п'яти кімнатах було зібрано предмети, які стосувалися оборони Севастополя. Тут зосереджувалися предмети, що належали адміралу П.С. Нахімову, окрема вітрина присвячувалася імператору Миколі Павловичу (рукавички, еполети, хустка, ботфорти), портрети царської родини й героїв оборони Севастополя, російські й іноземні рушниці. В одній із кімнат було розміщено портрети Великої княгині Єлени Павловни, яка під час війни представляла Червоний хрест, та сестер милосердя. Разом з тим М.О. Бернов звернув увагу на колекцію вінків, що поклалися на труну Е.І. Тотлебена²³. 14 травня 1905 р. було відкрито основний об'єкт експозиції — севастопольську панораму. Вона відображала події 6 червня 1855 р. — штурм міста англо-французькими військами. Творцями панорами стали художник Ф. Рубо й архітектор Ф.-О. Енберг.

На початку XX ст. у Наддніпрянській Україні, за прикладом Москви й Санкт-Петербурга, розпочато фундацію спеціалізованих військово-історичних музеїв. У 1908 р. на першому засіданні Одеського відділу Імператорського російського військово-історичного товариства (далі — ІРВІТ) було ухвалено рішення заснувати у місті військово-історичний музей. До його експозицій мали увійти експонати, пов'язані з військовими історичними подіями, які відбулися на території Одеського військового округу²⁴. Відділ опублікував оголошення, у якому запрошував до співпраці усіх небайдужих, а також звернувся до начальника артилерії округу з проханням надіслати зразки зброї, амуніції, боеприпасів, що вийшли із ужитку й зберігалися на складах. За перший рік існування відділу до музею надійшли окремі зразки озброєння, військові нагороди, було надіслано вістря стріл, знайдені на полі битви на річці Калка²⁵. Під час подорожі Дніпром було виявлено частини гармат, вістря списів, кулі, люльки тощо. З Акерману привезено козацьку гармату. Усі речі зберігалися у штабі Одеського військового округу. Хранителем музею було призначено полковника генерального штабу К. Павлюка²⁶.

З 1909 р. розпочався процес організації військово-історичного музею у Києві. У лютому цього ж року Київський відділ ІРВІТ ухвалив офіційну назву — Київський військово-історичний музей. Урочисте відкриття й освячення установи

²³ Бернов М.А. Из Одессы пешком по Крыму: письмо рус. пешехода. Санкт-Петербург: Тип. Глазунова, 1896. С. 125.

²⁴ Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества. Санкт-Петербург, 1909–1913. Год 1-й. 1909. С. 31.

²⁵ Там само. С. 38.

²⁶ Там само. С. 39.

відбулося 28 грудня 1910 р. Комплектування фондів здійснювалося шляхом збору пам'яток під час експедицій по території військового округу, передачі речей, знайдених під час археологічних розкопок, передачі старовинної зброї з військових складів, купівлі та через подарунки. У 1908 р. графом О. Бобринським було подаровано колекцію скіфської зброї з 58 предметів, знайдених ним під час археологічних розкопок курганів у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях²⁷. У подарунок від А.Л. фон Рота Музей отримав кілька предметів озброєння й спорядження часів Севастопольської війни²⁸. Штаб-ротмістр М. Бакулін, починаючи з грудня 1909 р., розшукував у Волинській та Полтавській губерніях п'ять старовинних гравюр. На них було зображено захоплення російськими військами фортеці Хотин, осаду Орсови 1789 р., бомбардування Кам'янки 1788 р., штурм Очакова 17 грудня 1788 р., краєвид Гібралтара з планом його укріплень 1782 р.²⁹. Упродовж першого року свого існування музей отримав у дар від А.Ф. Войде хрест за взяття Ізмаїла (1790), одержаний графом О.Ф. Ланжероном³⁰, пару музейних пістолетів роботи Й.А. Кухенрейтера, мундир і ментик Ізюмського гусарського полку (Є. Судієнко), кольчугу й дворучний меч (С.С. Могильоцев) тощо³¹.

У лютому 1911 р. Б. Стеллецький відвідав Новгород-Сіверський. Його цікавила колекція військового форменого одягу й зброї, зібрана жителем міста Є. Судієнком. У відповідь на прохання Відділу щодо пожертвування музею частини зібрання власник подарував портрет графа П. Рум'янцева-Задунайського, пару дуельних пістолетів, мундир і ментик Ізюмського гусарського полку часів імператора Миколи I тощо. У 1911 р. коштом відділу було придбано чотири кольчуги, портрет російського царя Петра I³². 2 жовтня 1911 р. директор Московського археологічного інституту І. Зелененький передав до музею козацький слобідський прапор XVIII ст., знайдений ним у с. Білоцерківка Хорольського повіту Полтавської губернії. З одного боку на ньому були зображені державний герб й архистратиг Михаїл, який уражає диявола, а з другого — скіфські

наконечники, крем'яні стріли тощо³³. У листопаді 1912 р., відповідно до клопотання відділу, «Союз русского народа» поповнив експозицію Київського воєнно-історичного музею п'ятьма рушницями, знайденими на полях поблизу м. Берестечко³⁴.

Зібрані ІРВІТ колекції на 1912 р. стали частиною Київського міського музею старожитностей і мистецтв. Військово-історичний музей займав два зали. Частиною експозиції були польські гармати XVIII ст. У першій залі було розміщено портрет графа П.О. Румянцева-Задунайського (раніше висів на його могилі у Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі), бюст Петра I зі срібним вінком, портрети інших імператорів та полководців, у тому числі й польських³⁵. Друга зала містила колекції зброї. Тут експонувалася скіфська зброя графа О. Бобринського, російська зброя різних часів. У окремій вітрині було виставлено зброю, вилучену під час придушення заворушень у 1905–1906 рр.³⁶ Значення музею підсилювалося відвіданням імператора 4 вересня 1911 р.³⁷

Створення музейних колекцій військових старожитностей і приватних зібрань стимулювало розвиток спеціальних історичних досліджень. Так, накопичені зразки зброї різних часів потребували атрибуції. Як аматорів, так і науковців цікавили час та регіон її виробництва, майстер, який виготовив той або інший зразок. Тому поступово постала потреба у методиці опису предметів озброєння.

На середину XIX ст. Імператорське археологічне товариство опублікувало «Записку для обозрения русских древностей», що звертала увагу дослідників на опис і класифікацію³⁸ предметів озброєння. Так, обладунки пропонувалося поділити на дві групи — натільні й головні. До першої, на думку науковців, належали: байдени й напівбайдени, барміци, бахтерці, бутирлики, загіястки, наруків'я, зерцала, колонтарі, кіраси, кольчуги, нагрудники, поручі, лати, панцирі тощо; до другої — забрала, потилиці, місюрки, шишаки, шоломи, ерихонки тощо.

Під час опису предметів озброєння рекомендувалося звертати увагу на пошкодження, фіксувати

²⁷ Крейтон С. Отчет хранителя Киевского военно-исторического музея за 1910 год. *Отчет Киевского отдела ИРВИО*. Киев, 1911. С. 53.

²⁸ Там само.

²⁹ Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1909 год. Киев: Тип. окружн. штаба, 1910. С. 51–52.

³⁰ Драгомиров В.М. Отчет Музейной комиссии за 1911 г. *Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1911 г.* Киев: Тип. штаба Киев. военного округа. 1912. С. 17.

³¹ Там само. С. 18.

³² Там само.

³³ Федорова Л.Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 171.

³⁴ Там само. С. 172.

³⁵ Спутник по г. Киеву: ил. путеводитель по Киеву и его окрестностям. Киев: С.М. Богуславский, 1912. С. 88.

³⁶ Там само. С. 89.

³⁷ Первые пять лет деятельности Императорского Русского военно-исторического общества. 1907–1912 г.г. [Санкт-Петербург], 1913. С. 19.

³⁸ Записка для обозрения русских древностей Императорского Русского археологического общества. Санкт-Петербург: Тип. Якова Трея, 1851. С. 65.

стан збереження, та походження — російське, східне або західне. Було здійснено спробу класифікації зброї. Предмети озброєння було поділено на чотири групи: оборонні (алебарда, бердиш, кинджал, кістень, кортик, меч, ніж, палаш, рогатина, шабля, тесак тощо); металні (болт самострільний, лук, самостріл, колчан, стріли); знаки пошани (булава, пернач, чекан); вогнепальні (дробовики, гармати, самопали, карабіни, пістолі тощо)³⁹.

Серед визнаних істориків другої половини XIX ст. козацьку зброю досліджував О. Лазаревський. До кола його інтересів належали виявлення військових старожитностей, їх опис і атрибуція, введення до наукового обігу документів, що стосувалися козацького озброєння XVIII ст. Привертали увагу й роботи відомого на той час історика зброї Е. Ленца. Прикладом може слугувати його стаття «Предмети вооружения и конского убора, найденные близ села Демьяновки Мелитопольского уезда». Е. Ленц розробив своєрідну методику дослідження військових старожитностей. Вчений рекомендував спочатку описати знахідки, потім визначити прийоми їх виробництва (це необхідно було зробити, не маючи спеціальних методів дослідження, шляхом візуального вивчення поверхні). Завданнями військового історика під час вивчення зброї вважалося таке: шляхом дослідження клейма визначити майстра, який виготовив предмет, та зібрати

біографічні відомості про нього; реконструювати процес історичного розвитку холодної й вогнепальної зброї, амуніції, предметів одягу. Такі дослідження давали змогу вивчати наявні у музейних колекціях зразки західноєвропейської зброї. Водночас, на думку Е. Ленца, музеї зберігали незначну кількість експонатів, які давали б змогу дослідити особистості діяльності російських майстрів-зброярів⁴⁰.

Таким чином, на початку XIX ст. розпочався процес фундації музейних установ і приватних колекцій, важливим складником яких були військові старожитності. Формування музеїв відбувалося під впливом археологічних досліджень, що стимулювалися цікавістю до античності, ідеологізацією імперською владою історичного процесу, збереженням у середовищі українського дворянства (нащадки козацької старшини) історичної пам'яті про звитяжне минуле власного народу тощо. Музеефікація військової спадщини у XIX — на початку XX ст. мала кілька тенденцій: створення «пропагандистських» експозицій (місць пам'яті), які б нагадували про перемоги імперської армії, виховували шанобливе ставлення до імперських традицій, закріплювали в колективній історичній пам'яті імперські міфи; формування колекцій козацьких старожитностей; заснування спеціальних військово-історичних музеїв.

³⁹ Записка для обозрения русских древностей Императорского Русского археологического общества. Санкт-Петербург: Тип. Якова Трея, 1851. С. 66.

⁴⁰ Ленц Е. О клеймах мастеров на оружии. Записки разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества. 1911. Т. 1. С. 29.

REFERENCES

1. В.А.К. (Strukov, D. P.) (1913). Putevoditel po artilleriyskomu Istoricheskomu Muzeiu [Artillery History Museum Guide]. *Zhurnal imperatorskogo russkogo voenno-istoricheskogo obschestva*, 1, 37–40 [in Russian].
2. Bernov, M. A. (1896). *Iz Odessy peshkom po Krymu: Pisma russkogo peshehoda* [From Odessa on foot across the Crimea: letters of a Russian pedestrian] Sankt-Peterburg: tip. Glazunova [in Russian].
3. Doroshenko, D. (1949) *Moi spogady pro davnie-mynule (1901–1914)* [My Memories of the Old-Past (1901–1914)]. Vinnipeg: Vydavnycha Spilka «Tryzub» [in Ukrainian].
4. Dragomirov V. M. (1912). *Otchet Muzeynoy komissii za 1911 g.* [Museum Commission Report 1911]. *Otchet Kievskogo otdela Imperatorskogo Russkogo voenno-istoricheskogo obschestva za 1911 g.*, 17–18 [in Ukrainian].
5. Halahan, M. (2005). *Z moikh spomyniv (1880-ti — 1920r.): Dokumentalno-khudozhnie vydannia* [From my Remembrances (1880's–1920)]. Kyiv.: Tempora [in Ukrainian].
6. Hoshkevych, V. I. (1903). *Klady i drevnosti Khersonskoi gubernii* [Treasures and Antiquities of the Kherson Province]. Kherson: Tipografia YuGA [in Ukrainian].
7. Dvorkin, I. V. (2009). *Transformatsiia muzeinoi spravy Naddniprianshchyny u 1805-1920 rr. (za materialamy Poltavskoi, Kharkivskoi, Chernihivskoi hubernii ta m. Kyieva)* [Transformation of the Museum Affairs of Naddniprianshchyna in 1805–1920 (based on materials from Poltava, Kharkov, Chernihiv provinces, and Kyiv)]. Candidate's thesis, Luhansk [in Ukrainian].
8. *Zhurnaly Glukhovskoho uiezdnogo zemskogo sobraniia. 1903 god* [Journals of the Glukhovsky district assembly. 1903]. (1904). Chernigov: Typohrafiia Gubernskogo zemstva [in Ukrainian].
9. *Zapiska dlia obozreniia russkikh drevnostei Imperatorskogo russkogo arheologicheskogo obschestva* [Note for review of Russian antiquities of the Imperial Russian Archeological Society]. (1851). Sankt-Peterburg: Tipografia Yakova Treia [in Russian].

10. Karsym, I. A. (2002). Rozvytok tserkovnoi arkheolohii ta muzeinytstva v Ukraini u druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. [The Development of Church Archeology and Museum Science in Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Candidate's thesis, Kyiv [in Ukrainian].
11. Kapustina, N. I. Dnepropetrovskii istoricheskii muzei [Dnipropetrovsk Historical Museum]. Zhurnal investoriv i kollektseriv Sriblo [in Ukrainian].
<http://www.gazetasriblo.com.ua/istoriya-ukrainyi/dnepropetrovskij-istoricheskij-muzej>
12. Katalog ukrainskikh drevnostei kollektserii V. V. Tarnovskogo [Catalog of Ukrainian antiquities of the collection V. V. Tarnovsky]. (1898). [in Ukrainian].
http://www.kachanovka.in.ua/php/publ_10.php
13. Kreiton, S. (1911). Otchet khranitelii Kievskogo voienno-istoricheskogo muzeia za 1910 god [Report of the keeper of the Kiev Military History Museum for 1910]. *Otchet Kievskogo otdela IRVIO*, 53–54 [in Ukrainian].
14. Kostenko, A. V. (2016). Nauchnoie komplektovanie arkheologicheskikh fondov Khersonskogo muzeia: shtrikhi k intelektualnoi biografii V. I. Goshkevicha [Scientific Acquisition of the Archaeological Funds of the Kherson Museum: touches to the intellectual biography of V. I. Goshkevich]. *Izvestiia Gomelskogo gosudarstvennogo universiteta imeni F. Skoriny*, 1(94), 23–29 [in Ukrainian]
15. Lents, E. (1911). O kleimakh masterov na oruzhii [About Stamps of Masters on Weapons]. *Zapiski razriada voiennoy areologii i arkheografii Imperatorskogo russkogo voienno-istoricheskogo obschestva* [Notes of the Category of Military Archeology and Archeography of the Imperial Russian Military Historical Society], 1, 9–29 [in Russian].
16. Livanov, F. V. (1874). Sevastopol: Istoricheskoe opisanie: Sost. i izd. dlia puteshestvennikov [Sevastopol: Historical Description]. Moskva [in Russian].
17. Liperovskii, A. V. (1907). Gde pokhoroneny shvedskie voiny posle bitvy 27 iunია 1709 goda? [Where are the Swedish Soldiers Buried after the Battle of June 27, 1709?]. *Trudy Poltavski uchenoi arhivnoi komissii*, 3, 273–278 [in Ukrainian].
18. (1910). Otchet Kievskogo otdela Imperatorskogo Russkogo voienno-istoricheskogo obschestva za 1909 god [Report of the Kiev Department of the Imperial Russian Military Historical Society for 1909]. (1910). Kiev: Tipografiia okruzhnogo shtaba [in Ukrainian].
19. Otchet o deiatelnosti Imperatorskogo Russkogo voienno-istoricheskogo obschestva... Sankt-Peterburg, 1909-1913. 27-go avgusta 1907 g. po 1-e yanvarya 1909 g. : God 1-i [Report on the Activities of the Imperial Russian Military Historical Society ... St. Petersburg, 1909–1913. From August 27, 1907 to January 1, 1909]. [in Russian].
20. Pavlovskii, I. F. (1890). Istoricheskii ocherk Petrovskogo Poltavskogo kadetskogo korpusa. 1840–1890 [Historical essay Petrovsky Poltava Cadet Corps. 1840-1890]. Poltava: Tipografiia Gubernskogo pravleniia [in Ukrainian].
21. Pavlovskii, I. F. (1908). Bitva pod Poltavoю 27-go iunია 1709 goda i yeie pamiatniki [Battle of Poltava on June 27, 1709 and Its Monuments]. Poltava : tipo-lit. I. A. Dohmana [in Ukrainian].
22. Pervye piat let deiatelnosti imperatorskogo russkogo voienno-istoricheskogo obschestva. 1907-1912 gg. [The First Five Years of the Imperial Russian Military-Historical Society. 1907–1912]. (1913). Sankt-Peterburg: b/m [in Russian].
23. Prilozheniia k postanovleniiam Yekaterinoslavskogo gubernskogo Zemskogo sobraniia XLI ocherednoi 1906 goda sessii (s 1 dekabria po 13 dekabria 1906 g.) [Appendices to the Resolutions of the Yekaterinoslav Provincial Zemsky Assembly of the XLI regular 1906 session (from December 1 to December 13, 1906)]. (1907). Yekaterinoslav: Tipografiia gubernskogo zemstva [in Ukrainian].
24. Polovnikova, S. Muzei ukrayinskikh starozhytnostei imeni V. V. Tarnovskogo [Museum of Ukrainian Antiquities named after V. V. Tarnovsky]. [in Ukrainian].
<http://www.cult.gov.ua/forum/24-119-1>
25. Prokhorova, T. A. (2012). Problemy poiska drevnikh pamiatnikov Kryma puteshestvennikami pervoi poloviny XIX v. [The Problems of Searching for Ancient Monuments of Crimea by Travelers of the first half of the 19 century]. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, 4, 97–102 [in Russian].
26. Romashkevich, A. D. (1905). Materialy k istorii Petrovskogo Poltavskogo kadetskogo korpusa ... po ofitsialnym dannyim sobral podpolkovnik A. D. Romashkevich. [Materials on the History of Petrovsky Poltava cadet corps ...]. Poltava: Elektricheskaiia tipo-litografiia I. A. Dohmana, 1904–1913. — 26 sm. ... s 1-go oktiabria 1904 g. po 1-e oktiabria 1905 g. [in Ukrainian]
27. Solodova, V. (2004). Muzeina sprava v Odesi za chasiv Rosiiskoi Imperii (1825–1917 rr.) [Museum Affairs in Odesa during the Russian Empire (1825-1917)]. *Studii z arhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 12, 173-185 [in Ukrainian].
28. Margolin, D. (1912). Sputnik po g. Kievu : Il. putevoditel po Kievu i yego okrestnostiam : S adres. otd., fototip. vidami i pl. g. Kieva. — 7-e izd., ispr. i dop. D. Margolinyim [Guide to the city of Kiev: Illustrated guide around Kiev and its surrounding]. Kiev : S. M. Boguslavskii [in Ukrainian].

29. Fedorova, L. D. (2013). Z istorii pamiatkoohoronnoi ta muzeinoi spravy u Naddniprianskii Ukraini. 1870–1910-i rr. [From the History of the Memorial and Museum Affairs in the Dnieper Ukraine. 1870–1910s]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Oleg Ivaniuk

MUSEUMIFICATION OF THE MILITARY HISTORICAL HERITAGE IN THE DNIPER UKRAINE IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The article focuses on the beginning of the process of formation of museum collections relevant to the military past of the Dnieper Ukraine in the 19th — first decade of the 20th century. It is determined, in the research scope, that the process of creating museum exhibits, which consisted of monuments of military historical heritage, was influenced by the following: the development of archaeological research, which was stimulated by the domination of classicism, which induced interest in the ancient past, the imperial power ideologizing the historical process, the Ukrainian nobility (descendants of the Cossacks elders) preserving historical memory of the victorious past of their people, and so on. It is found, that during the 19th century, museumification of the 19th and early 20th centuries military heritage had several trends: the creation of "propaganda" exposition, which would remind of the key, from the tsarist regime point of view, imperial army victories, foster respect for the imperial family and the royal power institution self, commemorate imperial myths, the formation of the Cossacks antiquities collections, initiated by Ukrainian intellectuals and scholars; expositions formed by the military according to purely professional interest. During the 19th and early 20th centuries, a number of museums, which had monuments of military history as a part of their collections, were founded. Some of the aforementioned museums are the following: the Museum of Ukrainian Antiquities in Chernihiv, the Museum of Heroic Defense and the Liberation of the City of Sevastopol, the Museum of Poltava Battle, etc. Museumification of the military heritage has stimulated the development of various areas of special military-historical research.

Key words: military history, historical heritage, museum, museum exposition, archaeological research, historical monument, Kyiv Military History Museum.

Дата надходження статті до редакції: 25.08.2018.

Юлія Кузьменко, Ольга Корнас

КАНОНИ ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОЗВІЛЛЯ ВЧИТЕЛІВ ПРОВІНЦІЙНИХ МІСТ І СІЛ УРСР У 1945–1980-Х РОКАХ

У статті висвітлено повсякденне життя радянських вчителів провінційних міст та сіл у другій половині ХХ ст. Представлено канони зовнішнього вигляду вчителів СРСР (одяг, зачіска, макіяж, аксесуари) та його еволюція протягом 1945–1980-х років. Розглянуто питання організації дозвілля вчительської інтелігенції із залученням архівних матеріалів та спогадів.

Ключові слова: радянська інтелігенція, повсякденне життя, матеріально-побутові умови, мікроісторія, ХХ століття.

Система освіти для радянської влади від початку її становлення була однією із найбільш пріоритетних галузей, адже вона давала широкі можливості для формування нового типу людини — Homo Sovieticus — як основи майбутнього комуністичного суспільства. Тож сама постать шкільного вчителя чи викладача вишу мала бути для учнів та студентів зразком комуністичної моралі, ідейної переконаності та принциповості. Особисте життя перших завжди було під пильним наглядом Комуністичної партії Радянського Союзу. Зовнішній вигляд вчителів був чітко регламентований. Одяг, зачіска, макіяж — все це мало бути канонічно витриманим, а дозвілля — цілеспрямованим на самоосвіту або суспільно-корисну діяльність.

Вище зазначені аспекти вчительського повсякдення СРСР та УРСР другої половини ХХ ст. дослідженні науковцями фрагментарно. Характерною рисою радянської історіографії була зацентрованість на функціях радянських вчителів у суспільстві; образ вчителів, як і трудової інтелігенції загалом, мав яскраво позитивний характер. Вони були певним уособленням «кращих» представників радянського суспільства, бо хто ж будуватиме комунізм, як не «кращі». Недоліки освітньої інтелігенції, як і системи освіти загалом, або замовчувалися, або визнавалися несуттєвими.

Сучасна історіографія позбавила радянську освітянську інтелігенцію глянцевої ідеальності, проте приділяє їй занадто мало уваги: лише деякі аспекти повсякденного життя радянських освітян висвітлені у спеціальних дослідженнях. Зокрема, дозвілля шкільних вчителів у СРСР висвітлено в роботах російських вчених Н. Белової та О. Чашухіна. У сучасній вітчизняній історіографії, незважаючи на наявність значної кількості досліджень, присвячених інтелігенції радянського періоду (В. Даниленко, О. Коляструк, О. Булгакова, М. Кузьменко, О. Прохоренко), шкільні вчителі, а тим більше їхнє повсякдення, залишаються поза увагою.

Джерельною базою дослідження стали переважно усні свідчення опитаних авторами респондентів, особисті архіви авторів та архівні матеріали шкільних музеїв, серед яких чільне місце зайняли документи, що зберігаються у Музеї історії загальноосвітньої школи № 9 м. Фатів.

Мета статті — висвітлити правила зовнішнього вигляду вчителів СРСР у другій половині ХХ ст. та організацію їхнього дозвілля на українських матеріалах.

Протягом всього повоєнного десятиліття населення СРСР відчувало на собі труднощі з придбанням одягу та взуття: промислові товари, як і продукти харчування, видавали по картках¹. Відповідно образи вчителів протягом 1940-х — 1950-х років дуже схожі. На невелику заробітну плату вони могли собі купити лише найнеобхідніше. Зазвичай у гардеробі шкільних педагогів був один комплект одягу. Всі респонденти, описуючи своїх вчителів, стверджували, що їхній одяг був переважно темним, скромним і доволі стандартним. На роботу педагоги-жінки одягали сукні, строгі костюми, сарафани, чоловіки — переважно костюми. Проте вчителі, які повернулися з фронту, продовжували носити військовий одяг. За спогадами вчительки Н. Кобилянської: «Пальто видали по талону, шапочку подарували на 8 березня...»² Люди у ватниках та вживаних

¹ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. Москва, 2000. 230 с. URL: <http://vkist.ru/download/7830.pdf> (дата звернення: 11.08.2018 р.); Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)*. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 2. С. 177–208. URL: http://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Povoienna_Ukraina_narysy_sotsialnoi_istorii_druha_polovyna_1940-kh_seredyina_1950-kh_rr_ch_12.pdf (дата звернення: 09.08.2018 р.).

² Музей історії Фатівської середньої загальноосвітньої школи № 9 (далі — МІФСЗШ № 9). Ф. 4. Спр. 0474.

чоботях були нормою навіть для столиці. Купити нову одягу після відміни карткової системи було складною справою. Жіноча вовняна сукня коштувала 510–560 крб, чоловічий костюм — 1400–1500 крб. У сільській місцевості вчителі одягалися гірше. Причиною тому були постійні затримки заробітної плати, відсутність магазинів та необхідних товарів. Іноді педагоги носили домотканий одяг, лапті або валянци³. Проте в кінці 1940-х — на поч. 1950-х років кожна сім'я намагалася придбати швейну машину. У цей час типовим одягом була саморобна куртка — «москвичка», зроблена з двох шматків тканини, які підходили за кольором та фактурою. Ці куртки частіше носили молоді люди. Шили з доступних тканин — ситцю, сатину, сукна. Н. Белова цитує відповіді респондента щодо зовнішнього вигляду сільської вчительки 1940-х років: «Моєю вчителькою була Марія Андріївна — жінка білолиця, низенька, майже не відрізнялася від дівчат з 4-го класу. Одягалася дуже скромно, як сільські дівчата». Про педагогів поч. 1950-х років: «Моя перша вчителька — Анна Олександрівна Хробостова одягалася завжди акуратно. Пам'ятаю її шифонову сукню срібного кольору... Вона тоді була молода, світловолоса, з короткою зачіскою, струнка». Здебільшого у жінок-вчителів макіяж був відсутній. Часто вони мали коротке волосся, якщо ж траплялися довговолосі вчительки, то неодмінно збирали його у «пучок»⁴.

Повоєнна повсякденність в УРСР запам'яталася сучасникам в сіро-зеленому кольорі шинелей і гімнастерок. Непоодинокими були випадки, коли необхідне вбрання перешивали зі старих залежаних речей, постільних простирадл, чоловічих піджаків і брюк, власники яких не повернулися з війни⁵.

На початок 1960-х років вчителі дозволяли собі лише злегка підфарбовувати волосся, а вже через 10 років, у 1970-х, фарба для волосся і макіяж стали нормою життя. Практично всі вчителі користувалися губною помадою. Зі спогадів учениці про зовнішність першої вчительки: «Носила зачіску, волосся світло русаве. Носила окуляри. Одяг скромний, неясрава спідниця з жилеткою або сарафан з білою блузкою». (Записано зі слів Малиновської Олени Павлівни, 3.11.2014). Верхній одяг учителів також нічим не відрізнявся від одягу решти населення: пальто

нижче коліна нейтральних кольорів (чорне, біле, сіре, бежеве)⁶.

Дрес-код учителя періоду «застою»: для чоловіків — костюм-двійка разом з легкими вельветовими куртками, для жінок — сукні з легких тканин, трикотажні кофтинки, шовкові блузки, однак каблуки за неофіційним правилом не мали перевищувати 4–5 см.

З 1970-х років жінки-вчителі одягали плаття та блузи з різноманітними квітковими та геометричними принтами. Легкі ситцеві блузи часто поєднували з юбками довжиною до колін або до щиколотки. У 80-ті роки ХХ ст. жіноча частина вчительства змогла одягнути брючні костюми. (Записано зі слів Корпас Ельвіри Йосипівни, 30.10.2014).

У 1960-х роках в моду почали входити високі зачіски. Педагогам теж вони були до вподоби. Часто можна було побачити вчителів (особливо молодих) зі знаменитою зачіскою «бабетта». Найцікавіший період в історії моди, котрий не оминув і вчителів на українській території, — це 1970-ті роки. Перше з чим асоціюється цей період — начесане волосся. Проте вчителі мали робити такі зачіски дуже обережно, аби це не виглядало вульгарно та гіпертрофовано. Також часто педагоги завивали своє волосся в акуратні локони. Дедалі популярнішими серед жінок стають короткі стрижки: гаврош, паж, піксі, каре⁷. У 1980-х вчителі робили хімічну завивку волосся. Тривала мода на короткі стрижки та «гульки». Довге розпущене волосся, як і раніше, вчителям носити заборонялося. (Записано зі слів Корпас Ельвіри Йосипівни, 30.10.2014). У вчителів чоловічої статі часто можна було побачити бакенбарди та зачіски з довжиною волосся 4–5 см⁸. Чоловіки-вчителі теж мали бути акуратно зачесаними та підстриженими. Ті, у кого були вуса чи борода, ретельно слідкували за тим, щоб вони не втратили естетичний вигляд. Категорично заборонялося фарбувати волосся в надто яскраві кольори, аби не привертати увагу учнів. Та й взагалі в радянському учительському колективі це викликало осуд. (Записано зі слів Мальованого Едуарда Олександровича, 5.11.2014).

Основні вимоги до зовнішнього вигляду вчителів у Радянському Союзі мало чим відрізнялись від правил сьогодення. Одяг мав бути естетично витриманий, ошатний, гарний, у кольоровій гамі переважали помірно насичені барви. Стиль одягу діловий, але на радянський лад він здавався скоріше сіро-буденним. Стосовно одягу вчителів чоловічої статі, то він не відрізнявся різноманітністю. Чоловіки-освітяни носили ділові костюми, сорочки та краватки. Костюмів було

³ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. С. 56.

⁴ Белова Н. Повседневная жизнь учителей. Москва: ИЭА РАН, 2015. URL: http://static.iea.ras.ru/books/Belova_Everyday_Life_of_teachers.pdf (дата звернення: 09.08.2018 р.).

⁵ Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. С. 177–208.

⁶ МІФСЗШ № 9. Ф. 4. Спр. 0445.

⁷ МІФСЗШ № 9. Ф. 4. Спр. 0490.

⁸ МІФСЗШ № 9. Ф. 4. Спр. 0445.

кілька для зміни. Взуття було завжди чистим, відремонтованим. Але за браком коштів вчителі не завжди могли придбати собі взуття, що відповідало б сезону. Тому нерідко у викладачів були захворювання, пов'язані з переохолодженням ніг. (Записано зі слів Корпас Ельвіри Йосипівни, 30.10.2014).

Якщо жінки-викладачі надягали прикраси, то останні не мали привертати до себе увагу. Оскільки в моду входили масивні та яскраві прикраси «в стилі диско», то за зовнішністю вчителів уважно стежили. (Записано зі слів Запашної Світлани Олександрівни, 1.11.2014).

Особливу увагу звертали на вигляд рук, що мали бути завжди чистими та вимитими, без слідів залишку чорнила. Були випадки, коли тему брудних рук вчителів виносили на колективне обговорення. Нігті мали бути підстриженими та чистими. Заборонялося фарбувати нігті в яскраві кольори. (Записано зі слів Запашної Світлани Олександрівни, 1.11.2014).

Більшість вчителів, слідуючи цим правилам, виглядала сіро, буденно, непомітно. Зі спогадів про вчителя 1970-х років: «Альбіна Федорівна Кузнецова: одяг, зовнішність, зачіски відповідали уявленням про школу 70-х: коротка стрижка, практично був відсутній макіяж (злегка підфарбовувала губи в природний колір), коричневий костюм і однотонні блузки, обов'язково спідниця (брюки в той час вчителі не носили)»⁹.

Проте були вчителі, котрі все-таки вміли, не порушуючи правил, виглядати ефектно та елегантно. «Моя вчителька з літератури була настільки ефектна жінка: яскрава, емоційна, з гарною зачіскою, завжди з макіяжем, з посмішкою на обличчі, дуже красиво одягнена». (Записано зі слів Запашної Світлани Олександрівни, 3.11.2014). Здебільшого це були педагоги, що якимось чином мали доступ до імпортного одягу. Часто, аби не витратити гроші на нову річ, котра коштувала дорого, вчителі просто перешивали старий одяг.

Брюки для жінок-викладачів були заборонені. У гардеробах більшості вони, звичайно, були, проте вдягати на роботу такий одяг не дозволялося. Лише в другій половині 1980-х років вчительки, здебільшого молоді за віком, почали носити брючні костюми.

Порушення правил зовнішнього вигляду загрожувало звільненням з роботи та виключенням з партії. (Записано зі слів Романюка Миколи Андрійовича, 1.11.2014).

Дотримуватися балансу між роботою та відпочинком було дуже складно. 80 % часу вчителі

витрачали на роботу: перевірку зошитів, підготовку до занять, суспільно корисну роботу. Домашнім справам та відпочинку виділялося лише близько 20 % часу. Зі спогадів педагога 1940-х — 1950-х років: «На першому місці була робота. Всі шкільні та робочі моменти були важливішими за наш побут та дозвілля»¹⁰.

До кінця 1940-х років більшу частину території УРСР було радіофіковано. У кінці 1945-го року почався випуск вітчизняних телевізорів. Проте у побуті вони були великою рідкістю. Їх встановлювали у громадських місцях. Популярними місцями масового відпочинку залишалися парки культури та відпочинку, будинки культури та клуби. Люди, які жили у тісних приміщеннях, проводили вільний час на подвір'ї. Тут споруджували спортивні майданчики. До речі, для багатьох педагогів спорт був улюбленим видом дозвілля, майже у кожній родині були лижі, ковзани, м'ячі.

Найдоступнішою формою проведення вільного часу був похід у кіно. Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років вийшла понад сотня нових фільмів. Найбільшу популярність мали фільми про війну — «Молода гвардія» та «Повість про справжню людину», зняті в 1948 р. Інша поширена тема для кінематографа повоєнних років — мирне життя, ідейне та громадянське дорослішання людини (фільми «Велика сім'я» та «Діло Румянцева» 1950-ті роки). Популярною була комедія «Кубанські козаки». Також на радянських екранах з'явилися і так звані «трофейні фільми». Комедійні, музичні та пригодницькі, вони були безпечні з точки зору ідеології, тому їх показували у кінотеатрах.

У 1960-ті — 1980-ті роки спостерігалися відмінності між організацією дозвілля вчителів міської та сільської місцевості. Сільські педагоги відпочивали влітку, переважно у своїх селах. Виїхати до моря вони не мали змоги через відсутність коштів та господарство, за яким потрібен був догляд. Також вчителі з села часто виступали перед місцевим населенням з концертними програмами, співаючи пісні, читаючи вірші, організуючи вистави. Найбільш розповсюдженими були 1–3-денні екскурсії з сільської місцевості до великих міст, аби відвідати цирк, театр, музеї тощо. Влітку організовували виробничі бригади з вчителів та старшокласників для заготівлі сіна для колгоспу.

У деяких вчителів з міського населення 60-х — 80-х років ХХ ст. з'явилася можливість відпочивати на морі. Однак на те, щоб відпочити разом з чоловіком, грошей не вистачало. Тому їздили на море по черзі. Також у цей час набула

⁹ Интеллектуальный слой в советском обществе. Некоторые характерные черты советской интеллигенции. URL: <http://www.samisdad.com/5/55/554-4gl1.htm> (дата звернення: 05.08.2018 р.).

¹⁰ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. С. 198.

розповсюдження така форма організації дозволяла вчителів разом із учнями, як екскурсія¹¹.

Серед найпоширеніших видів дозволяла виділялося читання. Обмін книжками з друзями, товаришами по службі, відвідування бібліотеки, прагнення створити власну бібліотеку були важливими складниками поведінкової стратегії вчителів. Намагались купити книжки (переважно художні) за будь-яку можливість. Коли був дефіцит останніх у 1970-х — 1980-х роках, їх часто можна було придбати в сільських книжкових магазинах під час відряджень або відвідування села. Тут лежали на полицях книжки, які моментально розкуповували в місті. Найчастіше читали радянську і зарубіжну класику. Рідше — модні в кінці 1960-х — на початку 1970-х роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита» і повість О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича». Обов'язково підписувалися не лише на газети, а й журнали — суспільно-політичні, літературні, професійні та ті, що пов'язані з хобі й захопленнями. Ціна на них була доступною. Жінки вели зошити (альбоми, блокноти), куди записували вірші й пісні, котрі їм подобались¹².

Учителі брали участь у художній самодіяльності: концертах, виставах, співали в хорі. Існували аматорські об'єднання — клуби самодіяльної пісні. Вчителі любили також читати вірші, особливо С. Есеніна, Є. Євтушенка, Б. Ахмадуліної, В. Тушної. Кілька разів на місяць відвідували театри, концерти популярної музики; якщо була можливість — слухали оперету (гастролю) й органну музику (в інших містах). Часто бували в кінотеатрі. Відвідували музеї у своєму та інших містах, виставки картин, фотографій. Прагнули купити туристичні путівки з метою подивитися пам'ятки культури в СРСР і за кордоном, але далеко не всі мали таку можливість. Багато предстваників учительської інтелігенції навіть не могли собі дозволити відпочинок біля моря¹³.

У 1970-х — 1980-х роках дуже популярним видом дозволя серед інтелігенції став активний відпочинок. Часто виїжджали до лісу або річки, збирали гриби, ягоди, суцвіття дерев і трав, влаштували велосипедні прогулянки містом або за його межами. Поширеним видом аматорського спорту серед вчителів були ковзани, набули популярності лижі, спортивний і гірський туризм, альпінізм. (Записано зі слів Майстренка Григорія Яковича, 2.11.2014). Зберігалася традиція піших прогулянок парками, скверами, вулицями. Хобі у жінок було переважно в'язання та шиття.

¹¹ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. С. 201.

¹² Коган Л.Н. Интеллигенция в период развитого социализма. СИ. 1979. № 4.

¹³ Там само.

Захоплювалися фотографією. Відвідування кафе було вкрай рідко. (Записано зі слів Маришук Людмили Євгенівни, 2.11.2014).

До свят у трудовому колективі зазвичай готували гумористичні стінгазети, привітання для колег з нагоди ювілеїв у віршованій і пісенній формах. Зустрічі та свята в трудовому колективі були для педагогів традицією. У вихідні або святкові дні відвідували родичів або друзів. Важливою була і домашня робота. Жінки часто проводили вечір вихідного дня за прибиранням та прасуванням. Чоловіки тим часом займалися ремонтом техніки чи меблів. Зазвичай до домашніх свят та урочистостей (днів народження, ювілеїв, Нового року, 8 березня, 7 листопада) складали вірші, жартівливі поздоровлення. Ювілярам, винуватцям торжества дарували квіти, під гітару співали пісні¹⁴.

Отже, за радянських часів зовнішній вигляд педагога оцінювався не з точки зору того, наскільки його фасон відповідав моді, а з огляду на чистоту, скромність та акуратність. Тогочасні норми стверджували, що люди, неохайні в одязі, бувають здебільшого безладними і в роботі. У перші повоєнні роки, коли був великий дефіцит одягу, вчителі-чоловіки доношували військові форми. Жінки одягали прості сукні, переважно темних кольорів. Взимку часто можна було зустріти вчителів у валяннях та ватниках. З 1960-х років, коли мода починає проникати і в СРСР, педагоги теж слідкують за модними тенденціями. Можна було робити сучасну зачіску, вдягати модний одяг, але не забувати при цьому, що вчитель — людина, на яку рівняється молоде покоління. Тому стриманість та скромність в одязі, макіяжі та аксесуарах — основа зовнішнього вигляду радянського вчителя.

Для радянських вчителів найбільш розповсюдженою формою дозволя був похід у кіно. Навіть коли телевізори стали доступними, педагоги не відмовляли собі в цьому задоволенні. Поширеним був активний відпочинок, спорт, прогулянки в парках, читання книг та газет. Влітку вчителі відпочивали переважно недалеко від свого місця проживання.

Загалом умови життя шкільних вчителів провінційних міст та сіл УРСР досліджуваного періоду були доволі скромні, навіть аскетичні, що цілком задовольняло радянську владу, для якої освітяни — це та професійна й соціальна група, яка особистим прикладом мала демонструвати молодому поколінню байдужість до матеріальних благ та утверджувати ідеали комуністичного суспільства.

¹⁴ Там само.

REFERENCES

1. Belova, N. (2015). Povsednevnaia zhizn uchitelei. Moskva: IEHA RAN [in Russian]. <http://static.iea.ras.ru/books/Belova.pdf>
2. Zubkova, E. (2000). Poslevoennoie sovetskoe obshchestvo: politika i povsednevnost, 1945–1953. Moskva [in Russian]. <http://vkist.ru/download/7830.pdf>
3. Intellektualnyi sloi v sovetskom obshchestve. Nekotoryie kharakternyie cherty sovetskoi intelligentsii [in Russian]. <http://www.samisdan.com/5/55/554-4gl1.htm>
4. Kohan, L. N. (1979). Intelligentsiia v period razvitogo sotsializma. SY, 4 [in Russian].
5. Fond 4, Unit 0045, Muzei istorii Fastivskoi serednioi zahalnoosvitnioi shkoly № 9 (dali — MIFSZSh № 9).
6. Fond 4, Unit 0474, MIFSZSh №9.
7. Fond 4, Unit 0490, MIFSZSh №9.
8. Fond 4, Unit 0503, MIFSZSh №9.
9. Prokhorenko, O. (2010). Naukovo-pedahohichna intelihentssiia yak socialno-profesiinyi prosharok v 1945–1955 rr.: *Povoienna Ukraina: narysy socialnoi istorii (druha polovyna 1940-x — seredyna 1950-kh rr.)*. Kn. 2, 177–208. K. : Instytut istorii Ukrayiny NAN Ukrainy [in Ukrainian]. http://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Povoienna_Ukraina_narysy_sotsialnoi_istorii_druha_polovyna_1940-kh_seredyna_1950-kh_rr_ch_12.pdf

Yuliia Kuzmenko, Olha Korpas

THE CANONS OF APPEARANCE AND ORGANISATION OF LEISURE FOR TEACHERS OF PROVINCIAL TOWNS AND VILLAGES OF THE UKRAINIAN SSR IN 1945–1980s

Education system of the USSR gave the great opportunities for formation of a new type of person — Homo Sovieticus. So, the teacher was supposed to be an ideal of communist morality. The Communist Party has always followed the personal lives of teachers. Teacher's appearance has always been clearly regulated. Clothing, hairstyle, make-up was canonically restrained. Leisure was focused on self-education or socially useful activity.

The purpose of this publication is an illustration of Soviet teacher's appearance (clothes, hairstyle, make-up, accessories) and leisure activities. So, the research is based on archival materials, memoirs and previous studies.

Having analysed the memoirs and previous studies, the author makes the following conclusions. In the USSR, the appearance of the teacher was not assessed in terms of fashion or style, but in terms of purity, modesty and precision. In the first postwar years there was a big shortage of clothing. Male teachers continued to wear military uniforms. Women dressed simple dresses, mostly dark colours. Since the 1960s, when the fashion began to penetrate the USSR, teachers also followed the trends. It was possible to make a fashionable hairstyle, to wear fashionable clothes. Widespread form of leisure was the watching movies in the cinema. Widespread were also active holidays, sports, walks in parks, reading books and newspapers.

Such aspects of the life of Soviet teachers as appearance and leisure are not studied enough. At the same time, this topic is promising. Scientific research can be supplemented with a large number of archival materials and photos. Besides, during the further study of this topic it should be used the method of oral history.

Key words: *Soviet intelligentsia, everyday life, way of life, microhistory, 20 century.*

Дата надходження статті до редакції: 25.09.2018.

Анна Гедьо

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ГРЕКІВ ПІВНІЧНОГО НАДАЗОВ'Я (1779–1875 рр.): АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ ДІЛОВОДСТВА

У статті на прикладі аналізу матеріалів діловодства, які зберігаються в українських та російських архівосховищах, подано характеристику правового статусу й розвитку господарства мариупольської грецької громади: донесення, розпорядження, повідомлення азовського та новоросійського генерал-губернаторів. До цієї ж групи належать документи, які виникли в процесі діяльності Мариупольського грецького суду. Проаналізовано елементи, що становили форму цих документів у XVIII–XIX ст., сформульовано їх призначення.

Ключові слова: Північне Надазов'я, греки, правовий статус, Мариупольський грецький суд, господарство.

Серед багатьох питань історії мариупольських греків найбільш дискусійними є проблема їхнього влаштування в Азовській губернії після виходу з Криму, господарського освоєння ними надазовських степів та правового статусу грецької громади. Матеріали діловодства центральних та місцевих органів влади дають змогу висвітлити ці питання.

Метою розвідки є виявлення інформаційного потенціалу матеріалів діловодства з історії мариупольської грецької громади останньої чверті XVIII–XIX ст., які зберігаються в державних архівах України та Російської Федерації.

Діловодні джерела стосовно мариупольської грецької громади представлені комплексом, до якого входять донесення, розпорядження, повідомлення азовського та новоросійського генерал-губернаторів. До цієї групи належать і документи, що виникли в процесі діяльності Мариупольського грецького суду.

Серед матеріалів діловодства виділяються рапорти, які містять інформацію про отримання наказів та стан їх виконання, і донесення, у яких повідомлялося про розгляд справ, викладалися пропозиції, думки, прохання.

У рапорті від 15 січня 1779 р. Азовський губернатор В. Чертков додавав, що грецькі й вірменські духовні особи, посилаючись на рескрипт

Катерини II від 9 березня 1778 р., скаржилися на те, що в місцях розташування християни відчувають великі нестатки в харчуванні та просять видати усім «без изъятія» припаси і харчові гроші. Тому В. Чертков, не маючи відомостей про кількість незможних християн, наказував видати усім їм гроші за грудень 1778 р. і січень 1779 р. Він передбачав продовжувати грошові виплати усім християнам до отримання від Г. Потьомкіна нової постанови відносно переселенців¹.

Згідно з рапортом В. Черткова Г. Потьомкіну від 19 січня 1779 р., у Павлоградському повіті проживало 179 жителів (у Павлоградській окрузі — 56 осіб, Кальміуській слободі — 72, Білосарайській слободі — 51 і 328 бездомових робітників у заброді)².

2 лютого 1779 р. Азовська губернска канцелярія надіслала Г. Потьомкіну докладний звіт про становище кримських християн у Азовській губернії. Згідно з ним, «самобеднейших» християнських родин, яким необхідно було побудувати «мазанки», налічувалося 5 513 осіб. Побудова

¹ Дело 558. Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовской губернией. *Российский государственный архив древних актов* (далі — РГАДА). Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. XIII. Л. 240.

² Там само. Ч. 6. Л. 46–46 об., 63.

для однієї родини невеликої селянської садиби, не враховуючи оплати праці, коштувала 65 руб. 5 к., а для 5 513 родин — 358 620 руб. 65 к. На харчування протягом року «самобеднейшим» дорослим, яких налічувалося 19 523 особи, і 5 612 малолітнім потрібно було 150 302 руб. 8 к. Харчових грошей з розрахунку по 3 к. добових на кожного, а разом на 19 523 дорослих потрібно було 210 848 руб. 48 к. Для 5 612 малолітніх, з розрахунку кожному на один рік по 5 руб. 40 к., — 13 304 руб. 18 к.³

26 квітня 1779 р. губернський товариш Гарсеванов рапортував В. Черткову: «Греки-хлебопашцы по выступлении из зимовых квартир, следуя через Марианопольский уезд, остановились около Матвеевки и прочих селений с требованием, чтоб те земли им отдали, а далее иттить не хотят... А 25 числа сего месяца приехал архиерей и уговорил их и они до Дубровок пошли, а оттуда видно, что и архиерей далее идти не хочет, прислав сообщение, что греки не хотят назначенной им земли принимать и просят, чтоб от Михайловки до Матвеевки их посадить»⁴.

14 травня губернатор подав Г. Потьомкіну рапорт, у якому повідомляв, що внаслідок того, що землі, обіцяні грекам для оселення по річках Самарі, Дніпру, Орелі вже були заселені, перші виявили бажання оселитися в місцях, де розташувався Луганський пікінерний полк. В. Чертков свідчив, що в цих місцях заведено вже десять слобод, тому греків тут оселити було неможливо. На інші ж місця вони відмовлялися переходити⁵.

Рапорти також містять відомості стосовно часу заснування перших населених пунктів греків. Так, відомо, що їхні поселення виникли на території нинішнього Великоновосіловського району у квітні — травні 1779 р. 25 травня цього ж року капітан Чернявський доповідав Гарсеванову, що в гирлі річки Вовча 18 квітня 1779 р. у слободі Богатир були розселені греки⁶.

12 червня 1779 р. В. Чертков рапортував Г. Потьомкіну, що греки, незважаючи на заборону митрополита Ігнатія, обрали 12 суддів і за їхнім розпорядженням почали селитися вздовж річок Мокрі Яли й Вовча⁷. Кількість населених пунктів, заснованих ними за цей період, на жаль, у рапорті не зазначається.

Так, губернатор В. Чертков у своєму рапорті Г. Потьомкіну від 5 вересня 1780 р. повідомляв, що «признавая те земли будто бы неудобными и учиня смятения, а на оные переходить не похотели, посредством отправленного мною с тремя гусарскими и двумя пикинерными эскадронами

волосного гусарского полку господина подполковника Депрерадовича пристойными от него увещаниями без наималейшего сопротивления и противоречия от предприемлемого намерения удержаны, и оное замешательство отвращено и на все милостивейше пожалованные земли все переведены»⁸. Як бачимо, такі «увещания» з озброєними ескадронами цілком характеризували дії російських урядовців і військових щодо беззахисного та зубожілого населення.

Близькими за змістом до рапортів є донесення.

Переведенням греків і вірмен на нові місця опікувалася заснована влітку 1779 р. Комісія у справах грецьких і вірменських колоній. Очолював її урядовий радник М. Марін⁹. 26 жовтня 1781 р. він у своєму донесенні князю Г. Потьомкіну зазначав, що «1780 г. отправлен я был в греческие селения для восстановления желаемого благоустройства, которое было они при переходе своем р. Солоной к Азовскому морю порушались так равно и для учреждения у них судов, заведения домостроительства и земледелия»¹⁰. Відвідавши м. Маріуполь, М. Марін повідомляв, що «Весь народ обращен к совершенной тишине, которая достигнув и приведя на верность подданства к присяге учредил суды, и присутствующих в оных снабдил по незнанию их Российских законов потребными для порядочного управления наставлениями»¹¹.

11 липня 1781 р. Азовська губернська канцелярія доводила до відома обер-коменданта С. Гурієва, що, згідно з повідомленнями митрополита Ігнатія, з числа греків, які вийшли з Криму і оселилися в Маріупольському повіті, налічувалося 200 «самобеднейших» родин. Їм для побудови будинків з дикого каменю і лісного матеріалу потрібна була матеріальна допомога. Митрополит Ігнатій просив уряд видати кожній з цих родин по 20 руб. з у мовою повернення грошей до казни через 10 років та по 20 руб. — десятьом священникам без повернення. У зв'язку з цим проханням Азовська губернська канцелярія наказала з царичанської християнської суми виплатити грекам 4 180 руб.¹²

Головну роль у житті греків Маріупольщини відігравало земельне питання. У зв'язку з цим відкладалося значний масив документів у фондах центральних установ, а саме: Департаменті державного майна (ф. 379) та Першому Департаменті

⁸ Прошения греков и переписка с Нежинским уездным казначейством о выдаче торговых билетов; ведомости на выдачу торговых билетов [8 января — 18 января 1870]. МКМ. Спр. 3371-Д.

⁹ РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 9. Л. 80–81.

¹⁰ Там само. Л. 80 об.

¹¹ Там само.

¹² Об устройстве 200 беднейших греческих семей в Мариуполе. 11.06.1781. *Институт рукопису НБУВ*. Ф. V. Спр. 174. Арк. 108.

³ Там само. Ч. 13. Л. 294–295.

⁴ Там само. Л. 256.

⁵ Там само. Л. 260–260 об.

⁶ Там само. Л. 265.

⁷ Там само. Л. 276–276 об.

Міністерства державного майна (ф. 383) Російському державному історичному архіві (далі — РДІА). Саме у фонді 379 збереглися численні справи про землі маріупольських греків, які розглядалися урядовими установами протягом 1816–1837 рр. Це в основному справи, пов'язані з діяльністю Комісії про землі маріупольських греків, виділенням земель для поселення в Маріупольському грецькому окрузі представників інших етносів.

У фонді 383 РДІА зберігаються справи, пов'язані з питаннями наділення та відшкодування землі у греків Північного Надазов'я протягом першої половини ХІХ ст., їхнього економічного розвитку.

Привертають увагу рапорти Катеринославської казенної палати державного майна стосовно скрутного становища грецьких населених пунктів навесні 1850 р. За наказом міністра державного майна Катеринославська палата державного майна 15 лютого 1850 р. розглянула «отношение Таганрогского Градоначальника от 11 февраля № 442, с эстафетою, 14 февраля полученное, о крайней надобности в назначении 25 440 р. 62 к. серебром для обеспечения продовольствия и посева 10 греческим селениям»¹³. До нього додавалася довідка Маріупольського грецького суду від 25 вересня 1849 р. за № 770 про урожай зернових по Маріупольському округу, яка складала «озимаго сам четверть, ярового почти сам третей, т. е. родилось хлеба всего: озимого 3 226 четв., ярового — 44 342 четв.»¹⁴. Грецький суд зазначав, що кількість населення округу складала 28 105 осіб.

Проаналізувавши стан речей, Катеринославська казенна палата державного майна ухвалила рішення: «О раздаче по неурожаю 1848 г. из магазинов запасного хлеба, находившегося по тот год в наличности, всего 23 485 четв. на посев и продовольствие нуждавшимся, согласно предписанию Г. Исправлявшего должность Новороссийского и Бессарабского Генерал-Губернатора от 18 апреля 1849 г. № 604, от Таганрогского Градоначальства ведомостей в Комиссию еще не доставлено. Капитала Народного Продовольствия к 1 ноября 1849 г. состояло на лицо: принадлежащего собственно Таганрогскому Градоначальству: поселянам-грекам в сохранный казне — 5 208 р. 50 к., в казначействе — 157 р. 42 ¼ к.»¹⁵.

Свідчення про економічний розвиток грецького населення Надазов'я зберігаються у фонді

Державної комерц-колегії РДАДА. Це документи на дозвіл грекам експортувати та імпортувати свої товари, рапорти новоросійських митних інспекторів, листування державної комерц-колегії з цього питання¹⁶.

Серед місцевого діловодства за багатством статистичних відомостей значне місце посідають документи грецького суду. Пунктом 5 Жалуваної грамоти Катерини ІІ 1779 р. грекам дозволялося мати свій суд та внутрішню поліцію з виборних представників народу на підставі загальних державних законів. Головною установою, заснованою згідно з Жалуваною грамотою, був Маріупольський грецький суд. У джерелах 1780 р. вже повідомлялося про його роботу¹⁷. Компетенція суду поширювалася тільки на греків.

Грецький суд виконував адміністративні, поліцейські та судові функції. У ньому були зосереджені справи повітового управління, повітового та земського суду, сирітського та словесного судів, магістрату, повітового поліцейського й волосного управлінь¹⁸. Суд мав свою печатку: шестикутний хрест над місяцем — знак перемоги християнської релігії над мусульманською. Склад грецького суду обирався на 4 роки.

За походженням та інформативними можливостями матеріали Маріупольського грецького суду можна поділити на такі групи: 1) вхідна документація суду від вищих органів управління; 3) журнали і документи, які надходили до суду від підвідомчих структур (рапорти, відомості, звіти, донесення, громадські вироки); 4) документи, які надійшли до установи від приватних осіб (донесення, скарги, боргові розписки); 2) звітна документація суду; 5) папери, що надсилалися судом приватним особам (повідомлення, розпорядження) тощо.

Фонди ЦДІАК України, Маріупольського краєзнавчого музею (далі — МКМ) містять відомості про штат грецького суду. Він складався з голови (щомісячний заробіток — 120 руб.), чотирьох засідателів (100 руб.), секретаря (200 руб. — від казни, а пізніше він отримував ще 600 руб. з місцевих ресурсів)¹⁹. У середині ХІХ ст. штат суду налічував голову суду, трьох засідателів, секретаря та підпорядкованих йому столоначальників. Крім секретаря і столоначальників, інші посадові особи суду обиралися грецькими поселенцями на трирічний термін. Для цього раз на три роки кожне

¹⁶ По прошению купеческого и мещанского общества г. Мариуполя. РДАДА. Ф. 276. Оп. 1. Д. 1561.

¹⁷ РДАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 6. Л. 262–264.

¹⁸ Статистические материалы по Екатеринославской губернии [1823]. РГВИА. Ф. ВУА. Д. 18735. Л. 6; Калери Г.М. Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе. ЖМВД. 1845. Ч. XI. С. 7.

¹⁹ Смета расходов, предполагаемых на 1818 г. из суммы земских повинностей по ведомству Мариупольского греческого суда [1818]. МКМ. Спр. 3529-Д. Арк. 4 зв.

з грецьких сіл відправляло до м. Маріуполь двох уповноважених, які разом з представниками міста обирали голову та трьох членів суду. Інші кандидатури затверджувалися тією адміністративною владою, якій підпорядкувався спочатку Маріупольській повіт, а пізніше Маріупольський грецький округ²⁰.

У суді всі справи вирішувалися колегіально, за закритими дверима. Одному із засідателів доручалися поліційні обов'язки, іншому — слідчі, третьому — скарбничі. Столів у суді було шість: карний, громадський, слідчий, господарський, сирітський та поліцейський.

Військові справи не входили до компетенції суду. Вони розглядалися Казенною палатою. За наказом суду в кожному селі була затверджена поліція для нагляду за порядком. У поліції служили російські урядовці. Вони призначалися сільськими старшинами, яких щороку обирали греки²¹.

У кожному селі був урядник, пізніше він називався наглядачем і виконував обов'язки писаря, що визначалися інструкцією Таганрозького градоначальника 1824 р.²² У фондах МКМ збереглося «Дело по определению сего Мариупольского греческого суда о испрошении от Екатеринославского наместнического правления, чтоб Мариупольской нижний земский суд сам себе об определении в греческие селения урядников представлений не делал, но предоставлено б было выбор их на поселян. Марта 10 1791 года. № 14»²³. У ньому містяться рапорти суду, у яких, посилаючись на 5-й пункт Жалуваної грамоти Катерини II від 21 травня 1779 р. грекам-християнам, виведеним з Криму, доводиться право Маріупольського грецького суду призначати урядників до грецьких сіл.

Грецький суд у своїй діяльності застосовував закони Російської імперії та норми звичаєвого права. Незважаючи на формальну рівноправність усіх членів грецької громади, найбільшими правами користувалися купці та багаті скотарі. Купці мали особливо великий вплив у грецькому суді, тому рішення останнього часто виносилися на користь цього стану.

Значна кількість справ з архіву грецького суду присвячена призначенню та звільненню посадових осіб. Це, зокрема, «Дело по указу

Новороссийского губернского правления о увольнении определенного греческого селения Сартаны смотрителя Пасева а на место его об определении такового губернского регистратора Домонтовича. Февраля ... дня 1802. По экспедиции № 181. № 224»²⁴. У ньому зберігаються виписки з журналу Маріупольського грецького суду про необхідність звільнення наглядача Ф. Пасева через пияцтво. Наведено розпорядження Новоросійського губернського правління про нове призначення.

Аналогічною попередній є справа «Дело о увольнении мангушского смотрителя коллежского регистратора Антоновича от должности и об определении на место его губернского секретаря Стасевича. Сентября 2 дня 1808 года. № 224»²⁵. У справі зберігаються рапорти, листи, прохання, копії атестатів колезького реєстратора А. Антоновича і губернського секретаря А. Стасевича, колишнього доглядача Таганрозької митниці. Наявні також відомості про обов'язки «смотрителей» грецьких сіл, тексти присяги.

Дії суду розповсюджувалися тільки на греків. Відносно осіб інших національностей проводилося тільки слідство, результати якого повідомлялися Олександрівському повітовому суду²⁶. Розгляд справ у цій установі проводився з великою бюрократичною тяганиною. Іноді від часу подання скарги і до прийняття судом рішення минало кілька років. Катеринославський прокурор повідомляв Міністерству юстиції, що від безкарного свавілля грецького суду страждає перш за все інонаціональне населення, тому що суд ухвалює рішення на користь греків, а не в інтересах позивачів інших національностей²⁷.

Різновидом діловодної документації є формулярні списки генерал-губернаторів, військових губернаторів, членів Маріупольського грецького суду, що зберігаються в «Коллекции формулярных листов» РДІА (ф. 1349). Вони містять точні відомості про походження, освіту, військову службу, нагороди представників місцевої адміністрації. Незважаючи на те, що формулярні списки лише констатують просування службовими сходами, вони дають змогу проаналізувати склад місцевої адміністрації і є цінними джерелами. Саме ці матеріали допомагають відновити особовий склад Маріупольського грецького суду за 1840,

²⁰ Каменский П.В. История одного дня. Достоверное сказание. Мариуполь, 1901. С. 4–5.

²¹ Сборник Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического. Институт рукопису НБУВ. Ф. V. Спр. 459. Арк. 124.

²² Мариуполь и его окрестности. С. 110.

²³ Рапорты (копии) Мариупольского греческого суда Екатеринославскому наместническому правлению с просьбой запретить Мариупольскому нижнему земскому суду назначать урядников в греческие села [1791]. МКМ. Спр. 6238-Д.

²⁴ Дело об увольнении с должности смотрителя с. Сартана Пасева Федора и о назначении на его место Домонтовича Якова [1802]. МКМ. Спр. 6239-Д.

²⁵ Дело об увольнении с должности смотрителя с. Мангуш Антоновича Андрея и о назначении на его место Стасевича Афанасия Ивановича [1808–1809]. МКМ. Спр. 6240-Д.

²⁶ Мариуполь и его окрестности / Изд. Д.А. Хараджаева. — Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1892. С. 110–111.

²⁷ Бок Х. Месяц в Мариуполе. *Московские ведомости*. 1847. № 136. С. 1045.

1841, 1842, 1844, 1845 рр. Ці відомості збереглися у формулярних списках Таганрозького градоначальства за зазначені роки²⁸.

Більшість документів грецького суду відображає стан розвитку різних галузей сільського господарства в грецьких населених пунктах. Наведені в них свідчення містять інформацію про чисельність населення, кількість придатної і непридатної землі, будівель.

«Табель о состоянии хозяйства г. Мариуполя и греческих сел Мариупольского уезда. 1794 г.» свідчить, що в цьому році у Мариупольському повіті налічувалося 35 овечих заводів, прибуток яких коливався від 230 до 1000 руб. щороку²⁹. Бджільництво не набуло великого розвитку в грецьких селах. За матеріалами грецького суду в 1814 р. відоме лише одне господарство в с. Сартана, яке мало бджільницький завод³⁰. У 1817 р. тут утримувалося 250 вуликів, але дані про кількість виробленого меду відсутні. Вказується тільки, що надлишків для його продажу не було³¹.

Матеріали суду свідчать, що скрутне становище і велика смертність населення викликали у греків незадоволення новою батьківщиною. Деякі з них у 1780 р. намагалися повернутися до Криму. Заворушення стали масовими, тому було застосовано військові сили для їх припинення. Уряд мав відреагувати на ці події, й Катерина II наказала провести слідство у справі та суворо покарати винних. У ході розслідування з'ясувалося, що це священники із сіл Чемрек, Ялта, Сартана, Константинополь. Вони були звинувачені в тому, що не тільки не протидіяли розповсюдженню чуток про найшвидше переселення до Криму, але й збиралися звернутися до Азовської губернської канцелярії від імені греків з проханням дозволити останнім повернутися назад. Від суворої кари

священників врятувало заступництво митрополита Ігнатія³².

У МКМ зберігається «Дело о побегах мариупольских греков в Крым. 1790, 1794 гг.». Воно свідчить, що на початку 90-х років XVIII ст. мали місце намагання жителів сіл Чердаклі, Чермалик повернутися до Криму. Ці події призвели до великих непорозумінь між урядом і Мариупольським грецьким судом. Члени суду були звинувачені в недбалому ставленні до своїх обов'язків. Уряд зобов'язував суд використовувати усі засоби для попередження намагань греків залишити даровані їм землі. Про всі випадки непорозумінь суд мав повідомляти відповідні органи влади.

За весь період існування в Мариупольському грецькому суді було порушено 180 справ, з них 160 кримінальних і 20 цивільних³³.

Матеріали діловодства центральних установ, що зберігаються в РДІА, дають змогу відтворити процес ліквідації органу судочинства греків Північного Надазов'я — Мариупольського грецького суду. Більшість з них збереглася у фондах 1286, 1287, 1291, 1405. Всі ці документи свідчать, що процесу ліквідації передували події початку 40-х років XIX ст. У цей час уряд Російської імперії вивчав деякі аспекти щодо можливості утворення Таганрозької або Петровської губернії, до складу якої мали увійти Мариупольський та Нахичеванський округи. З ревізією до Таганрозького Градоначальства, під керівництвом якого за адміністративним розподілом перебували названі території, був відправлений секретар, таємний радник О. Жемчужников. Під час перевірки системи управління міста Мариуполя у 1843 р. він звернув увагу на незручності, пов'язані із зосередженням судової та виконавчої влади в Мариупольському грецькому суді. Свої міркування та пропозиції з метою запобігання проблем, які могли виникнути в процесі утворення нової губернії, О. Жемчужников направив до розгляду Правлячого Сенату. Останній зазначив: «имея ввиду Высочайше одобренное предложение о преобразовании Таганрогской или Петровской губернии, и принимая во внимание, что всякия окончательныя меры по преобразованию управлений Мариупольским и Нахичеванским округами не могут быть с удобством приняты при существовании предложения о образовании особой губернии, в состав коей должны войти сии округи, положил: предложение сенатора Жемчужникова о преобразовании управлений в Мариуполе и Нахичевани принять в соображение при устройстве Таганрогской или

²⁸ Формулярные списки Таганрогского градоначальства. РГИА. Ф. 1349. Оп. 4. 1841. Д. 354. Л. 2–5; Формулярные списки Таганрогского градоначальства. РГИА. Ф. 1349. Оп. 4. 1842. Д. 404. Л. 958–959, 980–981, 1030–1031, 893–896, 897–902, 976–977, 1032–1033, 1034–1035, 1036–1037, 1038–1039; Формулярные списки Таганрогского градоначальства. РГИА. Ф. 1349. Оп. 4. 1844. Д. 563. Л. 51–61; Формулярные списки Таганрогского градоначальства. РГИА. Ф. 1349. Оп. 4. 1845. Д. 473. Л. 129–133, 245–246, 247–248, 249–250, 243–244, 251–252, 253–254, 347–348, 349–350, 387–388.

²⁹ Ведомости о состоянии хозяйства г. Мариуполя и греческих сел Мариупольского уезда [1794]. МКМ. Спр. 3476-Д. Арк. 28–34.

³⁰ Дело о состоянии хозяйства г. Мариуполя и сел, подведомственных Мариупольскому греческому суду [1814]. МКМ. Спр. 3524-Д. Арк. 6.

³¹ Дело о состоянии хозяйства г. Мариуполя и сел Мариупольского греческого округа [1817]. МКМ. Спр. 3479-Д. Арк. 8 зв.

³² РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 10. Л. 257–259.

³³ Мариуполь и его окрестности / Изд. почет. попечителя Д.А. Хараджаева. Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1892. С. 110.

Петровской губернии»³⁴. Однак через наказ імператора про відкладення цих адміністративних перетворень, Сенат вимагав від місцевої влади пропозицій щодо тимчасового устрою зазначеної території.

Новоросійсько-бессарабський генерал-губернатор О. Строганов звернув увагу уряду на деякі негативні аспекти в управлінні, які могли призвести до занепаду Маріупольської округи. Він зазначав, що в Маріупольському грецькому суді зосереджувалася влада міської та земської поліції, міського магістрату, окружного управління, сирітського суду та повітової опіки. Голова грецького суду виконував обов'язки поліцмейстера, міського голови, земського справника, окружного начальника та повітового судді. Таким чином, розпорядча, виконавча та судова влада зосереджувалася в одних руках.

Аналізуючи діяльність поліцейської служби в Маріупольській округі, граф О. Строганов дійшов висновку про неможливість надалі зосереджувати поліцейську владу в грецькому суді. Він пояснював це тим, що склад земської та міської поліції складався з некваліфікованих кадрів, без спеціальної освіти та службового досвіду. І таким чином, робота поліції не відповідає місцевим потребам Маріупольської округи.

Отже, згідно із загальним адміністративним устроєм у Російській імперії, враховуючи збереження пільг та привілеїв, наданих маріупольським грекам при переселенні з Криму, графом О. Строгановим були запропоновані такі кроки щодо видозміни системи управління в Маріуполі:

1) відокремлення судової влади від поліцейської. Першу залишити в відомстві Маріупольського грецького суду;

2) міську поліцію в Маріуполі та земську в його округі створити на загальних підставах «с определением в города особых Полицмейстеров или Городничих от короны»³⁵;

3) управління м. Маріуполя з його округою підпорядкувати керівництву Катеринославської губернії³⁶.

Міністерство юстиції розпорядженням від 12 жовтня 1859 р. повідомляло Правлячому Сенату про схвалення російським імператором 28 вересня пропозиції Новоросійсько-бессарабського генерал-губернатора³⁷. Таким чином, було прийняте рішення про організацію поліцейської служби в Маріуполі та його округі.

Пропозиція Новоросійсько-бессарабського генерал-губернатора щодо більш зручного

способу врядування в місті Маріуполі та грецьких селах була спрямована на повну реорганізацію Маріупольського грецького суду. Про це свідчить той факт, що пропонувалося не лише відокремити поліцію від грецького суду, а й додати пункти стосовно організації загальної судової системи в Маріупольській округі. Між іншим, граф О. Строганов повідомляв про необхідність дати Маріупольському грецькому суду нову назву — Маріупольський Окружний суд. Складатися цей орган мав з чотирьох засідателів, обраних міською громадою. Двоє з них були виборними від населення міста, а двоє — представниками від сільських громад. За існуючим штатом створювалася канцелярія, а секретар наділявся обов'язками стряпчого. У третьому пункті О. Строганов зазначав: «Круг действий означенных судов должен ограничиваться решением, на правах уездных судов и магистратов, уголовных и гражданских дел, относящихся как до коренных городских и сельских обывателей, так и до лиц других сословий, проживающий в Мариуполе и Нахичевани с их округами. Ведению сих судов подчинить и сиротские дела»³⁸. Для провадження слідства пропонувалося введення посад двох судових слідчих, які у вільний час мали право засідати в окружних судах на правах членів³⁹. Для ведення господарських справ необхідно було створити Маріупольську Думу в складі голови та шістьох гласних, які б обиралися членами громади на загальних підставах. При Думі створювалася канцелярія, а діловодство входило до обов'язків секретаря.

Зрозуміло, що такі значні перетворення системи врядування Маріупольської округи передбачали значні фінансові витрати, які генерал-губернатор пропонував частково покласти на місцеве населення⁴⁰. Ця пропозиція суперечила пільговому становищу греків, затвердженому Жалуваною грамотою Катерини II від 21 травня 1779 р. Пропозиції графа О. Строганова щодо перетворення системи врядування міста Маріуполя та його округи у багатьох пунктах не дістали підтримки ані з боку Міністерства юстиції, ані з боку Міністерства внутрішніх справ. Дискусія щодо системи управління м. Маріуполь в урядових колах тривала майже до 1862 р.

Значний масив діловодної документації центральних органів управління стосується питання устрою маріупольських греків після реформ 60–70-х років XIX ст. Це матеріали фонду 1291 — «Земський відділ Міністерства внутрішніх справ», у якому зберігаються численні представлення і рапорти, записки Катеринославського генерал-губернатора П. Коцебу про устрій греків

³⁴ О преобразовании управлений городов Мариуполя и Нахичевани [2 октября 1859 — 13 октября 1861]. РГИА. Ф. 1405. Оп. 57. Д. 2008. Л. 3 зв.

³⁵ Там само. Л. 7 об., 8.

³⁶ Там само. Л. 8.

³⁷ Там само. Л. 10 зв.

³⁸ Там само. Л. 28 зв.

³⁹ Там само. Л. 43.

⁴⁰ Там само. Л. 32 зв.

у Катеринославській губернії, «отношения» міністра внутрішніх справ обер-прокурору Першого департаменту Правлячого Сенату, міністра державного майна міністру внутрішніх справ, «отзыв» міністра юстиції, «заклучения» керівника Міністерства внутрішніх справ тощо.

Катеринославський губернатор у доповідній записці від 15 червня 1873 р. керівнику Міністерства внутрішніх справ повідомляв: «С распространением на всех сельских обывателей Правил Положения 19 февраля 1861 года, в Екатеринославской губернии остаются еще два разряда сельских обывателей: поселяне греки Мариупольскаго уезда и поселяне армяне Ростовскаго уезда, выселившиеся в прошлом веке из Крымскаго полуострова, которых Положение 19 февраля не коснулось и которые остаются поэтому не подчиненными Мировым по крестьянским делам учреждениям. Поселяне эти, по грамотам 1779 года, подчинены были как в общественных, так и в хозяйственных делах, а равно и в полицейском отношении Мариупольскому греческому суду и Армянскому Нахичеванскому магистрату, в то же время поселяне участвовали в выборах на городския должности городов Мариуполя и Нахичевана и приглашаемы были от имени городских обществ к приговорам по предметам, касающихся их интересов; земли же, предоставленныя мариупольским грекам и нахичеванским армянам, при водворении их в России, отграничивались между городами Мариуполем и Нахичеваном и селениями, составляющими их округи. С упразднением Мариупольскаго греческаго суда и Армянскаго нахичеванскаго магистрата, поселяне греки и армяне только в полицейском отношении подчинены местным уездным полицейским управлениям, которым, кроме того, предоставлено губернским начальством утвердить выборных обществами сказанных поселян урядников; в остальных же общественных, а равно хозяйственных делах поселяне эти, оставаясь вне всякаго заведывания предоставлены общественнаго устройства и управления не получили. В виду такого неопределеннаго положения поселян греков и армян, представляется совершенно необходимым распространить на них Правила Положений 19-го февраля 1861 года, с соответственным преобразованием общественнаго и поземельнаго устройства их»⁴¹.

Стосовно цього питання в «отношении» міністра державного майна міністру внутрішніх справ ще від 22 грудня 1870 р. зазначалося, що згідно з Окладними книгами Катеринославської казенної палати за греками значилися 338 820 дес.

⁴¹ Дело об устройстве быта греков Мариупольскаго уезда и армян Ростовскаго уезда Екатеринославской губернии [21 июня 1873 — 4 мая 1898]. РГИА. Ф. 1291. Оп. 66. Д. 21. Ч. 1. Л. 1–2.

придатної і 8 978 дес. непридатної землі⁴². У 1858 р. Мариупольський округ був переданий з відомства Таганрозького градоначальства до Катеринославського губернського правління з перейменуванням цього округу в Мариупольський повіт і створенням на загальній підставі «Особаго Уезднаго Полицейскаго Управления». З відомства Мариупольського грецького суду були вилучені всі поліцейські справи. Крім того, з часу розповсюдження на Катеринославську губернію дій «Общаго Земскаго Положения и Судебных Уставов 20 ноября 1864 г.» м. Мариуполь і грецькі селища його повіту підкорялися цим установам на загальних підставах, а у відомстві Грецького суду залишалися лише опікунські й казначейські справи з продажу гербового паперу, патентів, свідоцтв тощо⁴³.

Інша проблема була пов'язана з розподілом грецьких селищ між призовними ділянками «так же и того, что греки-поселяне не могут считаться изъятыми от исполнения воинской повинности на основании Высочайше утвержденного 1 января 1874 года Устава»⁴⁴. Про це Катеринославський губернатор повідомляв міністра внутрішніх справ 29 травня 1874 р. Однак, «когда Полицейское Управление, на основании собранных им ревизских сказок и вытребованных от приходских священников метрических выписей, составило призывные списки и разослало их в греческия селения для поверки на сельских сходах, то пять из этих селений, поверив на сходах списки и исправив в чем следует, возвратили их в Полицейское Управление, в 14 селениях сходы отказались от поверки призывных списков, а в остальных пяти селениях поселяне, отобрав у сельских старшин призывные списки, не возвращают их, продолжая утверждать, что поселяне-греки, на основании грамоты императрицы Екатерины II, должны пользоваться вечною льготою от воинской повинности и находя подтверждение этому в том, что в обнародованных списках призывных участков, греческия селения не поименованы»⁴⁵. Незважаючи на наведені факти, губернатор зазначав, що «уклонение греков-поселян от поверки на сходах призывных списков несколько не оставит дальнейших распоряжений по призыву, так как призывные списки по всем греческим селениям ... окончательно составлены Мариупольским Уездным Полицейским Управлением»⁴⁶.

На підставі цього керівник Міністерства внутрішніх справ статс-секретар князь О. Лобанов-Ростовський подав свій висновок Головному Комітету щодо устрою сільського стану греків від 8 жовтня 1874 року за № 7743. Згідно з ним,

⁴² Там само. Д. 11 зв.

⁴³ Там само. Д. 12 зв.

⁴⁴ Там само. Д. 32.

⁴⁵ Там само. Арк. 32 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 33.

мешканці грецьких селищ повинні були підпорядковуватися загальним губернським, повітовим та місцевим установам із селянських справ. Грецькі селяни переводилися «в состав сельских обывателей и причисляются к разряду поселян-собственников»⁴⁷. Далі зазначалося, що в цих селищах створюються сільські товариства і волості з приміткою: «Приговоры сельских и волосных сходов, а равно волосных судов, составляются и все их делопроизводство в общественном управлении ведется на русском языке»⁴⁸.

Після створення сільських товариств і волостей необхідно було провести вибори всіх посадових осіб сільського та волосного правління, у тому числі й волосних суддів. Стосовно сплачування поселянами податків і повинностей у висновку зазначалося: «Поселяне обязаны уплачивать, на существующих основаниях, государственные повинности и впредь до выдачи владеных записей поземельную подать за находящиеся в их пользовании земли, а также отправлять на общем основании, без дальнейших в сем отношении изъятий, земские денежные и натуральные повинности, сверх того они облагаются сбором на содержание местных по крестьянским делам радений на общем для сего сбора основании»⁴⁹. Окремо зупинявся О. Лобанов-Ростовський на несенні військової повинності. Він зазначав: «Льгота сих поселян от рекрутской повинности отменена с изданием устава 1-го января 1874 г. о воинской повинности»⁵⁰.

Після видання «высочайше утвержденного мнения Государственного Совета об устройстве поселян-греков и армян» від 18 березня 1875 р. Катеринославське губернське «по крестьянским делам присутствие» видало 19 травня 1875 р. постанову, у якій подавався список десяти волостей,

створених з 24 грецьких сіл у Маріупольському повіті із зазначенням кількості населення в кожному⁵¹.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що матеріали діловодства центральних установ дають змогу відтворити такі питання з історії греків Північного Надазов'я: наділення землею (ф. 379 та 383 Російського державного історичного архіву), ліквідацію Маріупольського грецького суду устрою маріупольських греків після реформ 60–70-х років XIX ст. (ф. 1286, 1287, 1291, 1405 Російського державного історичного архіву).

Серед місцевого діловодства за багатством статистичних відомостей значне місце посідають документи Маріупольського грецького суду, який було створено згідно з Жалуваною грамотою 1779 р. Він виконував адміністративні, поліцейські та судові функції. Тут були зосереджені справи повітового управління, повітового та земського суду, сирітського й словесного судів, магістрату, повітового поліцейського та волосного управління. Слід зазначити, що цей орган місцевого самоврядування, який відтворював автономне становище греків в адміністративній системі Росії, внаслідок специфічних умов його існування, не втілював у життя привілеї, надані грекам Жалуваною грамотою Катерини II.

За походженням та інформативними можливостями матеріали Маріупольського грецького суду можна поділити на такі групи: 1) вхідна документація суду від вищих органів управління; 3) журнали і документи, які надходили до суду від підвідомчих структур (рапорти, відомості, звіти, донесення, громадські вироки); 4) документи, які надійшли до установи від приватних осіб (донесення, скарги, боргові розписки); 2) звітна документація суду; 5) папери, які надсилалися судом приватним особам (повідомлення, розпорядження) тощо.

⁴⁷ Там само. Спр. 21. Ч. 2. Арк. 15.

⁴⁸ Там само. Арк. 15 зв.

⁴⁹ Там само. Л. 16.

⁵⁰ Там само. Л. 16 зв.

⁵¹ Там само. Л. 60–61.

REFERENCES

1. Bok, Kh. (1847). Mesiats v Mariupole. *Moskovskie vedomosti*, № 136, p. 1045 [in Russian].
2. Sbornik Gavriila, arkhiepiskopa Yekaterinoslavskogo, Khersonskogo i Tavricheskogo. Institut rukopisu NBUV, F. V, Sprava 462–546, 333 ark. [in Ukrainian].
3. Kamenskyi, P. V. (1901). Istoriiia odnogo dnia. Dostovernoe skazanie. Mariupol [in Russian].
4. Mariupol i yego okrestnosti (1892). Izd. pocheta. popechitelia D. A. Kharadzhaieva. Mariupol: Tip. A. A. Frantova, 556 p. [in Russian].
5. Delo o sostoianii khoziaistva g. Mariupolia i sel Mariupolskogo grecheskogo okruga. [1817]. *Mariupolskiy kraieznavchyi muzei* (dali –MKM), Spr. 3479-D, 32 ark. [in Ukrainian].
6. Prosheniia grekov i perepiska s nezhinskim uiezdnyim kaznacheistvom o vydache torgovykh biletov; vedomosti na vydachu torgovykh biletov. (8 yanvaria — 18 yanvaria 1870). *MKM*, Spr. 3371-D, 121 ark. [in Ukrainian].
7. Vedomosti o sostoianii hoziaistva g. Mariupolia i grecheskikh sel Mariupolskogo uiezda. (1794). *MKM*, Spr. 3476-D, 31 ark. [in Ukrainian].

8. Delo o sostoiianii hoziaistva g. Mariupolia i sel, podvedomstvennykh Mariupolskomu grecheskomu sudu. (1814). *MKM*, Spr. 3524-D, 16 ark. [in Ukrainian].
9. Smeta raskhodov, predpolagaiemykh na 1818 g. iz summy zemskikh povinnosti po vedomstvu Mariupolskogo grecheskogo suda. (1818). *MKM*, Spr. 3529-D, 12 ark. [in Ukrainian].
10. Delo o shelkovichnom promysle v g. Mariupole i v grecheskikh selakh. (1811–1812). *MKM*, Spr. 3564-D, 193 ark. [in Ukrainian].
11. Raporty (kopii) Mariupolskogo grecheskogo suda Yekaterinoslavskomu namestnicheskomu pravleniiu s prosboi zapretit Mariupolskomu nizhnemu zemskomu sudu naznachat uriadnikov v grecheskie sela. (1791). *MKM*, Spr. 6238-D, 4 ark. [in Russian].
12. Delo o sostoiianii khoziaistva g. Mariupolia i sel Mariupolskogo grecheskogo okruga. (1814). *MKM*, Spr. 3478-D, 55 ark. [in Russian].
13. Vedomosti o poseve i urozhaie v grecheskikh selakh Mariupolskogo uiezda Novorossiiskoi gubernii. (1797). *MKM*, Spr. 3477-D, 56 ark. [in Russian].
14. Delo o sostoiianii khoziaistva g. Mariupolia i sel Mariupolskogo grecheskogo okruga. (1817). *MKM*, Spr. 3479-D, 32 ark. [in Russian].
15. Sprava 558. Doneseniia kniaziiu Potemkinu-Tavrcheskomu po upravleniiu Azovskoyi guberniei. *Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (dali — RGADA)*, F. 16, Op. 1, D. 588, Ch. I-XIII [1775–1784] [in Russian].
16. Po prosheniiu kupecheskogo i meshchanskogo obschestva g. Mariupolia. *RGADA*, F. 276, Op. 1, D. 1561 [in Russian].
17. Delo ob ustroistve byta grekov Mariupolskogo uiezda i armian Rostovskogo uiezda Yekaterinoslavskoi gubernii. (21 iunია 1873 — 4 maia 1898). *Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv (dali — RGIA)*, F. 1291, Op. 66, Spr. 21, D. 21, Ch. 2, 367 l [in Russian].
18. Delo po predstavleniiu Yekaterinoslavskogo gubernatora po voprosu ob ustroistve byta poselian grekov Mariupolskogo uiezda i poselian armian Rostovskogo uiezda. (21 iunია 1873 — 3 iunია 1874). *RGIA*, F. 1291, Op. 66, D. 21, Ch. 1, 33 l [in Russian].
19. Statisticheskie materialy po Yekaterinoslavskoi gubernii. (1823). *RGIA*, F. VUA, D. 18735 [in Russian].
20. Formulirnyie spiski Taganrogsckogo gradonachalstva. (1841). *RDIA*, F. 1349, Op. 4, D. 354, 1118 l [in Russian].
21. Formulirnyie spiski Taganrogsckogo gradonachalstva. (1842). *RDIA*, F. 1349, Op. 4, D. 404, 1243 l [in Russian].
22. Formulirnyie spiski Taganrogsckogo gradonachalstva. (1844). *RDIA*, F. 1349, Op. 4, D. 563, 956 l [in Russian].
23. O preobrazovanii upravlenii gorodov Mariupolia i Nakhichevani. (2 oktiabria 1859 — 13 oktiabria 1861). *RGIA*, F. 1405, Op. 57, Spr. 2008, 102 ark. [in Russian].
24. Po predstavleniiu Upravliaiushchego Yekaterinoslavskoiu Palatoiu gosudarstvennykh imushchestv o kraine zatrudnitelnom polozhenii grecheskikh i armianskikh selenii v Yekaterinoslavskoi gubernii. (17 marta 1850 — 27 marta 1850). *RDIA*, F. 383, Op. 13, Spr. 13442, 19 l [in Russian].
25. Perepiska s Azovskoi gubernskoi kantseliariei ob ustanovlenii zhalovaniia chinovnikam. (17.11.1780–28.11.1782). *Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (dali — TsDIAK Ukrainy)*, F. 1576, Op. 1, Spr. 3, 186 ark. [in Ukrainian].
26. Ob ustroistve 200 bedneishikh grecheskikh semei v Mariupole. (11.06.1781). *Institut rukopisu NBUV*, F. V, Spr. 174 [in Ukrainian].

Anna Hedo

LEGAL STATUS AND DEVELOPMENT OF THE GREEK COMMUNITY OF AGRICULTURE OF THE NORTHERN PRYAZOVIA (1779–1875): ANALYSIS OF THE RECORD-KEEPING MATERIALS

Using the analysis of materials of record-keeping stored in Ukrainian and Russian archives, the article describes the legal status and development of the economy of the Greek community of the Northern Pryazovia: reports, directives, notifications of the Azov and Novorossiysk governor-general. The same group includes the documents that arose in the process of operation of the Mariupol Greek court. The elements that constituted the form of these documents in the 18th — 19th centuries are analysed, the purpose of these documents is formulated.

Among the local record-keeping, the documents of the Mariupol Greek Court (was created in accordance with the charter of 1779) occupy a significant place due to the wealth of statistical information. The court

performed administrative, police and judicial functions. The cases of district (powiat) administration, district and zemsky court, orphan and verbal courts, city council (magistrat), district police and volost administrations were concentrated here.

According to the origin and informative possibilities, the materials of the Mariupol Greek Court can be divided into the following groups: 1) incoming court documentation from the higher authorities; 3) notebooks and documents submitted to the court by subordinate institutions (accounts, journals, reports, public sentences, etc.); 4) documents submitted to the institution by private individuals (reports, complaints, IOUs); 2) accounting court documentation; 5) papers sent to private individuals by court (notifications, directives), etc.

The record-keeping materials of the central institutions allow us to reproduce the following questions on the history of the Greeks of the North Pryazovia: the assignment of land (F. 379 and 383 of the Russian State Historical Archive), the liquidation of the Mariupol Greek Court of the Order of the Mariupol Greeks after the reforms of the 60s and 70s of the 19th century. (f. 1286, 1287, 1291, 1405 of the Russian State Historical Archive).

Key words: Northern Pryazovia, Greeks, legal status, Mariupol Greek Court, economy.

Дата надходження статті до редакції: 27.10.2018.

Лілія Шологон

ОСОБЛИВОСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ДЖЕРЕЛ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (1848–1914)

У статті з'ясовано особливості актуалізації джерел особового походження з історії національно-культурного руху українців Галичини дослідниками кінця XIX — початку XX ст., українськими зарубіжними та радянськими вченими, сучасними вітчизняними науковцями. Встановлено, що актуалізації джерел особового походження бракує системного підходу. Вона носить здебільшого «ювілейний» характер, коли публікація джерел або їх залучення до праць приурочується ювілейним датам тих чи інших видатних діячів.

Ключові слова: Галичина, національно-культурний рух, джерела особового походження, актуалізація джерел.

Серед джерел особового походження найбільшу інформаційну вартість мають автобіографії, щоденники, спомини, мемуари та листування громадсько-політичних і культурних діячів, безпосередніх учасників національно-культурного руху. У кожному із різновидів джерел містяться важливі відомості про час, у який створювалися ці пам'ятки, про авторські оцінки подій і враження від них, про зустрічі з іншими людьми, а водночас і про самих авторів, їхнє особисте життя, побут тощо. Без залучення джерел особового походження не обходиться жоден дослідник соціокультурних процесів і явищ, що суттєво актуалізує обрану нами проблематику. Тому ми зробили спробу проаналізувати деякі археографічні та джерелознавчі аспекти оприлюднення цих джерел, опрацювання їх на етапі підготовки до опублікування та в процесі залучення відповідної інформації до реконструкції національно-культурного життя українців Галичини впродовж другої половини XIX — початку XX ст.

Обрана тема ще не стала об'єктом пильної уваги дослідників, однак окремі її аспекти, насамперед теоретико-методологічного характеру, знайшли своє відображення у працях В.С. Великочого¹, Я.С. Калакура², С.Ф. Павленко³ та ін.

Метою статті є з'ясування особливостей актуалізації джерел особового походження з історії національно-культурного руху українців Галичини на сторінках археографічних видань

¹ Великочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2009. С. 60.

² Історичне джерелознавство: [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / Я.С. Калакура [та ін.]. К.: Либідь, 2017. С. 84.

³ Павленко С. Джерела особового походження. *Історія в термінах і поняттях*: довідник. Вишгород: ПП Сергієвичук М.І., 2014. С. 163–164.

та інших наукових праць дослідників кінця XIX — початку XX ст., українських зарубіжних та радянських вчених, сучасних науковців.

У контексті аналізу археографічних видань зазначимо, що до уваги бралися лише ті публікації спогадів, мемуарів, щоденників та епістолярію, які містять наукові передмови або критично-оглядові вступні статті, наукові коментарі укладачів або осіб, причетних до археографічного опрацювання текстів, відповідний науково-бібліографічний апарат, передусім покажчики. Серед них насамперед заслуговують на увагу «Спомини» М. Грушевського, надруковані у 1988 р. у журналі «Київ», актуалізовані 1991 р. автобіографії вченого, його «Щоденник (1888–1894)», оприлюднений 1997 р., «Щоденник М. Грушевського, 1904–1910 рр.», що побачив світ 1995 р., та інші джерела особового походження.

Актуалізація «Споминів» М. Грушевського в журналі «Київ» упродовж 1988–1989 рр. стала вагомим інтелектуальним явищем в УРСР в умовах перебудови, оскільки до наукового обігу були запроваджені не лише мемуари відомого історика та політика, вміщено коректні коментарі до них, але й здійснено вагому пошукову роботу, завдяки якій їх публікація стала можливою. З цього приводу упорядник мемуарів Сергій Білокінь зазначив: «Спомини академіка М. Грушевського з'являються у світ вперше. Друкарка вченого, К. Кондратьєва, передала свого часу рукопис дочці історика, члена-кореспондента АН УРСР Володимира Івановича Щербини — Марії Володимирівні... Пізніше матеріали зберігала Варвара Степанівна Ткач, якій висловлюю сердечну подяку за можливість цієї публікації»⁴.

⁴ Грушевський М. Спомини / передмова Ф.П. Шевченка; публ., підгот. тексту і примітки С.І. Білоконя. *Київ*. 1988. № 9 (вересень). С. 115.

У контексті оприлюднення в журналі «Архіви України» автобіографій М. Грушевського з нагоди 125-річчя від дня його народження зазначалося: «Перша автобіографія вченого з'явилася 1906 р. тиражем у 50 примірників. Вона була написана на прохання одного з українських літераторів, який звернувся з проханням до М. Грушевського, щоб він написав окремі біографічні відомості про себе. В результаті, як зазначив вчений: "... засівши за списане тих дат, я задумав написати їх трохи ширше, а на бажання моєї фамілії, друкую цю записку в малім числі примірників — для рідних і близьких»⁵. Цікавою є передісторія автобіографії науковця та політика 1926 р.: «Восени того року в Києві громадськість відзначала його шестидесятиліття та сорокові роковини наукової діяльності. Було утворено ювілейний комітет Всеукраїнської академії наук. ЦК КП(б)У прийняв постанову про публікацію статей про ювіляра в журналі "Життя і революція" і газеті "Пролетарська правда" та про відповідні урочистості. Більше того — М. Грушевський розглядався як кандидат на посаду президента ВУАН. Саме до цієї події було видано "Автобіографію" М. Грушевського, в основу якої покладено видання 1906 р. В тій її частині, що була дописана 1926 р., інформація подається не від першої особи. Окрім цього, вона вийшла у світ не під грифом Всеукраїнської академії наук, а як рукопис, обмеженим тиражем»⁶.

За цими, здавалося б, незначними фактами стояла гостра політична боротьба навколо постаті М. Грушевського та відзначення його 60-річчя. Погоджуючись на публікацію «Автобіографії», голова оргвиконкому П. Любченко сподівався отримати від М. Грушевського декларації про вдячність радянській владі, а також критичну самооцінку його діяльності на посаді голови Центральної Ради. Однак вчений фактично обійшов ці питання, а в останній коректурі, за свідченням С. Єфремова, подав розповідь від третьої особи. Коли ж дійшло до дозволу на публікацію «Автобіографії», С.О. Єфремов погодився допустити її до виходу у світ тільки як рукопис і не дозволив поставити гриф академії⁷. Для нашого дослідження обидва автобіографічні твори є важливими на тлі львівського періоду діяльності видатного вченого, його участі в українському національно-культурному русі.

«Щоденник (1888–1894)», оприлюднений 1997 р., до наукового простору запроваджений

⁵ Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 р. *Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського* / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. Демиденка А.П. К.: Веселка, 1992. С. 213.

⁶ Грушевський Михайло: до 125-річчя від дня народження. Автобіографія. *Архіви України*. 1991. № 2. С. 15–16.

⁷ Там само. С. 29.

стараннями Л.О. Зашкільняка. З цього приводу автор передмови зазначив: «Працюючи у ЦДІАУ Львова, нам вдалось натрапити на справи під назвою "Щоденник невідомого автора 1883–1893 рр.", що зберігались у фонді "Літературно-наукового вістника" (Ф. 401. Оп. 1. Спр. 59, 60). Це були рукописні, писані дрібним почерком сторінки. Докладне ознайомлення із змістом щоденників, їх розміщення в групі матеріалів М. Заволоки, нарешті, графологічна експертиза, а головне — зміст тексту — не залишили сумнівів щодо авторства М.С. Грушевського... Записи створюють образ надзвичайно емоційної, вразливої, заглибленої у свій внутрішній світ молодої людини, котра з великими труднощами, сумнівами і перешкодами прокладає свій — один раз обраний — шлях у житті. Зі сторінок щоденника повстає зовсім незнайома широкому загалу людина — не переконаний вчений, активний громадський діяч або зручний політик, а особистість, сповнена сумнівів, боязні і нерішучості в своїх діях, дещо наївна у відносинах із знайомими і родичами, яка прагне знайти психічну опору у релігії. Одним словом, постає образ Людини!.. Порівняння спогадів і щоденників свідчать про високу чесність і відкритість їх автора перед майбутніми поколіннями, відповідальність за свої думки і діла»⁸.

Опублікований І. Гиричем щоденник М. Грушевського за 1904–1910 рр.⁹ цінний тим, що вчений нотував своє життя у Львові, Києві, Петербурзі, Криворівні, записав коротенькі відомості про діяльність НТШ, видання ЛНВ, вихід у світ періодичних видань товариства, щоденну наукову працю, стосунки з колегами та учнями, громадсько-культурними діячами з Наддніпрянщини, зокрема І. Франком, В. Шухевичем, С. Томашівським, І. Джиджорою, І. Кривецьким, В. Дорошенком, М. Садовським, М. Заньковецькою, Г. Хоткевичем та ін. Оскільки щоденник створювався спонтанно і не був призначений для друку, то й події з історії національно-культурного руху краю в ньому відображено фрагментарно.

Фрагменти про національний рух українців Галичини бачимо в праці М. Драгоманова «Австро-руські спомини (1867–1877)» в п'ятнадцяти книгах, що побачила світ у Львові впродовж 1889–1899 рр. Вони опубліковані після смерті автора завдяки зусиллям І. Франка, який відредагував спогади та видав частину з них за власні кошти. Мемуарну працю видатний вчений та громадський діяч присвятив своїм

⁸ Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) / упоряд. Л. Зашкільняк. Л., 1997. С. 7–8.

⁹ Щоденник М. Грушевського (1904–1910 рр.) / упоряд., передмова та примітки І. Гирича. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 10–30.

враженням від подорожей до Галичини протягом зазначеного часу, співпраці між ним та українцями краю щодо розповсюдження творів істориків та літераторів із Наддніпрянщини тощо¹⁰. Згодом вони були опубліковані та прокоментовані на сторінках двотомного видання творів М. Драгоманова вже радянськими дослідниками 1970 р.

У цьому виданні також актуалізовано автобіографії М. Драгоманова, опубліковані 1883 і 1889 рр.¹¹, де автор подав власну оцінку окремих аспектів національно-культурного руху українців Галичини, зокрема, чимало уваги приділив, як і в інших працях, літературі та мові, якою користувалися в краї, періодичним виданням тощо. Його автобіографії цінні тим, що вчений не тільки акцентував увагу на недоліках, які він помітив у роботі відомих письменників, громадських діячів та організацій у Галичині, але й пропонував конкретні дії щодо активізації національного руху в краї.

Високим науковим рівнем характеризуються опубліковані мемуари впливового галицького політика, громадського діяча та педагога О. Барвінського. Ще за життя вийшли у світ перші два томи його мемуарів. Мабуть, слід погодитися з Д. Дорошенком про те, що їх автор дотримувався «занадто скороченого, конспективного викладу і дає більше власну автобіографію, ніж картину громадського життя давніх часів»¹². Зауважимо, що О. Барвінський врахував критику. Це стає очевидним зі змісту наступних частин його мемуарів, які зберігаються в Інституті літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України у Києві і впродовж тривалого часу залишалися неопублікованими.

О. Барвінський намагався продовжити видання своїх спогадів, однак безуспішно. Після його смерті справу друку мемуарів батька займав Богдан Барвінський. Він навіть підготував до перевидання перший том мемуарів, але на цьому все закінчилося. На сьогодні науковцями Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України опубліковано перші чотири частини спогадів О. Барвінського, які охоплюють період з 1854 до 1894 р.¹³

¹⁰ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). Частина третя й четверта. Л.: 3 друк. Тов. імені Шевченка, 1890. Кн. 7, 8, 9. С. 151–199.

¹¹ Драгоманов М. Автобиографическая заметка // Михайло Петрович Драгоманов. *Літературно-публіцистичні твори*: у 2 т. / упоряд. та примітки І.С. Романченка. К.: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 39–68.

¹² Чорновіл І. Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності // Барвінський О. *Спомини з мого життя*: у 2 т. / упоряд. А. Шацька, О. Федорук. К.: Смолоскип, 2004. Т. 1. С. 33.

¹³ Барвінський О. *Спомини з мого життя*: у 2 т. / упоряд. А. Шацька; коментар Б. Янишина. К.: Стило, 2004–2010. Т. 2. 1120 с.

Безперечно, спогади О. Барвінського — цінне джерело з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини XIX — початку XX ст. Серед мемуарів інших діячів вони посіли особливе місце. Від початку їх створення автор ставив за мету не стільки розповісти про події і людей, з якими довелося зустрічатися в житті, скільки подати взагалі історію національного відродження кінця XIX — початку XX ст. у викладенні традиціоналіста-консерватора. Його спогади — це соборницька національна візія розвою українського руху.

Що ж стосується автобіографій та спогадів І. Франка, то вони значною мірою були актуалізовані радянськими вченими. Не відому раніше автобіографію І. Франка виявили зарубіжні дослідники в одному з австрійських архівів серед документів, що засвідчують складання ним докторських іспитів і захист дисертації у Віденському університеті. Дослідник Михайло Дармограй, який зробив переклад автобіографії українською мовою та вперше опублікував її 1965 р. в журналі «Жовтень», у коментарях зазначив: «Про знайдені матеріали ми довідалися із статті австрійського славіста Гюнтера Витженса, вміщеної у науковому щорічнику Інституту слов'янської філології Віденського університету»¹⁴. Автобіографію І. Франка написав власноручно 18 травня 1893 р. німецькою мовою на шести сторінках і дав латинський заголовок «Curriculum vitae» (Життєпис). Низку інших автобіографій і спогадів («Як це сталося», «Історія моєї габілітації») вченого та літератора опубліковано на сторінках 50-томного видання його творів. Окремі з них ще досі є маловідомими для сучасних дослідників, зокрема автобіографія Івана Яковича, опублікована у передмові до збірки його оповідань «В поті чола» 1890 р. (до речі, Петербурзький цензурний комітет дозволив друкувати згадану збірку на території Російської імперії за винятком передмови та автобіографії автора, оскільки ті не відповідали так званому Валуєвському указу), та автобіографічна праця І. Франка «Дещо про себе самого»¹⁵, оприлюднена як передмова до творів, що виходили у світ польською мовою.

Особливої уваги заслуговують «Спогади про Івана Франка», опубліковані 1997 р. з нагоди 140-річчя від дня народження Великого Каменяря, упорядником та автором вступної частини до яких був М. Гнатюк. Тут зібрані найбільш змістовні спомини про видатного письменника, вченого та громадського діяча, що

¹⁴ Франко І. Curriculum vitae (Життєпис). *Жовтень*. 1966. № 5. С. 8.

¹⁵ Франко І. Дещо про себе самого. *Самі про себе: автобіографії видатних українців XIX-го століття* / за ред. Юрія Луцького. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1989. С. 261–265.

з'явилися на сторінках окремих збірників та періодичних видань Галичини впродовж першої третини ХХ ст., спогади про І. Франка, опубліковані в радянській Україні, та мемуарні праці дослідників українського зарубіжжя¹⁶.

До згаданого збірника увійшло чимало спогадів університетських товаришів І. Франка — В. Лукича, Є. Олесницького, А. Дольницького та інших, літераторів-початківців Галичини, зокрема М. Рошкевич, К. Попович, У. Кравченко, яким він дав чимало цінних порад, неабияк захоплювався до праці. Не менш змістовними є спогади про І. Франка його товаришів та колег, з якими працював у НТШ, ЛНВ, обговорював найважливіші питання громадсько-політичного та національно-культурного руху: М. Грушевського, В. Гнатюка, С. Єфремова, В. Щурата, М. Мочулинського, С. Барана, К. Студинського, С. Людкевича.

Щодо актуалізації джерел особового походження відомих українських літераторів та митців другої половини ХІХ — початку ХХ ст., зокрема їхніх спогадів та автобіографій, то варто зауважити, що вагомий внесок у цю справу зробили як радянські вчені, так і сучасні українські дослідники, які доповнили вже знані археографічні видання, підготували до них неупереджені коментарі. У результаті такої праці переважно актуалізованими є автобіографії та спогади письменників, зокрема В. Стефаніка, Марка Черемшини, Н. Кобринської, О. Кобилянської, митців — М. Кропивницького, М. Менцинського, С. Крушельницької.

Одну з перших спроб запровадити до наукового обігу епістолярні джерела з історії українського національно-культурного руху було зроблено вченим-філологом К. Студинським. У виданнях філологічної секції НТШ за 1905 і 1909 рр. опублікували дослідження «Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–1849»¹⁷, де автор простежив за різними етапами життєвого шляху, громадської та професійної праці, зробив спробу показати роль галицького вченого під час «Весни народів» у краї, його участь у діяльності «Собору руських учених», з'ясувати причини, які спонукали відомого громадського діяча кардинально змінити свої погляди і перейти на русофільські позиції.

Вагомий внесок у справу оприлюднення епістолярної спадщини відомих громадсько-культурних діячів зробив М. Павлик, який зібрав та опублікував усю доступну йому епістолярну спадщину М. Драгоманова. Безперечно, археографічним виданням, опублікованим на початку

ХХ ст., бракувало належного наукового апарату, насамперед ґрунтовних коментарів.

Значну частину епістолярної спадщини українських літераторів та громадсько-культурних діячів, зокрема І. Франка, В. Стефаніка, Марка Черемшини, Н. Кобринської, Лесі Українки, Олени Пчілки та інших, було актуалізовано в повних та вибраних виданнях їхніх творів радянських часів. Традиційним недоліком тодішніх археографічних видань був ідеологічний складник відбору та інтерпретації листів.

Українське джерелознавство (і літературне, й історичне) має багатий досвід публікації листів відомих діячів культури, письменників, політиків, однак лише недавно з'явилася нова тенденція — публікація взаємного листування. Саме цього принципу дотримуються видавці серійного видання «Епістолярні джерела грушевськознавства» та упорядники інших схожих з цим видань. Це свідчить про новий, вищий етап розвитку української археографії, а дослідження публікацій взаємного листування дозволило чіткіше осмислити тогочасні реалії, відкоригувати пізніші версії мотивації вчинків історичних діячів, тобто поглибити знання щодо культурного життя¹⁸.

Зважаючи на запровадження починаючи з 1990-х рр. до наукового обігу чималої кількості листів І. Франка і його кореспондентів, про які йтиметься далі, нагальною є потреба повного видання епістолярних джерел франкознавства, де листування Великого Каменяра з колегами, рідними та друзями буде належним чином опрацьоване та систематизоване. Сподіваємося побачити результати такої копіткої праці на сторінках академічного зібрання творів І.Я. Франка у ста томах.

Важливу інформацію в контексті досліджуваної проблеми почерпнуто з опублікованої сучасними вченими кореспонденції порівняно маловідомих літераторів і громадсько-культурних діячів Богдана і Павла Кирчівих, адресованої Великому Каменяру¹⁹. Зміст листів переконливо доводить, що листування було двостороннім. Проте досі не вдалося відшукати листів Івана Яковича до братів Кирчівих, де обговорювалося широке коло питань, у тому числі щодо культурного життя, які були предметом спільних зацікавленнь. Натомість кореспонденція І. Франка та молодого поета і перекладача О. Луцького дає змогу простежити за їхніми непростими взаєминами. Листування згаданих літераторів допомагає

¹⁸ Листування Михайла Грушевського. Том III / упоряд.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. Київ — Нью-Йорк: УІТ, 2006. С. 10.

¹⁹ Франко Іван і брати Кирчіві: листування / передмова, публікація та примітки Романа Кирчіва. *Записки НТШ*. Т. ССХХІХ: Праці філологічної секції. Л., 1995. С. 389–427.

¹⁶ Спогади про Івана Франка / упоряд., вступна стаття і примітки Михайла Гнатюка. Л.: Каменяр, 1997. С. 4.

¹⁷ Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–1849. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. 1909. Т. X і XII. 463 с.

дізнатися про те, що стало причиною конфлікту²⁰. Ці та інші джерела, що розкривають маловідому епістолярну спадщину І. Франка та його кореспондентів, інших громадсько-культурних діячів Галичини другої половини ХІХ — початку ХХ ст., актуалізовано на сторінках сучасних «Записок НТШ».

Низку джерел особового походження оприлюднила й авторка статті, зокрема в монографії «Джерела з історії національно-культурного руху українців Галичини (1848–1914 рр.)»²¹.

Коли мова йде про інтерпретацію джерел особового походження або їх цитування (з відповідним посиланням) в узагальнюючих та монографічних працях, то більшість дослідників історіографічних, джерелознавчих та конкретно-історичних аспектів національно-культурного життя галицьких українців справедливо зазначають, що інформація джерел особового походження дуже часто хибує на суб'єктивізм та упередженість. На жаль, маємо мало конкретних прикладів того, як автори, застосовуючи методи компаративістики та джерелознавчої критики, спростовують однобічність таких відомостей. У цьому зв'язку заслуговує на увагу критичний аналіз мемуарів, зроблений В.С. Великочим у монографічному дослідженні «Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.», де з приводу арешту митрополита А. Шептицького у вересні 1914 р. автор зазначив: «У сучасній історіографії починає цілком виправдано переважати позиція, яку одним з перших обґрунтував Д. Дорошенко. У своїх мемуарних та історичних працях він доводить, що причиною арешту А. Шептицького стала його тривала національно-патріотична діяльність, про яку російський уряд був добре поінформований, тож, реалізуючи свої плани, він просто не міг залишити митрополита в Галичині. Такого висновку Д. Дорошенко дійшов, вивчаючи жан-дармські протоколи з архіву галицького генерал-губернаторства, які становили основу таємного “діла графа Шептицького”. Привертають увагу і різночитання обставин самого арешту митрополита. Вони зумовлюються суперечливими даними документальних джерел, а передусім свідченнями мемуаристів, одні з яких приписують собі мало не вирішальну роль у здійсненні цього акту (генерал А. Брусилов, «Мои воспоминания». Москва, 1963), інші, попри всі звинувачення, категорично

заперечують свою причетність до нього (митрополит Євлогій)»²². Маємо й інші позитивні приклади, коли автори, використовуючи методи джерелознавчої критики, спростовують неправдиві свідчення мемуаристів, наведені в монографічних дослідженнях Я. Грицака, М. Кугутяка, О. Сухого та інших сучасних дослідників.

Прикладом упередженого ставлення до джерел, у тому числі й особового походження, став збірник праць В. Сарбея «Очерки по методологии и историографии истории Украины», опублікований 1989 р. В результаті тенденційного і необ'єктивного добору та трактування джерел діяльність М. Грушевського в НТШ оцінюється таким чином: «Печатание своих работ Грушевский сделал основой деятельности Научного общества им. Шевченко, извлекая из этого громадные прибыли»²³.

Підсумовуючи розгляд особливостей актуалізації джерел особового походження, підкреслимо, що головна з них полягає в їх персоніфікованому походженні, отже, необхідності ретельної атрибуції та дослідження постатей їх творців. Ефективним тут виявився біографічний метод, який дає змогу не лише відстежити життєвий і творчий шлях авторів джерел, але й заглибитись в епоху і середовище, в яких ці джерела створювалися. Додатково потрібно з'ясувати персоналії респондентів, з якими велась переписка, звертати увагу на особистості учасників археографічного процесу, їхній фаховий рівень, світогляд, ідейні позиції тощо.

Узагальнення досвіду актуалізації джерел особового походження засвідчило, що цій роботі бракує системного підходу. Вона носить здебільшого «ювілейний» характер, коли публікація джерел або їх залучення до праць приурочується ювілейним датам тих чи інших діячів. Переважно актуалізуються джерела, що належать найбільш відомим письменникам, громадсько-культурним діячам, рідше політикам. Натомість свідчення постатей, так би мовити, другого ряду, які були учасниками українського національно-культурного руху в Галичині, все ще залишаються поза увагою сучасних археографічних видань, недостатньо залучаються до наукових студій. Помітним недоліком є і те, що пам'ятки з історії національно-культурного життя в Галичині подаються інколи поза зв'язком з джерелами з історії українського національно-визвольного руху.

²⁰ Луцький Остап і сучасники: листи до О. Кобилянської та І. Франка та інші забуті сторінки. Нью-Йорк — Торонто: Українська вільна академія наук у США, 1994. 206 с.

²¹ Шологон Л.І. Джерела з історії національно-культурного руху українців Галичини (1848–1914 рр.). Івано-Франківськ: Симфонія-форте, 2015. 460 с.

²² Великочий В.С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2009. С. 537.

²³ Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). К.: Наукова думка, 1989. С. 61.

REFERENCES

1. Barvynskiy, O. (2010). Spomyny z moho zhytia: comp. A. Shatska. Vol. 2, Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
2. Barvynskiy, O. (2004). Spomyny z moho zhytia: comp. A. Shatska, O. Fedoruk. Vol. 1, Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
3. Velykochyi, V. (2009). Ukrainska istoriohrafia suspilno-politychnykh protsesiv u Halychyni. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni V. Stefanyka [in Ukrainian].
4. Hrushevskiy, M. (1992). Avtobiohrafia, 1906 r. *Velykyi ukrainets: materialy z zhytia ta diialnosti M. Hrushevskoho*: comp. Demedenko A. Kyiv: Veselka, 197–213 [in Ukrainian].
5. Hrushevskiy, Mykhailo: do 125-richia vid dnia narodzhennia. Avtobiohrafia. (1991). *Arkhivy Ukrainy*, 2, 15–30 [in Ukrainian].
6. Hrushevskiy, M. (1992). Spomyny: comps. F. Shevchenko, S. Bilokin. *Kyiv*, 9, 115–149 [in Ukrainian].
7. Hrushevskiy, M. (1997). Shchodenyk (1888–1894): comp. L. Zachkilniak, Lviv [in Ukrainian].
8. Drahomanov, M. (1890). Avstro-ruski spomyny (1867–1877). Vols. 3–4, Lviv: Drukarnia Tovarystva imeni Shevshenka [in Ukrainian].
9. Drahomanov, M. (1870). Avtobiohraficha zametka. *Literaturno-krytychi tvory: comp. I. Romanchenko*, Vol. 1, Kyiv: Naukova dumka, 39–68 [in Ukrainian].
10. Kalakura, Ya. S. (Ed.) (2017). Istorychne dzhereloznavstvo. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
11. Lystuvania Mykhaila Hrushevskoho: comps. H. Burlaka, N. Lysenko. (2006). Kyiv–Niu-York: UIT [in Ukrainian].
12. Luts'kyi Ostaп i suchasnyky: lysty do O. Kobyl'ianskoi ta I. Franka ta inshi zabuti storinky. (1994). Niu-York: Ukrainska vilna akademiia nauk [in Ukrainian].
13. Sarbei, V. (1989). Ocherki po metodologii i istoriografii istorii Ukrainy (period kapitalizmu). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
14. Spohady pro Ivana Franka: comp. Hnatiuk, M. (1997). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
15. Studynskiy, K. (1909). Korespondentsiia Yakova Holovatskoho v litakh 1835–1849. *Zbirnyk filolohichnoi seksii Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, Vols. X–XII [in Ukrainian].
16. Franko, I. (1989). Deshcho pro sebe samoho. *Sami pro sebe: avtobihrafii vydatnykh ukrainsiv XIX-ho stolitia*: ed. Yurii Luts'kyi, Vol. 1, 261–265. Niu-York: Ukrainska vilna akademiia nauk [in Ukrainian].
17. Franko Ivan i braty Kyrchivyy: lystuvania. (1995). Comp. R. Kyrchiva. *Zapysky NTSH*, Vol. CCXXIX, *Pratsi filolohichnoi seksii*, 389–427 [in Ukrainian].
18. Franko, I. (1996). Curriculum vitae. (Zhytiepys): comp. M. Darmohrai. *Zhovten*, 5, 5–8 [in Ukrainian].
19. Chornovil, I. (2004). Tiahar prahmatyzmy, abo Oleksandr Barvynskiy u svitli suchasnosti. *Spomyny z mogo zhyttia*: comps. A. Shatska, O. Fedoruk, Vol. 1, 17–39, Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
20. Sholohon, L. (2015). Dzherela z istorii natsionalno-kulturnoho rukhu ukrainsiv Halychyny (1848–1914). Ivano-Frankivsk: Symfoniia-forte [in Ukrainian].
21. Hrushevskiy, M. (1995). Shchodenyk (1904–1910): comp. I. Hyrych. *Kyivska starovyna*, 1, 10–30 [in Ukrainian].

Liliya Shologon

FEATURES OF ACTUALIZING OF SOURCES OF PERSONAL ORIGIN ON HISTORY OF NATIONAL-CULTURAL MOVEMENT IN UKRAINIAN GALICIA (1848–1914)

The article analyses memories, autobiographies, diaries, correspondence both by the influential Galician political, social and cultural figures, and by so-called “second-line” activists in detail, which gave us the ground to make conclusion about important political decisions. But we may also state, that information which was not found in the documents of the official character quite fitted into the source base of the creating of the current models of the “history of everyday life”, and “microhistory”.

The author tries to pay special attention to the combination of personal and macro historical and micro historical components in the sources study.

The state of the features of the actualizing of the sources of the personal origin by the researchers of the late 19 — early 20 century of the interwar period, Ukrainian foreign and Soviet scientists, modern scientists are revealed. It is necessary to mention, that the actualization of the sources of the personal origin also lacks a systemic approach. The published sources carry mostly “anniversary” character meaning, that the works are dedicated to the anniversary dates of some prominent figures. Despite of the material concerning the prominent figures, the testimony of so called “second-line” activists who

were the members of the Ukrainian national-cultural movement in Galicia, are still ignored by the modern archaeological publications.

Key words: *Galicia, the national-cultural movement, sources of personal origin, actualizing of sources.*

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2018.

Андрій Шаповал

НАУКОВА СПІВПРАЦЯ І.Я. ФРАНКА ТА В.М. ПЕРЕТЦА (ЗА ЕПІСТОЛЯРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

У статті на основі аналізу листування українського письменника та літературознавця І.Я. Франка з українським та російським філологом, дослідником давньої української літератури В.М. Перетцем висвітлено багаторічну наукову співпрацю та творчі стосунки між вченими. Відображено їхню діяльність щодо дослідження рукописних пам'яток і вивчення історії української літератури та театру. Розказано про зусилля В.М. Перетца щодо запрошення І.Я. Франка до роботи в Університеті св. Володимира у Києві.

Ключові слова: І.Я. Франко, В.М. Перетц, наукова співпраця, епістолярна спадщина, філологія.

Важливим джерелом дослідження життя, наукової діяльності та творчої праці геніального українського письменника і вченого-енциклопедиста І.Я. Франка та видатного українського філолога, дослідника давньої та середньої української літератури, академіка Петербурзької (з 1914) та Української (з 1919) академії наук В.М. Перетца, а також їхньої наукової співпраці є епістолярна спадщина вчених. Якщо збирання та дослідження листів І.Я. Франка розпочалося ще за життя літератора¹ і сталий інтерес до його епістолярію зберігається й нині², то вивчення епістолярної спадщини В.М. Перетца, який зазнав переслідувань за радянської влади і загинув під час репресій, розпочалося лише після краху тоталітарного режиму³.

Із великої епістолярної спадщини І.Я. Франка збереглися 900 автографів і декілька десятків публікацій. Нині основний масив епістолярної спадщини письменника міститься в його особовому фонді у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка

НАН України (ф. 3). В.М. Перетц належить до кола осіб, з якими активно листувався та підтримував тісні наукові зв'язки І.Я. Франко. Збереглися два його листи до В.М. Перетца від 15 лютого 1903 р. і 3 лютого 1906 р., автографи яких містяться в особовому фонді В.М. Перетца в Російському державному архіві літератури і мистецтва в Москві (ф. 1277). У Відділі ж рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України зберігається 20 листів В.М. Перетца до І.Я. Франка, крайніми датами яких є 25 квітня 1902 р. і 4 грудня 1906 р. Відомості про взаємини науковців можна знайти й у листах В.М. Перетца до інших видатних українських учених, зокрема історика М.С. Грушевського, особовий архівний фонд якого зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ф. 1235), та мовознавця П.Г. Житецького (документи знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ф. І)).

Варто зазначити, що листи І.Я. Франка до В.М. Перетца вперше були опубліковані у першому томі видання «Франко І. Літературна спадщина», який вийшов друком у 1956 р. у Києві⁴, згодом їх було вміщено до 50-го тому багатотомного видання спадщини І.Я. Франка (1986)⁵. Листи В.М. Перетца до І.Я. Франка теж привертали увагу дослідників, зокрема літературознавця Л.Є. Махновця⁶ та історика Л.В. Матвеева⁷, однак вони не стали джерельним підґрунтям спеціального дослідження наукової співпраці вчених.

¹ Коментарі. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Франко І. 1986. К.: Наукова думка. Т. 48: Листи (1874–1885). С. 602–605.

² Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 564 с.; Василюк О.Д. Листування Івана Франка й Агатангела Кримського стосовно перекладу Клоустона. *Східний світ*. 2007. № 2. С. 67–74; Ільків А.В. Роль письменницького епістолярію в українсько-польських літературних взаєминах ХІХ століття: на матеріалах листування І. Франка із Е. Ожешко. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Філологічна. 2012. Вип. 27. С. 178–180.

³ Василюк О.Д. Листи В. Перетца до А. Кримського у фондах Інституту рукопису НБУВ. *Східний світ*. 2010. № 3. С. 5–9; Шаповал А.І. Епістолярна спадщина академіка В.М. Перетца у фондах Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. К., 2016. Вип. 44. С. 668–683.

⁴ Франко І. Літературна спадщина. Т. 1. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 481–482; 485.

⁵ Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. 1986. Т. 50. С. 222–223; 285.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 33. Од. зб. 4665. Арк. 1–3.

⁷ Матвеева Л.В. Доля видатного славіста-українознавця Володимира Перетца. *Східний світ*. 2007. № 2. С. 32–44 та ін.

У статті ми ставимо за мету на основі аналізу листування І.Я. Франка і В.М. Перетця дослідити їхню наукову співпрацю. До джерельної бази дослідження, крім листування між вченими, також увійшли листи В.М. Перетця до П.Г. Житецького і М.С. Грушевського, у яких йдеться про наукові стосунки між І.Я. Франком і В.М. Перетцем.

Ініціатором співпраці між вченими був В.М. Перетц. Закінчивши в 1893 р. історико-філологічний факультет Петербурзького університету, він із середини 1890-х рр. активно досліджував питання історії української літератури, багато працював у рукописних збірниках Санкт-Петербурга, Москви та Києва. Особливо його цікавила українська віршова поезія XVI–XVIII ст. та українська драматична література XVII–XVIII ст. Наприкінці 1890-х рр. побачили світ перші праці В.М. Перетця з історії української літератури та театру, котрі не залишились без уваги І.Я. Франка, тоді вже доктора філософії та очільника філологічної секції та етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі — НТШ), який відгукнувся на них низкою рецензій.

У 1900 р. В.М. Перетц захистив магістерську дисертацію «Історико-літературні дослідження і матеріали», у якій розглядалися питання розвитку української та російської віршової та пісенної поезії, їхні історичні зв'язки, а також вплив польської теорії і практики віршування на українське силабічне віршотворення у XVI–XVII ст. Коли цю роботу висунули на Макаріївську премію Петербурзької АН, постало питання про рецензування праці. На думку В.М. Перетця, яку він висловив у листі до П.Г. Житецького від 26 вересня 1900 р., фахово оцінити його працю на той час були в змозі лише П.Г. Житецький та І.Я. Франко⁸. В іншому листі до П.Г. Житецького Володимир Миколайович висловив захоплення тим, що І.Я. Франко опублікував українські вірші початку XVII ст., наголосивши: «Якщо й далі так піде, то ми скоро будемо мати у своєму розпорядженні для початкової історії малоросійської поезії солідний запас даних»⁹.

Природно, що В.М. Перетц прагнув до знайомства з І.Я. Франком, бо їх єднали спільні наукові інтереси, а авторитет його як вченого для молодого дослідника не підлягав ніякому сумніву. Хронологічно першим документом, що поклав початок спілкуванню між вченими, є супровідна записка, написана В.М. Перетцем 25 квітня 1902 р. на власній візитці та надіслана І.Я. Франкові разом з третім томом праці «Історико-літературні дослідження і матеріали», де розглядалися питання переходу від силабічного до тонічного віршотворення в українській та російській поезії XVIII ст. До речі, за цю працю,

⁸ IP НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48705. Арк. 2 зв.

⁹ Там само. Од. зб. 48721. Арк. 2.

яку в 1902 р. В.М. Перетц захистив як докторську дисертацію, Володимира Миколайовича було нагороджено малою Ломоносівською премією Петербурзької АН.

10 січня 1903 р. В.М. Перетц звернувся до І.Я. Франка вже повноцінним листом. Оскільки один із відомих нам листів І.Я. Франка до Володимира Миколайовича (від 15 лютого 1903 р.) є відповіддю на нього, то докладніше зупинимося на змісті їхнього листування. Так, молодий вчений розпочинає лист з вибачень, бо на час його написання ще не знав, як звали Франка по батькові. Зокрема, В.М. Перетц писав: «Вельмишановний д-р Франко! Звертаюся до Вас так, бо не знаю як Вас по батькові. Хоча відчуваю, як незграбне і незручне таке звернення. Перепрошую заздалегідь, що, не будучи знайомим з Вами особисто, наважуюся турбувати Вас»¹⁰. На це Франко відповів, що його «отчество — Яковлевич, але у нас, “не помнящих родства”, і обертання по отчеству не вживається, то й Ви не робіть собі з тим церемонії»¹¹, а далі додав: «Хоча ми особисто не знайомі, але своїми працями Ви знайомі мені добре»¹².

Варто зазначити, що І.Я. Франко опублікував низку рецензій на такі праці В.М. Перетця, як: «Малоруські вірші та пісні в записках XVI–XVIII ст.» (1899), «Історико-літературні дослідження і матеріали» (1900), «Матеріали до історії апокрифа і легенди. I. До історії “Громника”» (1899), «Матеріали до історії апокрифа і легенди. II. До історії “Лунника”» (1901), «Нариси давньої малоруської поезії» (1903), «Повість про трьох королів-вохвів в західноруському списку XV ст.» (1903) та ін.

Відзначаючи в рецензіях, що для праць В.М. Перетця характерні «багатство нового матеріалу», «ясність викладу», «ширина погляду»¹³ тощо, І.Я. Франко звертав увагу й на недоліки молодого автора. Окремі зауваження маститого вченого В.М. Перетц сприймав інколи з певною пересторогою. Так, Володимира Миколайовича неприємно вразило те, що в рецензії на його працю «Малоруські вірші та пісні в записках XVI–XVIII ст.» І.Я. Франко вказав на слабке знання автором української мови¹⁴. Про це В.М. Перетц навіть написав у листі П.Г. Житецькому, з деякою образою зауваживши: «Невже, не бачивши

¹⁰ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1620. Арк. 439.

¹¹ Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. 1986. Т. 50. С. 222.

¹² Там само.

¹³ Франко І. В.Н. Перетц. Малорусские вирши и песни в записках XVI–XVIII в. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах* / Франко І. 1982. Т. 33: Літературно-критичні праці (1900–1902). С. 51.

¹⁴ Там само.

рукописів, можна, як це робить Франко, так сміливо критикувати... Франко звинувачує мене, що я не знаю "української мови", — і далі Володимир Миколайович робить парадоксальний висновок, — імовірно тому, що я не пишу в галицьких виданнях»¹⁵. В іншому листі, інформуючи про підготовку до друку віднайденого ним збірника українських і польських світських пісень з нотами початку XVIII ст., В.М. Перетц запитував П.Г. Житецького: «Не знаю, невже у Франка підніметься рука на мене за таке відкриття тільки тому, що я не малорос, а просто людина без націон[альної] прикмети?»¹⁶. Але все ж у рецензіях І.Я. Франка на праці В.М. Перетца більше було позитивного, а українською мовою Володимир Миколайович з часом оволодів і чимало праць надрукував в українських наукових журналах.

Не менш принциповими були й рецензії В.М. Перетца на праці І.Я. Франка. Так, у листі від 15 лютого 1903 р. І.Я. Франко, згадуючи про рецензію В.М. Перетца на свою працю «Слово про Лазарево воскресіння. Давньоруська поема на апокрифічні теми», зазначив: «Ви трохи згорда побили мене за моє "Слово о Лазареве воскресенні" — я все ще думаю, що не зовсім справедливо (навіть щодо ритміки)»¹⁷. Однак рецензія спонукала І.Я. Франка до подальшої роботи над пам'яткою. При цьому він вирішив звернутися по допомогу до Володимира Миколайовича, написавши йому: «Мені було б дуже цікаво дістати копію якогось старшого, повнішого тексту від тих, якими користався я. Ви, я чув, лагодите спеціальну працю про те "Слово"? Можна б у Вас просити такої копії, коли Ваша праця не швидко буде готова? Я хотів би колись при нагоді ще раз вернути до того "Слова"»¹⁸.

Однак повернемося до листа В.М. Перетца від 10 січня 1903 р., в якому, подякувавши І.Я. Франкові за уважне ставлення до його досліджень, він звернувся до Івана Яковича з проханням обмінюватися власними науковими працями. Зокрема, В.М. Перетца цікавили розвідки І.Я. Франка «Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди» та «Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі 1625 р.», зі свого ж боку він запропонував надіслати до Львова свою працю «Пам'ятки руської драми епохи Петра Великого»¹⁹. Іван Якович відповів згодою, а, крім замовлених В.М. Перетцем праць, висловив

бажання при потребі надіслати третій том підготовленої ним збірки «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Апокрифи новозавітні» та «Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку», які склали п'ятий том збірника історично-філологічної секції НТШ, який вийшов друком за загальною редакцією І.Я. Франка²⁰.

Тема обміну науковими працями домінує в кількох наступних листах В.М. Перетца, написаних взимку та навесні 1903 р. З них дізнаємося, що аналогічний обмін працями відбувався також між В.М. Перетцем та українським етнографом і літературознавцем, вченим секретарем НТШ В.М. Гнатюком. Коли бандеролі з книгами затримувались, В.М. Перетц, хвилюючись, аби вони не потрапили до небажаних осіб, нагадував І.Я. Франкові про необхідність остерегатися цензури. «Боюсь тільки, що Ви забули спосіб надсилання книг із Галиччії, — писав він Івану Яковичу в листі від 7 лютого 1903 р., — і адресували прямо на моє ім'я: повторюю — необхідно адресувати в Слов'янський відділ Імп[ераторської] академії наук, інакше цензура не пропустить, бо "фонетика" навіть у вчених працях — справа заборонена у нас»²¹. В іншому листі В.М. Перетц пояснював: «Пишу це тому, щоб уникнути непорозуміння, бо, знаєте самі, — ми живемо в таких тенетах цензурних та інших, що важко дихнути без особливого на те дозволу»²².

Отже, тема обміну науковою літературою була однією з провідних у листуванні між вченими. Вона присутня й у другому листі І.Я. Франка, який був написаний 3 лютого 1906 р. В ньому Іван Якович просить В.М. Перетца надіслати примірник праці «Ляльковий театр на Русі. Історичний нарис», що побачила світ ще в 1895 р., але тривалий час І.Я. Франкові була невідома²³. В.М. Перетцу довелося докласти чимало зусиль, аби відшукати свою давню розвідку, яка була потрібна Івану Яковичу для роботи. У листі від 21 березня 1906 р. Володимир Миколайович писав: «Вельми перепрошую, що тільки зараз, можливо — коли вже минула потреба, — надсилаю Вам свою статтю про Ляльковий театр. Вона в мене в єдиному примірнику і, як бачите, — переплетена разом з іншими моїми юнацькими працями. Мені ледве вдалося роздобути цю книгу: мій колега віддав її студенту, а відносно охайності — ми, росіяни, особливо не відзначаємося»²⁴. Згодом про цю працю В.М. Перетца, в якій вперше зверталася увага на матеріальний бік вистав

²⁰ Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. 1986. Т. 50. С. 222.

²¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1620. Арк. 461.

²² Там само. Арк. 472.

²³ Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. 1986. Т. 50. С. 285.

²⁴ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1633. Арк. 339.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48705. Арк. 1–1 зв.

¹⁶ Там само. Од. зб. 48706. Арк. 1 зв.

¹⁷ Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. 1986. Т. 50. С. 222.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1620. Арк. 439–440.

(ляльки, вертепні коробки, сценічні ефекти тощо), І.Я. Франко неодноразово згадував у своїх дослідженнях, зокрема у праці «До історії українського вертепу XVIII в.».

Цікаво, що натхнений працею І.Я. Франка В.М. Перетц вирішив і сам повернутися до дослідження історії вертепу в Україні. Про це він написав І.Я. Франкові в листі від 9 листопада 1906 р.²⁵, а в 1908 р. Володимир Миколайович опублікував у «Записках НТШ» дослідження «До історії вертепної драми. Замітки і матеріали», у якому, не погодившись з думкою про безроздільний польський вплив на український театр і концепцією Каменяра про східний вплив на український вертеп, виступив за необхідність вивчення місцевих традицій. Досліджуючи український іконографічний матеріал і порівнюючи зображення із західноєвропейськими зразками, він дійшов висновку, що вертеп з'явився в Україні не раніше початку XVII ст.²⁶

Варто додати, що І.Я. Франко та В.М. Перетц не тільки обмінювалися своїми працями, але й при нагоді надсилали один одному книги інших дослідників та повідомляли про віднайдені рукописні збірники та стародруки. Так, В.М. Перетц надіслав до Львова, на прохання І.Я. Франка, працю В. Сахарова «Есхатологічні твори і сказання в давньоруській писемності та вплив їх на народні духовні вірші», що вийшла в Тулі ще в 1879 р.²⁷ З листів дізнаємося, що В.М. Перетц не тільки сам відшукував у книгозбірнях Петербурга і Києва необхідні І.Я. Франкові рукописи та стародруки й за потреби робив з них витяги, але й залучав до цієї роботи своїх студентів. Зокрема, пошуком для Каменяра «Аноологіону», виданого в Києві у 1636 р., займався С.І. Маслов, в майбутньому видатний український літературознавець, член-кореспондент АН УРСР. Інколи В.М. Перетц надсилав І.Я. Франкові бандеролі з книгами, дібраними на його власний розсуд. Якщо з якоїсь причини окремі книги не підходили Івану Яковичу, він просив передали їх до бібліотек Львівського університету та НТШ²⁸.

Отримавши від І.Я. Франка працю «Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди», в якій, крім іншого, розглядалися нові дослідження про св. Олексія, В.М. Перетц звернувся до львівського колеги з проханням надіслати відомості про ці розвідки, а також

²⁵ Там само. Арк. 373.

²⁶ Коржова А. До наукової біографії В.М. Перетца, історика театру. *Мистецтвознавство України*: зб. наук. пр. / Ін-т проблем сучасн. мистец. НАМ України. К.: Фенікс, 2016. Вип. 16. С. 42.

²⁷ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1633. Арк. 335.

²⁸ Там само. Арк. 337.

нагадав І.Я. Франкові, що той обіцяв зробити копії житія св. Олексія із давніх українських рукописів, невідомих Володимиру Миколайовичу²⁹. В.М. Перетц також просив І.Я. Франка надіслати йому праці М.П. Драгоманова та дослідження К.Й. Студинського «Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в.», які вийшли друком у Львові, а також нові випуски «Записок НТШ»³⁰.

У 1903 р. В.М. Перетца за конкурсом було обрано екстраординарним професором, а у 1906 р. затверджено ординарним професором кафедри російської мови і словесності Університету св. Володимира у Києві. Крім того, з вересня 1905 р. і до свого від'їзду з Києва у 1914 р. він був секретарем історико-філологічного факультету університету. В листах до І.Я. Франка Володимир Миколайович ділився своїми враженнями про роботу в Університеті св. Володимира у Києві, розповідав про стосунки, що склалися між професорами університету, їхнє ставлення та ставлення студентів до викладання в Університеті св. Володимира історії української літератури.

У листі від 4 листопада 1904 р. В.М. Перетц писав І.Я. Франкові, що веде війну з «гадами, які засіли в Київському храмі науки»³¹. Оскільки до 1905 р. викладати в університетах Російської імперії українознавчі дисципліни було заборонено, В.М. Перетц під егідою Історичного товариства імені Нестора-літописця, яке орендувало в університеті приміщення, читав публічний курс «Початковий і середній періоди малоруської літератури (до І.П. Котляревського)», і за свої лекції з історії української літератури йому, як читаємо в листі до І.Я. Франка, доводилося потерпати від київських «охоронців» імперської ідеології в Росії. Засмучувало В.М. Перетца й байдуже ставлення українців до власної історії та культури. З цього приводу він наводив І.Я. Франкові прикру статистику: «Чи знаєте, скільки в Києві при 350 тис. мешканців і за ціни 1,5–2 р. за курс набралось в мене слухачів української літератури? Всього 70–75, при цьому третина безкоштовних. Ось Вам Київ — мати міст руських»³².

Революційні події 1905 р. ситуацію в університетах України не покращили, а, за спостереженнями В.М. Перетца, ще й погіршили. У листі до І.Я. Франка від 17 жовтня 1906 р. він констатував: «В Університеті — чорна реакція; навіть ті, хто примикав півроку тому до лівого крила в Раді — зараз відхрещуються від лівих переконань... Нас залишилося на 80 осіб — всього 7, тобто менше

²⁹ Там само. Арк. 351.

³⁰ Там само. Арк. 355–356.

³¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1620. Арк. 573.

³² Там само. Арк. 626.

ніж 10 %... Якби Ви знали, як сумно і яка непроглядна темрява панує навколо»³³. Щодо настроїв студентів Володимир Миколайович висловив свої думки в листі від 4 грудня 1906 р.: «Що стосується нашої молоді... вона дійсно дика і неосвічена та вважає, що всяка наука, яка здається їй “сухою” і малоцікавою, — не є вже наукою... українська молодь в Росії зовсім відбилася від рідної — та, мабуть, і від усякої науки!»³⁴.

Після переїзду В.М. Перетца до Києва співпраця між ним та І.Я. Франком значно поширилася. Отримавши зі Львова науковий збірник, присвячений 10-літтю наукової діяльності М.С. Грушевського, В.М. Перетц у листі від 21 березня 1906 р. запрошував Івана Яковича взяти участь у ювілейному збірнику з нагоди 50-річчя наукової діяльності В.Б. Антоновича, зазначивши: «Адже Антонович — не тільки найстаріший, але й єдиний представник української історичної науки, який створив ряд учнів, з яких одного і Ви вшанували недавно»³⁵. Дізнавшись від ініціативної групи видання, до якої входили М.В. Довнар-Запольський, М.П. Василенко, В.І. Щербина, що до збірника не надіслано жодної статті з Галичини, він, за дорученням киян, просив І.Я. Франка посприяти участі в збірнику українських учених зі Львова.

У декількох листах до І.Я. Франка Володимир Миколайович пише про свої мрії побувати у Львові. Вчений мав намір дослідити рукописні поетичні збірники та твори польських поетів, які містилися у бібліотеках міста. В одному з листів В.М. Перетц звертається до Івана Яковича з проханням з'ясувати, чи надсилає бібліотека імені Оссолінських рукописи, які зберігаються в її фондах, до інших наукових установ, адже він мав бажання виписати деякі з них до бібліотеки Університету св. Володимира у Києві³⁶. В.М. Перетцу вдалося відвідати Львів улітку 1906 р., коли він повертався в Україну після лікування в Лозанні, а також під час наукового відрядження влітку 1907 р. Тоді він мав змогу попрацювати в бібліотеках Львівського університету, НТШ, імені Оссолінських і Народного Дому.

Одним із бажань В.М. Перетца під час його візиту до Львова було особисто познайомитися з І.Я. Франком. У листі до М.С. Грушевського від 13 липня 1906 р. Володимир Миколайович, запитуючи, чи є І.Я. Франко у Львові, пише про те, що дуже хотів би «познайомитися з цією чудовою людиною»³⁷. Напевне, зустрітися

з І.Я. Франком улітку 1906 р. В.М. Перетцу не вдалося, бо у листі до П.Г. Житецького від 11 липня 1906 р. він шкодував, що не побачить у Львові ані Франка, ані Грушевського, які після 20 липня мали виїхати з міста³⁸. Зустріч, імовірно, відбулася влітку наступного року, адже, звітуючи в «Університетських вістях» про свою наукову поїздку до Львова в 1907 р., В.М. Перетц, крім іншого, висловив подяку М.С. Грушевському та І.Я. Франкові за цінні поради та сприяння у дослідженні фондів львівських бібліотек³⁹.

Виступаючи в 1906 р. з проектом відкриття в університетах кафедр української історії, літератури, мови, етнографії та звичаєвого права, В.М. Перетц сподівався, що в Університеті св. Володимира у Києві буде створена кафедра української мови і діалектології, яку, на думку Володимира Миколайовича, мав очолити І.Я. Франко. 22 червня 1906 р. він писав І.Я. Франкові: «Моя мрія: якби ця кафедра сформувалася, та перетягнути Вас із Львова, що не дивлячись на чорносотенні звичаї в університеті та поза ним — все ж у нас із-за одних тільки політичних поглядів солідного вченого нині не ризикнуть провалити і не затвердити, якщо представить факультет. Але це — мрії»⁴⁰.

Незважаючи на утопічність цієї ідеї, В.М. Перетц докладав чимало зусиль, щоб вона стала реальністю. Він розробив детальний план перевезення І.Я. Франка до Києва та робив конкретні кроки до його реалізації. Про свій план він інформував Івана Яковича в листі від 28 жовтня 1906 р.: «У мене є план, про який я хочу повідомити Вам. Наші студенти і частина української інтелігенції мріють про українські кафедри в Університетах. Але починають вони з кінця — з петиції про закон. Однак закон, як відомо, лише закріплює, нормує явища життя... Думаю, що в питанні про українські кафедри [варто] почати з того, щоб висунути зразу людей з іменем, які зможуть завоювати повагу до українських вчених... Таким українським вченим, який за правом і юридичним, і моральним має бути першим кандидатом на кафедру, є Ви. Я на днях дізнався про те, що Харківський університет надав Вам ступінь доктора, і щиро вітаю Вас. У Києві я старанно пропагую думку щодо запрошення Вас до Університету. Але брати на проблематичний дохід — не можна із сім'єю; тому я взяв на себе сміливість просунути ідею, аби щиро віддані українській ідеї люди забезпечили кандидату на кафедру мінімум до 2000 р. у рік (до заснування

³³ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1633. Арк. 358.

³⁴ Там само. Арк. 376–378.

³⁵ Там само. Арк. 340–342.

³⁶ Там само. Од. зб. 1620. Арк. 571–572.

³⁷ ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 24 зв.

³⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 48732. Арк. 1 зв.

³⁹ Перетц В.Н. Отчет о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г. *Университетские известия*. 1907. № 12. С. 22.

⁴⁰ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Од. зб. 1633. Арк. 345.

особливої кафедри) незалежно від університетської винагороди. Чи знайдуться гроші у наших багатіїв — сказати важко. Думаю, що Ви вибачите, якщо я легковажно склав цей план: мною керувало лише глибоке ставлення до Вас і повага до Вашої вченої геніальності»⁴¹.

Проте чуда не сталося. Вже 9 листопада 1906 р. В.М. Перетц вибачився перед І.Я. Франком, зауваживши: «Перепрошую, що Київ обманув Ваші очікування»⁴². Можна висловити припущення, що історія із запрошенням І.Я. Франка до Києва, яка зазнала фіаско, стала однією з причин, що поклала край листуванню між ним і В.М. Перетцем. Однак Володимир Миколайович завжди з великою шаную ставився до І.Я. Франка. У листі до М.С. Грушевського він зізнався, що заздрить витривалості І.Я. Франка та схиляється перед його стоїцизмом⁴³. А коли працю І.Я. Франка «Студії над українськими народними піснями» було висунуто на академічну премію імені Котляревського, саме В.М. Перетц написав на неї позитивну рецензію. Та премію видатному українському вченому і письменнику Івану Яковичу Франку було присуджено вже після його смерті.

Отже, цінним джерелом дослідження наукової діяльності та співпраці українських вчених

та організаторів національного наукового життя на початку ХХ ст. І.Я. Франка та В.М. Перетца є їхнє листування, що зберігається в архівосховищах України та Росії, зокрема: у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України та в Російському державному архіві літератури і мистецтва. Аналіз епістолярних документів засвідчує широку наукову співпрацю І.Я. Франка та В.М. Перетца, що ґрунтувалася на спільності наукових інтересів учених у сфері дослідження історії української літератури і театру. Як видно з листів, вчені обговорювали творчі плани, обмінювалися підготовленими працями, писали на них рецензії, які спонукали їх до подальших ретельних студій, відшукували та надсилали необхідні для роботи матеріали і літературу, надавали один одному консультації та залучали до окремих наукових і науково-організаційних проєктів.

У листах відображена активна позиція В.М. Перетца, спрямована на викладання в університетах українознавчих дисциплін, його ініціатива щодо створення в Університеті св. Володимира у Києві кафедри української мови і діалектології на чолі з І.Я. Франком. На переконання В.М. Перетца, науковий та моральний авторитет останнього серед українських учених був беззаперечним, а його діяльність в Університеті св. Володимира у Києві сприяла б розвитку української науки та освіти.

⁴¹ Там само. Арк. 360–362.

⁴² Там само. Арк. 372.

⁴³ ЦДДАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 687. Арк. 36.

REFERENCES

1. Vasyliuk, O. D. (2007). Lystuvannia Ivana Franka i Ahatanhela Krymskoho stosovno perekladu Kloustone [Ivan Franko and Agatangel Krymsky's Correspondence Concerning Klouston's Translation]. In *Skhidnyi svit*, 2, 67–74 [in Ukrainian].
2. Vasyliuk, O. D. (2010). Lysty V. Perettsa do A. Krymskoho u fondakh Instytutu rukopysu NBUV [Volodymyr Peretts Letters to Agathangel Krymskyi in Funds of Institute of Manuscript of the VNLU]. *Skhidnyi svit*, 3, 5–9 [in Ukrainian].
3. Fond 3, Unit 1620. The Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine [in Russian].
4. Fond 3, Unit 1633. Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine [in Russian].
5. Ilkiv, A. V. (2012). Rol pysmennytskoho epistoliaruu v ukrainsko-polskykh literaturnykh vzaiemynakh XIX stolittia: na materialakh lystuvannia I. Franka iz E. Ozheshko [Role of Epistolary Literature in the Ukrainian-Polish Literary Relations in 19 century: on materials of correspondence between I. Franko and Ye. Ozheshko]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seriiia «Filolohichna», 27, 178–180 [in Ukrainian].
6. Fond 33, Unit 4665, Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine [in Russian].
7. Fond 1, Unit 48705. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine [in Russian].
8. Fond 1, Unit 48706. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine [in Russian].
9. Fond 1, Unit 48721. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine [in Russian].
10. Fond 1, Unit 4732. Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine [in Russian].
11. Komentari [Comments]. (1986). *Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh, I. Franko*, Vol. 48: Letters (1874–1885), 602–605 [in Ukrainian].
12. Korzhova, A. (2016). Do naukovoï biohrafii V. M. Perettsa, istoryka teatru [To the Scientific Biography of V. M. Peretts, Theatre Historian]. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*, 16, 38–56 [in Ukrainian].

13. Vakarchuk, I., Isaievych, Ya. (2006). Lystuvannia Ivana Franka ta Mykhaila Drahomanova [Ivan Franko and Mikhailo Dragomanov's Correspondence] [in Ukrainian].
14. Matvieieva, L. V. (2007). Dolia vydatnoho slavista-ukrainoznavtsia Volodymyra Perettsa [Fate of the Outstanding Slavist-Ukraine Studies Scientist Volodymyr Peretts]. Kyiv, *Schdnyi svit*, 2, 32–44 [in Ukrainian].
15. Franko, I. (1956). Literaturna spadshchyna [Literary Heritage]. Vol. 1, 481–482, 485. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR [in Ukrainian].
16. Peretts, V. N. (1907). Otchet o zaniatiiakh vo vremia zagranichnoi komandirovki v letneie vakatsionnoie vremia 1907 g. [The Report on Occupations during the Foreign Business Trip in Summer Vacation Period of 1907]. *Universitetskie izvestiia*, 12, 1–22 [in Russian].
17. Franko, I. (1982). V. N. Peretts. Malorusskie virshi i pesni v zapisiakh XVI–XVIII v. [The Malo-Russian Verses and Songs in Records of the 16–18 centuries]. *Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh*, Vol. 33: Scientific and Critical Works (1900–1902), 51–56 [in Ukrainian].
18. Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv u piatdesiaty tomakh*. Vol. 50: Letters (1895–1916), 222–223, 285 [in Ukrainian].
19. Fond 1235, Description 1, Unit 687. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv [in Russian].
20. Shapoval, A. I. (2016). Epistoliarna spadshchyna akademika V. M. Perettsa u fondakh Instytutu arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Epistolary Heritage in the Collections of the Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv, *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 44, 668–683 [in Ukrainian].

Andrii Shapoval

**SCIENTIFIC COOPERATION BETWEEN I. YA. FRANKO AND V. M. PERETTS
(BASED ON EPISTOLARY SOURCES)**

Important source of a research of scientific activity and cooperation between outstanding Ukrainian scientists and organizers of national scientific life at the beginning of the 20th century, I. Ya. Franko and V. M. Peretts is their correspondence. The epistolary heritage of scientists is stored in the archives of Ukraine and Russia. I. Ya. Franko and V. M. Peretts's correspondence which is stored in Department of manuscripts and textual studies of Shevchenko Institute of literature of the NAS of Ukraine and in the Russian state archive of literature and art became a source of article. The article studies, in addition to correspondence between scientists, V. M. Peretts' letters to P. H. Zhytetskiy and M. S. Hrushevskiy, which refers to the scientific relationship between I. Ya. Franko and V. M. Peretts. Long-term scientific cooperation and the creative relations between the ingenious Ukrainian writer, the literary critic and the specialist in drama study I. Ya. Franko and the Ukrainian and Russian philologist, the researcher of ancient Ukrainian literature V. M. Peretts are covered in article on the basis of the analysis of epistolary documents. Their activities in research on manuscripts and studies on history of the Ukrainian literature and theatre are represented in the article. The mutual respect and appreciation of scientific achievements of each other are the cornerstone of broad scientific cooperation of scientists. The article pays attention to an active position of V. M. Peretts concerning establishment departments on study Ukrainian history, literature, language, ethnography and the right at the universities of Ukraine. The scientist's initiative of establishment the department of Ukrainian and dialectology at the St. Volodymyr University in Kyiv is displayed. The head of the department V. M. Peretts found out that I. Ya. Franko's activity in Kyiv could contribute to the development of the Ukrainian science and education.

Key words: I. Ya. Franko, V. M. Peretts, scientific cooperation, epistolary heritage, philology.

Дата надходження статті до редакції: 08.10.2018.

Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З ЛИСТІВ ІВАНА БОБЕРЬСЬКОГО ДО ОСТАПА ГРИЦАЯ

У статті аналізується листування громадсько-політичного діяча Івана Боберського з письменником Остапом Грицаєм. Листи засвідчують велику роботу української еміграції зі збереження вітчизняної історичної спадщини.

Ключові слова: листування, І. Боберський, О. Грицай, еміграція.

Ім'я Івана Боберського (1878–1947) — видатного українського громадсько-політичного діяча, організатора сокільсько-спортивного руху у Західній Україні, керівника відділу пропаганди ЗУНР, дипломата, мемуариста добре відоме українській громадськості. У 1919 р. за дорученням уряду ЗУНР він виїхав до Америки з дипломатичною місією і з огляду на поразку українських визвольних змагань 1917–1921 рр. залишився в Канаді, де продовжив активну громадсько-політичну діяльність, зокрема редагував і видавав альманахи, статті й підручники з фізичної культури. З 1932 р. постійно проживав у м. Тржич (нині — в Словенії), де помер і був похований.

Постать Остапа Грицяя (1881–1954) — українського письменника, журналіста, перекладача — не така відома. Між тим він зробив значний внесок в українське красне письменство і літературознавство, перекладав твори українських письменників і поетів, насамперед Т.Г. Шевченка німецькою мовою.

Варто нагадати деякі важливі факти біографії Остапа Грицяя. Так, він походив з Перемищини (Добромільський повіт, нині — Старосамбірський район Львівської області), в 1902 р. закінчив львівську академічну гімназію, продовжив навчання у Віденському університеті. Пізніше був вчителем гімназії у Львові, у 1914–1945 рр. жив у Відні, потім — у Баварії.

У Бібліотеці-архіві Канади в Оттаві (Librare and Archives Canada) у теці MG31 зберігається листування Івана Боберського, а також деякі інші матеріали. Нижче пропонуємо увазі читачів його чотири листи до О. Грицяя. Перш за все слід відзначити, що вони проливають світло на останній період життя І. Боберського, що майже невідомий дослідникам. З них видно, що він продовжував патріотичну роботу на благо України і, зокрема, дбав про збереження свого архіву і архіву Українських січових стрільців (УСС), який збирав протягом тривалого часу — «протоколи, записки, листи, плити від знімок в полі, світлини, часописи, друки, книжки»¹.

¹ Усі цитати у статті взято з листів І. Боберського, що публікуються нижче.

Архіви Івана Боберського й Легіону УСС опинилися у Теодора Савули (1881–1942) — українського видавця і власника української книгарні у Відні. Безпосередньо зберігав його Дмитро Катамай (1887–1935) — український військовик, громадський діяч, публіцист і редактор, до Першої світової війни — писар Січового союзу. Але після смерті Д. Катамая Т. Савула лише формально опікувався архівом. При зустрічі з Боберським (22 і 25 вересня 1938 р.) у розмові про його архіви він спромігся показати із семи скринь паперів тільки «малу в'язанку!». Коли Теодор Савула помер, І. Боберський сподівався, що племінник і спадкоємець покійного — Теофіль Савула — наведе лад в архівній справі. Особливо він турбувався про долю своїх записок — вірогідно, щоденника про події 1918–1919 рр. «Залежить мені на тім, щоб цей рукопис не загубився, щоб переховався і дочекався — може за 30 літ — випечатання».

Якраз доля цієї пам'ятки склалася щасливо. Її машинопис у трьох примірниках був переданий до трьох архівних установ: Українського музею визвольних змагань у Празі, Національного музею у Відні та Осередку української культури у Вінніпезі. В останній із цих інституцій його було виявлено нами, а завдяки покійному о. Григорію Філю було зроблено ксерокопію «Щоденника» та відправлено в Україну, де він був нами виданий (Боберський І. Щоденник 1918–1919 рр. К., 2003). Якщо ж Боберський мав на увазі свої інші записки, що менш вірогідно, то їх місцезнаходження невідоме. Розуміючи суспільне значення свого листування з О. Грицаєм, І. Боберський планував видати витяги із 48 своїх листів до нього у справі «УМН», тобто «Української Мистецької Накладні». Він писав: «Це був би причинок до виховання української інтелігенції. Зміст цінний».

Водночас він порушував ще одне важливе питання: про «Українську Мистецьку Накладню», яку й заснував у 1917 р. Це видавництво було, вочевидь, назване так, тому що з 1903 р. діяло засноване в Коломиї дуже популярне в Галичині видавництво «Українська накладня» Якова Оренштайна («Галицька накладня Якова Оренштайна в Коломиї»), яке з 1919 і до початку 30-х років

XX ст. діяло в Берліні. «Українська Мистецька Накладня» працювала при Центральній управі Українських січових стрільців у Відні, і в архіві І. Боберського було 387 листів, які стосувались її діяльності в 1919–1934 рр.

Листи є зайвим свідченням палкого патріотизму І. Боберського, який шукав не матеріальної вигоди, а лиш добра для України. В них звучать й грікі слова про моральний рівень тодішньої української політичної еліти. Водночас листи проливають світло на невідомі досі обставини

життя й діяльності Івана Боберського, його міцні зв'язки з Остапом Грицаєм, взагалі на міжвоєнну українську еміграцію, особливо у Відні.

У додатках наводимо витяги з листування Боберського, підготовлені ним же. Тут Боберський скомпонував витяги з листів від 12 липня, 8 серпня 28 вересня 1922 р., листа М.С. Грушевського від 11 грудня 1921 р. до Тараса-Дмитра Ферлея (1882–1947), українського і канадського громадсько-політичного діяча, журналіста й видавця.

Додатки

Додаток 1

1944, вересня 21. — Тржич. — І. Лист Боберського

Високоповажний Пане Доктор!

Переписка про п. Теофіля Савулу йде далі, навіть під час нападу бомбовиків, які не знають, де він є, бо знаменито ховається. Покликується на Св. Письмо. Книги пророків повинні були вщепити в його серце любов до батьківщини, а він її ошукує. Пророки, це великі патріоти. Старий завіт і талмуд підчеркують вартість раси і вищість жидів понад іншими народами «гоїв». Ані Гобінеав, ані Розенфельд не сказали нічого нового в XX столітті. Ісаія 60.1: «Встань, заясний Іерусалиме! І поприходять народи до світла твого і царі до сяєва, що над тобою заблісне». Розділ 60. Це гімн в честь ізраїльського народу.

Пишете, що книгарня п. Тф. Савули переминюється в спілку. Це буде нас тішити, бо успіх п. Тф. Савули є успіхом України. «Українську Мистецьку Накладню» оснував я 1917 р. при Центральній Управі Українських Січових Стрільців. Від I/V 1920 переминив її в Спілку. До накладні мала прибути печатня. Перші приступили з уділами по 100,000 к. пп. Модест Гриневецький і Теодор Савула. Тихі спілники мали платити по 500 к., діяльні спілники по 5,000 к. як один уділ. Уділовцем міг стати українець, на котрого згодився представник Легіону У.С.С. Уділ Легіону мав вартість 124.500 к. не в готівці, але у готових вже виданнях і в праві хіснуватися всіма придбаннями Легіону. Маю в руках 387 писем з літ 1920–1934, які доказують, як Спілка розвивалася. Торговці з Нью Йорку У.С.А. не спішилися з присилкою гроша за одержані книжки і своєю несловністю підкопали силу «Умни».

Перший цінник «Умни» вийшов печатаний 1918 р. П. Теодор Савула зголосився на уділовця листом з дня 12/IV. 1920 р., який одержав з Празі 17/IV. 1920. Своє зголошення закінчив таким висказом: «Гадаю, що Високопов. п. Професор зволять зрозуміти мою патріотичну роботу торговельну, котрої дотепер у Відні нема». Помимо цих лискучих слів злука Легіону У.С.С. з п. М. Гриневецьким і п. Тд. Савулою не була спілкою, але галабурдою, яку спричинювали оба ті уділовці своїм нетактом і нерозумом. Дня 10/IV.1923 виїхав п. М. Гриневецький з Відня до Чикаго УСА, ошукавши в посліднім тижні Легіон на 100 долярів готівки. Як зворот його уділу перейняв для себе гроші, які винні були торговці в Нью Йорку за книжки. Помимо цього п. Т. Савула домагався від мене, щоби я йому (!) звернув гроші за книжки, які перейняв Нью Йорк до розпродажі. Пан Теодор Савула лишився власником цілої книгарні, займаючи мовчки власність Легіону: уділ й архів, а також мій архів. Коли лишався сам, потрафив провадити «Умну» як «Книгарню Теодора Савули» до своєї смерті 14/IV 1942, це 21 літ! В його книгарні працював п. Дмитро Катамай, бувший писар Боевої Управи У.С.С.; коли я стрінувся з ним по моім приїзді з Канади в днях 18 і 19 XII. 1927, запевняв він мене, що пильнує архівів «як ока в голові». Дня 16/XII 1927 говорив я з п. Савулою, який також говорив прихильні слова про майно Легіону.

Наколи можете, Вис. Пов. Пане Докторе, подайте мені рік і день смерті Д. Катамая. Ця дата мені потрібна. Де похований?

З п. Тр. Савулою говорив я особисто 22 і 25 IX. 1938 р. про архіви, і тоді показав він мені з моїх сім скринь паперів малу в'язанку!

Говорив про якусь свою «фундацію» хвалькуватим голосом, але не міг рішитися, щоб передати мені щонайменше цю пачку до упорядкування. Відкладав це на пізніший час.

В році 1942 одідичив книгарню сестрійок неб[іжчика] Теодора Савули, п. Теофіль Савула. Можливо, що удасться йому розвинути книгарню ще краще. Українці можуть навчитися співділа в торговельних спілках, де мають нагоду присвоїти собі точність, словність, ввічливість і чесність. «Чому падають українські

співдільні?» — запитав я в Канаді одного українця. Відповідь його прошибла мене неначе ніж: «У нас нема чесних людей!» Желаю щиро п. Теофілеві Савулі успіху в царині тих прикмет. Купецтво без товариської оглади і такту немислиме.

Небіжчик Теодор Савула повинен був попровадити «Українську мистецьку Накладню» як народну установу, де одержали б заняття в книгарні, накладні і друкарні передовсім бувші УС Стрільці. Не умів вихіснувати зв'язку з Легіоном і громадянством. Бракувало йому розуміння свого становища, ширини погляду і, на жаль, чесності. Його сестрійок міг би уникнути ошибки свого стрійка і розвинути книгарню у взірцеве підприємство, потрібне доконче з різних важних причин. Українське громадянство бажає однак звороту всіх пам'яток по Легіоні Українських Січових Стрільців. Нехай книгарня п. Теофіля Савули зачне своє діло без ворожнечі з громадою.

Кланяюсь і здоровлю щиро, Іван Боберський.
Тиржич, 21/IX. 1944.

Додаток 2

1944, вересня 22. — Ноймарктл. — І. Лист Боберського

Високоповажаний Пане Докторе!

Помимо браку паперу і пер, пишу до Вас в справі, яку обговорюємо вже два роки, так що я вже привик до такого роду переписки, наче китаєць до опія.

Найменше домагання подав я в моїм листі з дня 7/IV. 1944. Хочу справити мої записки, щоби стали можливі до друку, інакше не будуть мати ніякої вартості. Шкода було б моєї довголітньої писанини. Хочу дістати це, що я власною рукою позаписував. Мій почерк легко пізнати. Мої записки поправлю, упорядкую і можу їх навіть звернути панові Теофілеві Савулі, наколи хоче видати їх друком, або передати до котроїсь бібліотеки у Відні, або у Празі. Це моє домагання не приносить мені ніякого грошового хісна. Бажаю вигладити мої власні записки, щоб вони були жерелом для історика.

Пан Теофіль Савула поступить поправно, наколи не буде ігнорувати громадянства і нас обох, Вас, як мого повновласника, і мене. Я збирав оба архіви як член Центральної Управи Українських Січових Стрільців, через цілий час її існування: протоколи, записки, письма, листи, плити від знімок в полі, світлини, часописи, друки, книжки. Видачею архівів придбав п. Теофіль Савула прихильність громадянства для своєї книгарні і для себе, поправить ошибки, які робив небіжчик Теодор Савула. Прошу Вас, Високоповажаний Докторе, не тратити терпеливості, щоб архіви, як власність громадянства, вернулись до нього на Ваші руки. Пан Теофіль Савула зволить не відкладати дальше полагоди, як він це робив дотепер народно й уразив нас до живого. Хочемо його поважати і цінити та висказати признання, але буде ласкав безпроволочно звернути оба архіви: Архів Легіону Українських Січових Стрільців і мій архів. Повинен би звернути уділ Легіону в «Умни».

З дійсним поважанням Проф. Іван Боберський.
Ноймарктл, Кернтен, 22. IX. 1944.

Додаток 3

1944, вересня 25. — Тржич. — Лист І. Боберського

Високоповажаний Пане Докторе!

Копая бульбу, ношу її в коші до пивниці, ходжу по молоко і хліб, для відпочинку вистоюю там, де є маргарин, масло, олива, м'ясо. Всюди доказую державними грамотами, що маю право їсти. Для того відповідаю на Ваш лист з дня 31/VIII. — 4/IX 1944 не так скоро, як Ви це ж бажали. Життя мало коли приносить це, що ми від нього очікуємо.

Пересилаю Перегляд на Вашу переписку зі мною в справі архівів. В листі з дня 31/VIII 1944 називаєте цю справу «моєю справою». Це однак справа українського громадянства, не приватна моя справа.

Крім короткого «Перегляду», пересилаю витяг із 48 писем між мною і Вами, який належало б видати друком п. з. «Теодор і Теофіль». Два прихильники Легіону Українських Січових Стрільців. Зібрав бувший стрілець, 1944. Це був би причиною до виховання української інтелігенції. Зміст цінний. Нарід живе, людей нема. Так треба українців обтішувати топором, щоб до народу прибули повноцінні люди. «Збірка листів» і «Перегляд» належать до себе і творять цілість. Перегляд приходить на кінець «Збірки листів». Прошу прочитати, справити можливі ошибки і передати на переховок до Націоналбібліотек, Йозефплатц Він, або переслати до Україншес Музеум, Гутенстайн Гассе, 6, Праг-Нусле, Протекторат. Залежить мені на тім, щоб цей рукопис не загубився,

щоб переховався і дочекався — може за 30 літ — випечатання. Прошу мені написати, коли будете передавали рукопис і до котрої установи — у Відні, чи у Празі.

Шлю Вам в двох зошитах «Витяг», п. з. «Переписка Умни». 1920–1934. Це «Витяг» повинен би також піти колись до печаті, щоб українці вчилися на перебутих промахах. Може, знайдете дещо часу? Прочитайте! Побачите перед собою панів Модеста Гриневецького і Теодора Савулу, також других громадян у Відні по першій світовій війні. Вашу руку з пером в руці також там видно.

Цей витяг прошу не загубити, ані не задержувати у своїм архіві, бо я його другий раз писати не зможу. Не стає часу, а тепер брак навіть паперу і пер. Моя черенківка (машина до писання) попустилася, і війна не дає механікам її направити. Прошу мені його назад вернути, коли переглянете зміст, потрібний Вам тепер в розмовах про архіви і про книгарню. У мене призбиралось 387 писем з переписки «Умни». Разом з «Витягом» передам їх до котроїсь бібліотеки. Але до котрої?!

Маю вражіння, що всі Ваші листи дійшли до мене. Відчуваю брак відомості, чому не досягнув нічого п. Дорожинський? Він повинен був стати посередником між п. Теофілем Савулою і Вами як представником громадянства. Це ж вийде п. Тф. Савулі на славу, коли зверне архіви громадянству, грошевий уділ Легіону пропав!!

Лист з датою 22/IX. 1944 можна предклатати до читання особам, які хотіли б Вам допомогти у ввічливих переговорах. Всяка грозьба не доводить до цілі, коли нема сили, щоб її правно виконати.

З дійсним поважанням і щирим привітом Іван Боберський.

Дня 25/IX. 1944. Понеділок. Ноймарктл, Кернтен, Тиржич, Словенія Дейчлянд.

Додаток 4

1944, вересня 25. — Тржич. Витяг з листа І. Боберського до О. Гриця від 25/IX 1944

Шлю Вам в двох зошитах «Витяг», п[ід] з[аголовком] «Переписка Умни» 1920–1934. Цей витяг повинен би також піти колись до печаті, щоб українці вчилися на перебутих промахах. Може знайдете дещо часу — прочитайте!.. Цей витяг прошу не загубити, ані не задержувати у своїм архіві, бо я його другий раз писати не зможу. Прошу мені його назад вернути, коли переглянете зміст потрібний Вам тепер в розмовах про архіви і про книгарню. У мене призбиралось 387 писем з переписки «Умни». Разом з витягом передам їх до котроїсь бібліотеки. Але до котрої?

При письмі з 25/IX. 1944 р. І. Боберський переслав О. Грицаєві «Перегляд на Вашу переписку зі мною в справі архівів. В листі з дня 31/VIII. 1944 називаєте цю справу «моєю справою». Це, однак, справа українського громадянства, не приватна моя справа.

Крім короткого «перегляду» пересилаю витяг із 43 писем між мною і Вами, який належало б видати друком п. з. «Теодор і Теофіль». Два прихильники Легіону УСС. Зібрав бувший стрілець, 1944. Це був би причиною до виховання української інтелігенції... «Збірка листів» і «Перегляд» належать до себе і творять цілість. Прошу прочитати, справити можливі помилки і передати на переховок до Національній бібліотек, Йозефпльц Він, або переслати до українського музею в Празі: «Залежить мені на тім, щоб цей рукопис не загубився, щоб переховався і дочекався — може за 30 літ — випечатання. Просив повідомити, коли буде висилати рукопис і до котрої установи у Відні чи у Празі.

З дійсним поважанням Іван Боберський.

25/IX. 1944.

Додаток 5

Витяги з переписки УМН проф. Ів. Боберського

Дня 12/VII. 1922. Ів. Боб[ерський] пише до Ліквідаційної Комісії Центральної Управи УСС, Відень, на руки голови Отамана Івана Коссака... Посилає доповідь на 5 довгих сторонах п. з. «Хто мав право заступати Івана Боберського в Українській Мистецькій Накладні. Заявляє, що волів би писати тепер повновласть для одної особи, чим для 15 осіб, як цього Ліквідаційна Комісія домагається. Заступниками були Іван Стівпюк, сотник Петро Франко.

Дня 8/VIII. 1922 — 28/IX. 1922. Отаман Іван Коссака, Відень, посилає перегляд білянсу «Умни», через Директора державної каси Мирона Гаврисевича з дня 8/VIII. 1922.

Звіт про майно Української Мистецької Накладні з дня 31/XII. 1921. Чистий зиск 727.347,52 корон. Діловодство нормальне. Звіт сей підписали Іван Коссака, Андрій Жук за ЦУ УСС, М. Гриневецький,

Т. Савула за «Умну». Семен Вітик, Лев Петрушевич, за Комісію Ц[ентральної] Управи УСС для справ «Умни».

Центральна Управа після виборів, переведених 25/IV. 1922, зложена зі слідуєчих осіб: Голова Іван Коссака, товариші голови: Д-р Роман Перфецький, Антон Крушельницький, секретарі: Пилип Деркач, Володимир Огоновський, Вик[онувач] об[ов'язків] господаря Володимир Паньків, члени: Семен Вітик, Андрій Жук, д-р Осип Назарук, Лев Петрушевич, д-р Кирило Трильовський.

Дня 25/X. 1922. Центральна Управа УСС за підписом лишень І. Коссака подає до відома відпис письма до «Умни». На місце радника Андрія Жука, який, став 13/V. 1922. заступником Ц. Управи для «Умни», Ц. Управа іменувала дня 24/X.1922 своїм заступником до «Умни» голову Ц. Управи отамана Івана Коссака. На тім письмі до «Умни» підписані: Крушельницький, за голову, В. Огоновський, як писар. (Коссака мав намір їхати до Америки (Петро Франко теж)).

Боберський відписав для себе і умістив в «Переписці Умни» уривок з листа Проф. М. Грушевського до канадійських українців, на руки Т. Ферлея, і подає його під датою 11/XII. 1921. Професор Грушевський переслав до Ферлея 10 книжок за 14,60 д. з опустом 40 % і між інш. пише таке:

«Книгарні Ваші і редакції лакомі на дурничку і кажуть писати, книжки посилати, тільки не платять. Сором і ганьба. Там бідкаються над жертвами большевицької руїни, а письменників, заслужених людей, які з душею ледве вийшли з тої руїни, підходять ласкавими словами, щоб виманити і ту крихту-книгу, працю, з котрої ті мусять жити. «Український Голос», котрому я післав за 14 місяців 1929/1920 коло 110 дописів, написав мені в марті сього року, щоб я прислав своїх книг, разом коло 500 од., а вони мені гроші по одержанні книг зараз вишлють. Післав я, на саму пересилку витратив купу. Одержали, але грошей не посилають. За сей рік я не менше 15 разів їм нагадував, сваривсь, благав і знаєте, скільки вони мені з того прислали: 50 канадійських доларів в вересні, обіцяли решту найдалше вже до 10 жовтня і з того часу ані обізвались. Коли маєте якісь зв'язки з ними, може б упінули їх. Доячек «Канадійський Фармер» — той під час війни передрукував мою «Ілюстровану історію». Як я до нього сього року звернувся, щоб, може, щось заплатив як авторові, теж ані обізвались».

Додаток 6

Коментарі

Іван Коссака (1876–1927) — український військовий і громадський діяч, сотник Легіону УСС. Після поразки українських визвольних змагань виїхав до УСРР, помер у Києві при загадкових обставинах.

Петро Франко (1890–1941) — український педагог, письменник, науковець, учасник українських визвольних змагань 1917–1921 рр., зокрема військовий льотчик УГА, співзасновник Пласту. Син Івана Франка.

Мирон Гаврисевич (1889–1931) — директор Державної каси ЗУНР, після поразки українських визвольних змагань діяв на еміграції, у 1925 р. повернувся до Львова.

Семен Вітик (1876–1937) — громадсько-політичний і профспілковий діяч, член Національної Ради ЗУНР, міністр у галицьких справах УНР, у 1919–1925 рр. на еміграції у Відні. У 1925 р. як радянськфл виїхав в УРСР, де працював журналістом, заввідділом КПЗУ. У 1933 р. арештований у «справі УВО», засуджений до 10 років ув'язнення, а 1937 р. був страчений за вироком Особливої трійки НКВД.

Лев Петрушевич (1880–1940) — український правник, громадсько-політичний діяч, небіж Євгена Петрушевича. З листопада 1919 до березня 1923 р. — на дипломатичній роботі у Відні, потім на еміграції.

Андрій Жук (1880–1968) — український громадсько-політичний діяч, дипломат і публіцист. Один з засновників СВУ (Спілка Визволення України) в 1914 р. Перебував на дипломатичній службі Української Держави, згодом — у Відні. В 20-х рр. XX ст. активно діяв у середовищі української еміграції.

Осип Назарук (1883–1940) — український громадсько-політичний діяч, письменник і журналіст, воював в лавах УСС, дипломат. У 1919–1922 рр. перебував у Відні, потім в США. Повернувся до Львова у 1928 р., але в 1939 р. виїхав до Польщі.

Роман Перфецький (1880–1944) — український громадсько-політичний діяч, правник, делегат Національної Ради ЗУНР, після переїзду уряду ЗУНР до Відня — уповноважений Диктатора ЗУНР для зв'язку з краєм. У 1921 р. його обрано президентом заснованого у Відні Західно-Українського Товариства Ліги Націй. У 1923 р. ЗУТЛН припинило діяльність.

Антін Крушельницький (1878–1937) — український письменник і літературознавець, після падіння ЗУНР емігрував до Відня, де заснував видавництво «Чайка». У липні 1934 р. виїхав з родиною до Радянської України і того ж року був арештований НКВД. Розстріляний у 1937 р.

Пилип Деркач (1893–1957) — в лавах УСС, у 1920–1922 рр. студював філософію і німецьку мову у Віденському університеті, у 1925 р. закінчив Карлів університет у Празі. З 1944 р. працював в АН УРСР як науковець (мовознавець).

Володимир Огоновський (1896–1970) — в лавах УСС, потім — УГА. У 1921 р. виїхав на навчання у Віденському університеті, у 1923 р. — у Празькому університеті. Потім повернувся до Львова, став членом КПЗУ. Упорядковував архіви УГА і Легіону УСС. За радянських часів займався науковою роботою, був економістом.

Кирило Трільовський (1864–1941) — український громадсько-політичний діяч, творець січового руху, один із засновників Української Радикальної партії та Селянсько-Радикальної партії Східної Галичини.

Тарас-Дмитро Ферлей (1882–1947) — громадсько-політичний діяч української діаспори в Канаді (в Канаді з 1903 р.), журналіст, видавець.

«Ілюстровану історію» — «Ілюстрована історія України» М.С. Грушевського — науково-популярна книга, вперше видана в 1911 р., витримала ряд перевидань в т. ч. 1921 р. (Київ–Відень).

Франк Доячек (1880–1951) — канадський видавець чеського походження, з 1913 до 1932 р. (з перервами) видавав часопис «Канадійський фермер».

Yurii Mytsyk, Inna Tarasenko

FROM IVAN BOBERSKYI'S LETTERS TO OSTAP HRYTSAI

The article analyses the correspondence of Ivan Boberskyi's public-political figure with writer Ostap Hrytsai. The author of the publication provides brief information about the authors of the letters and the history of archival collections, where these documents were stored. The letters show the great work of Ukrainian emigration in preserving the national historical heritage. They point out the last period of Boberskyi's life, which is almost unknown to researchers. From them it is clear, that he continued patriotic work for the benefit of Ukraine, and, in particular, he took care to preserve his archives and archives of the Ukrainian Sichovi Striltsi (USS), which collected for a long time "protocols, notes, letters, plates from the picture in the field, photographs, magazines, prints, books". Letters shed light on the still unknown circumstances of life and work of Ivan Boberskyi, his strong ties with Ostap Hrytsai. Their content broadens the idea of activity in interwar Ukrainian emigration, primarily in Vienna.

Key words: letters, I. Boberskyi, O. Hrytsai, emigration.

Дата надходження статті до редакції: 03.11.2018.

Олександр Бонь

ПРОТОКОЛИ ДОПИТІВ З АРХІВНО-СЛІДЧИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКИХ ГУМАНІТАРІЇВ 1920–1930-х рр.: АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У статті аналізуються важливі документальні свідчення про репресії проти гуманітарної інтелігенції радянської України 1920–1930-х рр. Досліджуються складні історичні джерела — архівно-слідчі справи репресованих. За слідчими та реабілітаційними частинами справ Євгенії Спаської, Федора Козубовського, Михайла Козоріса показано, яке значення мали у фабрикуванні справ протоколи допитів українських гуманітаріїв. Також розглянуто критерії і визначення достовірності інформації, яка міститься у цих протоколах.

Ключові слова: гуманітарна інтелігенція, протоколи допитів, архівно-слідчі справи.

Період 1920–1930-х рр. в радянській Україні характеризується перманентними репресіями проти противників радянського комуністичного режиму з кола українських гуманітаріїв, причому як реальних, так і уявних та потенційних. Розкрити механізм цього соціального насилля, його особливості, форми та основні події дають змогу документи каральних органів, що стали доступними з початком «архівної революції» 1990-х рр. Особливо потужний поштовх цьому процесу дали два явища: недавнє прийняття законодавства про декомунізацію та відкриття архівів радянських спецслужб. Цінним джерелом для дослідників є архівно-слідчі справи репресованих. І хоча вони не містять всієї інформації (зокрема оперативної, зібраної каральними органами) щодо особи, котра піддавалась судовим чи позасудовим репресіям, все ж дають уявлення про механізми переслідування у радянській Україні.

Українська гуманітарна інтелігенція була серед головних об'єктів репресій більшовицького режиму у різних формах, оскільки однією з перших сфер суспільного життя, взятих комуністичною владою під контроль у 1920–х рр., була ідеологічна. І це середовище залишалось потенційно небезпечним через вільне висловлення думки, продукування ідей, неприйнятних для більшовиків.

Метою розвідки є визначення інформативності та достовірності протоколів допитів українських гуманітаріїв із архівно-слідчих справ радянських каральних органів 1920–1930-х рр.

Проаналізуємо архівно-слідчі справи кількох відомих українських гуманітаріїв 1920–1930-х рр. В українській історіографії вже є певні напрацювання з методики роботи з цим корпусом документів. Та вважаємо, що головна робота у цьому напрямку попереду. Так, у 1997 р. у Центральному державному архіві громадських об'єднань України було розроблено методичні рекомендації

з використання архівно-слідчих справ репресованих¹. Саме у цей архів було передано значний масив таких справ із архіву СБУ. Також видано збірник наукових праць про науково-методичні аспекти використання справ репресованих². У ньому Я. Калакура показує особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів³. Р. Маньковська досліджувала такий тип документів для вивчення професійного середовища музейників⁴.

Наявність таких неоднозначних документів створила джерелознавчу проблему — як використовувати матеріали цих справ, які факти можуть бути уведені до наукового обігу як достовірні? Які критерії визначення їх правдивості? Тут існують не тільки наукові, але й моральні, інтелектуальні та соціально-правові аспекти цієї проблеми.

Упорядники методичних рекомендацій визначили кілька особливостей архівно-слідчих справ, що мають специфічного фондоутворювача (каральні органи), були частиною процесуального діловодства та слугували документальним «оформленням» терору. Дослідники наголошують на таких особливостях цих справ: 1) чітка структура; 2) наявність документів, творчих матеріалів, листів, фото, залишених як докази; 3) наявність

¹ Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.: метод. рек. / упоряд. О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. К., 1997. 35 с.

² Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: збір. наук. пр. / редкол. Р.Я. Пиріг (голова) та ін. К., 1998. 161 с.

³ Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*. К., 1998. С. 1–24.

⁴ Маньковська Р.В. Архівно-слідчі справи як джерело дослідження репресій серед музейників 30-х рр. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*. К., 1998. С. 85–89.

документів різних періодів, відтак різних оцінок подій, зокрема у реабілітаційній частині; 4) свідомі фальсифікації та спотворення інформації у протоколах допиту, де є присутні відмінності, які дають змогу вказати дослідникам на перекручення фактів (найчастіше це — неправдива дата смерті, дати допитів, вигадані події); 5) вони є результатом багатьох переформувань, з них вилучені оперативні матеріали⁵.

Загалом рівень достовірності справ залежить від історичного періоду. Так, справи 1920-х рр. мають більше історичної достовірності, оскільки ще не почались масові репресії. У 1933–1934, 1937–1938 рр., коли «конвеєр» незаконних переслідувань працював найпотужніше, відповідно достовірність значно зменшується у зв'язку з неможливістю законно і об'єктивно розслідувати справу, адже у деяких центральних і місцевих органах не вистачало кадрів для цього. У період піку репресій каральні органи із політико-ідеологічних міркувань для виконання «плану» повинні були масово фальсифікувати справи, тому різко зросло застосування незаконних методів слідства, спрощувалось і оформлення справ. Так, у 1937–1938 рр., у часи «великого терору» склад справ був переважно такий: постановою про арешт, обшук, протоколи допитів, обвинувальний висновок та документ про виконання вироку, якщо засуджували до вищої міри покарання. У період реабілітацій справи доповнились наглядовими матеріалами, де досліджувалася правомірність висунутих звинувачень⁶.

У цьому переліку документів ключове значення мають протоколи допитів обвинувачених. Але саме вони і викликають у дослідників найбільші труднощі при визначенні достовірності інформації, яка міститься у них. Тут виникає пізнавальна й моральна проблема — наскільки викривальні зізнання можна брати до уваги, адже в умовах радянської правової системи ці зізнання вже були доказом за відсутності презумпції невинуватості. Слідством заздалегідь вибудовувалась схема, яка потім доповнювалась самовикриваннями обвинувачених. Тому самообмови, як і суперечності у свідченнях, не перевірялись⁷. Але з протоколів допитів, очних ставок дослідники мають змогу отримати велику кількість достовірної інформації про біографію, коло спілкування, родину, професійну діяльність. Саме для цього потрібно застосовувати певний інструментарій для відокремлення фальсифікації від достовірної інформації. Також завжди варто зважати на те, що слідством застосовувались заходи фізичного впливу. Зокрема, нижче розглянемо певні

критерії визначення достовірності, на які вказують укладачі згаданих методичних рекомендацій.

1. Вищими є дані, які не пов'язані зі схемою обвинувачення.

Додамо, що і сам обвинувачений для уникнення можливого покарання був зацікавлений у фальсифікуванні даних про походження, діяльність тощо. Приміром, протокол допиту київської музейниці Євгенії Спаської, датований 27 березня 1934 р., виглядає як автобіографія. Вона повідомляє про братів Георгія та Феодосія, які служили у військах Врангеля та Денікіна, а згодом емігрували, оскільки це не було пов'язане з фабулою обвинувачення⁸. Водночас відомості про навчання у Київському археологічному інституті, наукові зв'язки вона змушена давати під тиском. Зокрема, про те, що знаний київський мистецтвознавець і музейник Данило Щербаківський проводив керівництво науково-дослідним семінаром в «українському націоналістичному напрямленні». Але очевидно, що вона дає такі свідчення тому, що він на той час вже був покійним. Водночас Є. Спаська переконувала слідчих у тому, що на неї не вплинула ця націоналістична пропаганда, ні з ким розмов на політичні теми вона не вела та заперечувала існування антирадянської політичної групи. Очевидно, що на вимогу слідчого вона дала короткі характеристики своїм колегам — М. Вязмітіній, Н. Коцюбинській, М. Новицькій та іншим, назвавши їх вповні «радянськими людьми»⁹.

2. Невідповідність соціального стану обвинуваченого і масштабів інкримінованого злочину.

Це добре проглядається на прикладі справи директора Інституту історії матеріальної культури ВУАН, археолога Федора Андрійовича Козубовського. На час арешту 8 квітня 1936 р. його вже було усунуто з посади і в анкеті арештованого зазначено професію шофер (!). Федора Козубовського звинувачували в активній участі у контрреволюційній «націоналістично-фашистській організації, зв'язаній з активними учасниками троцькістсько-націоналістичної бойової терористичної організації, у тому, що він в своїх друкованих працях по археології, виданих у 1934 р., протягував фашистські установки про «расові теорії» (!)»¹⁰. Додамо, що політична абсурдність наведених вище мовних конструкцій (наприклад, «троцькістсько-націоналістичної») показує рівень грубої фабрикації справи. Федір Козубовський не визнавав своєї вини. Арешт і перебування у слідчому ізоляторі вплинули на психічне здоров'я Ф. Козубовського,

⁵ Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. С. 5–6, 12.

⁶ Там само. С. 12.

⁷ Там само. С. 13.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 1. Арк. 11.

⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 1. Арк. 1212 зв.

¹⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 2.

тож тюремники були змушені призначити психіатричне обстеження. І хоча комісія 16 липня 1936 р. винесла діагноз «реактивний невроз. За свої вчинки відповідає і відповідає», у справі є постанова оперуповноваженого Самохвалова від 19 липня 1936 р. про направлення на обстеження до Лук'янівської психіатричної лікарні¹¹.

3. Ідентичність заяв свідків за формою та порядком викладу, фразеологізмами.

Добре ілюструє це положення справа Є. Спаської. У ній перед протоколом допиту самої Євгенії Юрїївни є виписки зі свідчень О. Поплавського від 19 жовтня 1933 р. та 27 січня 1934 р. (заарештований 15 січня 1933 р.¹²), С. Таранушенка від 23 жовтня 1933 р., Ф. Ернста від 1 листопада 1933 р., Д. Гордеева від 8 та 13 січня 1934 р. Із цих свідчень видно, що на Євгенію Спаську збирали компрометуючі матеріали близько 6 місяців. Всі вони мають схожий зміст — вказують на структуру «контрреволюційної організації», у якій музейниця є членом київського осередку студентів Київського археологічного інституту, та на В. Зуммера, який зв'язував харківську та київську частини «підпільної організації». Викриває фабрикування слідчими справи неакуратність у виписці зі свідчень С. Таранушенка: вони забули вказати прізвище Є. Спаської після ідентичної фрази, яка є в інших виписках: «По сільгоспмузею донька попа, нацдемовець — ...»¹³. Вину Євгенія Юрїївна не визнавала.

У справі є протокол допиту свідка — музейниці Аделаїди Володимирівни Артюхової (Іванової), яка також відвідувала у 1925–1926 рр. мистецтвознавчий семінар Ф. Ернста і Д. Щербаківського. Але свідчення, дані на Є. Спаську, не врятували її від скорого арешту. Вона також була заарештована у 1933 р. У списку заарештованих у 1932–1934 рр. у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка у Києві, складеному партійцем Андрієм Костюченком, який був призначений директором для «чистки» співробітників, вона позначена як «нацдемівка»¹⁴. Її свідчення у справі Є. Спаської звучать як донос. Адже А. Артюхова згадує свій виступ на семінарі про художника М. Ярошенка як революційного народника. На що Є. Спаська зауважила, що та не побачила у картині художника М. Ярошенка «Курсистка» «полтавську панночку». І це А. Артюхова оцінювала як українську «націоналістичну установку». Нагадаємо, що

¹¹ Там само. Арк. 18–22.

¹² Побожій С. Музейні діячі Слобожанщини: О. Поплавський. *Треті Сумцовські читання*: матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю XII Археологічного з'їзду, 18.04.1997 р. Х.: Харківський історичний музей, 1998. С. 56.

¹³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 1. Арк. 5–10.

¹⁴ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. Т. 2. Дробогич: Коло, 2013. С. 459.

Аделаїда Артюхова працювала лаборантом у художньому відділі музею, яким завідував Ф. Ернст¹⁵.

Аналогічні прийоми слідчих ми бачимо у справі Михайла Кировича Козоріса — наукового співробітника ВУАН, члена літературної організації «Західна Україна», заарештованого у справі Української військової організації разом із цілою низкою західноукраїнських діячів, які переїхали у радянську Україну. Спочатку 1 жовтня 1933 р. його засудили до 5 років виправно-трудова таборів і відбування покарання на Соловках. А 9 жовтня 1937 р. він був засуджений до розстрілу і загинув із багатьма представниками української інтелігенції у Сандормосі. Про це у наглядній справі є довідка про виконання вироку 3 листопада 1937 р.¹⁶ Ще 1959 р. він був реабілітований, а вироки скасовані за відсутністю складу злочину¹⁷. У його справі є значна кількість аналогічних за змістом і лексикою витягів із протоколів допитів осіб, які проходили разом з ним у справі УВО — Я. Струхманчука, Є. Палієва, В. Атаманюка, Л. Будая, С. Рудницького та інших¹⁸, а також очної ставки М. Козоріса з Я. Струхманчуком¹⁹.

4. Відправною точкою у протоколах допитів є момент, коли протягом певного часу обвинувачений відмовлявся зізнаватися, а потім у протоколах давав викривальні свідчення, які вже мали небагато спільного з реальністю.

Зокрема, у справі Михайла Козоріса є «Власноручні покази» від 20 лютого 1933 р., в яких він робить великий екскурс у польсько-українські відносини та історію боротьби ЗУНР. Також він описує «діяльність» УВО на 38 аркушах²⁰. І це після його арешту в Києві та конвоювання до Харкова. До цих зізнань у справі немає протоколів допиту. Далі у справі міститься «додатковий протокол допиту» від 16 лютого 1933 р., який, вочевидь, було написано ще в Києві і який розкриває персоналії та зв'язки «організації УВО», а вже подальші протоколи його допитів містять самовикривальні свідчення.

Схожі прийоми слідчих ми бачимо у справі Ф. Козубовського. Перший протокол допиту датований 15 квітня 1936 р., за тиждень після арешту. На цьому допиті він відкидав звинувачення у належності до контрреволюційного підпілля, а «грубі політичні помилки» він пояснював «політичною сліпотю». Про своїх колег В. Дложевського, М. Болтенка, М. Рудинського та інших він говорить, що дізнався про їхню «контрреволюційність» лише після їхнього

¹⁵ Білокінь С. Там само. С. 461.

¹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 2. Арк. 6.

¹⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 1. Арк. 2.

¹⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 1. Арк. 160–179, 195–197.

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 1. Арк. 101–121.

²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 1. Арк. 6–44.

арешту. Те ж повторилось і на допитах 16 та 27 квітня²¹. 28 квітня він не погоджувався із звинуваченнями в участі у «петлюрівському рухові». На допиті 3 червня він теж не визнав своєї вини і просив відкласти допит, щоб він міг «обдумати відповіді на питання слідства»²². І далі, визнаючи знайомство з заарештованим директором Інституту шевченкознавства Євгеном Шабліовським, який дав на нього свідчення, все ж не визнавав участі у антирадянському підпіллі. 29 червня його вже звинувачували в участі у анархістському русі, що він теж не визнавав, хоча і говорив про те, що цікавився певний час анархістськими ідеями. На допиті при очній ставці музейник Федір Григорович Маковський вказав на нього як на члена підпілля і згадав про розмову з Ф. Козубовським, де той вказав на виключення своє із КП(б)У і наявність у парторганізації ВУАН націоналістичних кадрів²³. Так само були долучені протоколи допитів із зізнаннями В.П. Теличко, М.І. Ячменьова, Є.С. Шабліовського, Ф.М. Гавриленко (співробітника Київського історичного архіву), П.І. Мельниченка, С.С. Магури, К.Ю. Коршака, Й.С. Пелеха — переважно співробітників Інституту історії матеріальної культури ВУАН, Й.І. Ляберберга (до арешту — голови облвиконкому Єврейської автономної області, котрий звинувачувався у троцькізмі), М.М. Кіллерога, М.Д. Лагути («викривав» Ф. Козубовського у зв'язках з польською розвідкою та підготовці індивідуального терору проти керівників партії і уряду). На основі цих даних трійкою НКВС по Київській області 29 серпня 1938 р. він був засуджений до розстрілу. А вже 2 вересня 1938 р. вирок був виконаний, про що свідчить виписка із відповідного акта²⁴.

5. Свідчення можна визначити як неправдиві, якщо у протоколах судів чи трибуналів обвинувачений заявив про відмову від попередніх зізнань із посиленням на тиск слідчих²⁵.

Важливість реабілітаційних частин архівно-слідчих справ для визначення достовірності та інтерпретації протоколів допитів автори згаданих методичних рекомендацій пояснюють так: а) вони відбувались у періоди засудження незаконних репресій; б) проводились додаткове розслідування, часто опитувались ті ж особи, що і при слідстві; в) перевірялись дані через архівні установи СРСР. Зіставивши репресивну і реабілітаційну частини справ, можна виявити достовірні факти з протоколів допитів.

За загальним правилом, якщо дійсно мали місце антирадянські висловлювання, участь у антибільшовицьких партіях, то у 1950–1970-х рр. особу не реабілітували. Найчастіше у першу хвилю реабілітації повертали права і добре ім'я при повністю вигаданих справах. Розглянемо це на прикладі реабілітаційної частини справи Є. Спаської (т. 2). Вона була звільнена у зв'язку із закінченням терміну покарання 28 березня 1937 р. у м. Уральську, що у Казахстані. Її заява із проханням про зняття судимості датована 6 січня 1947 р. У заяві вона повідомила про «коротке слідство» і те, що була відпущена додому, а вже через три дні отримала розпорядження про висилку до Уральська на три роки²⁶. Це мало наслідком звернення 13 січня 1947 р. начальника 1-го спецвідділу Казахської МВС до начальника УМВС у Західно-Казахстанській області про довідку щодо звільнення і наявності компрометуючих матеріалів. Вже 6 лютого 1947 р. йому було повідомлено про те, що таких матеріалів немає²⁷. Аналогічне звернення було направлено і до начальника УМВС Семипалатинської області. У справі є й інші запити та відповіді, у тому числі відділу «А» МДБ Казахської РСР. Вирішальною, на нашу думку, стала довідка, затверджена начальником 5-го відділу МДБ КазРСР, майором Цицуріним 25 квітня 1947 р. по обліково-спостережній справі № 623 на Є. Спаську. Він вказує, що «у перші роки заслання продовжувала підтримувати зв'язки із висланими та засланими українськими націоналістами. З 1935 р. компрометуючих матеріалів на Спаську не надходило»²⁸. Відразу за цим документом у справі є «цілком секретний» «Висновок про зняття судимості», затверджений заступником міністра держбезпеки КРСР полковником Володимиром 13 травня 1947 р. Складений оперуповноваженим відділу «А» МДБ КРСР, лейтенантом Азановим, він мав резолютивну частину: «У зв'язку з тим, що Спаська проходить по обліково-спостережній справі, клопотання про зняття судимості залишити без наслідків». А до того ж вказано дві важливі деталі — за зв'язки з українськими націоналістами (очевидно, якість листування) до 1935 р. їй було поставлено на оперативний облік у 1942 р.(!)²⁹. На основі цього Особлива нарада при Міністерстві державної безпеки СРСР від 26 липня 1947 р. відмовила Є. Спаській, науковому співробітнику АН КРСР, у знятті судимості³⁰.

У реабілітаційній частині справи Федора Козубовського є велика кількість протоколів допитів свідків у 1958 р. Справа була розпочата за заявою дружини репресованого вченого А.З. Козубовської від 27 квітня 1957 р.

²¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 22–25, 27.

²² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 29.

²³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 43–46.

²⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 105–106.

²⁵ Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. С. 14–15.

²⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 2.

²⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 13.

²⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 19.

²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 21.

³⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 25–26.

до прокурора Київської області. Її підтримав президент АН УРСР, академік Палладін³¹.

В окремому томі справи Михайла Козоріса — «матеріалах додаткової перевірки по справі Козоріса Михайла Кировича» 1958 р. — визнається, що ніяких доказів про існування УВО у справі немає, окрім «неперевіраних і протирічних зізнань Козоріса (у справі прізвище вказано невірно. — О.Б.) і показів других арештованих»³². Важливим документом є пояснення Федора Малицького (надані у м. Рибинську Ярославської області 16 листопада 1958 р.), котрий під тиском слідчого, який показав йому зізнання відомого поета Д. Загула, змушений був 26 лютого 1933 р. визнати свою «участь» у міфічній організації УВО, створеній на основі літературної організації «Західна Україна»³³. Допитана 25 листопада 1958 р. Агата Федорівна Турчинська, яка була членом «Західної України» і проходила у справі УВО, прямо вказала на методи отримання «свідчень» у протоколах допитів: «На слідстві мене допитували вдень і вночі і в результаті таких допитів я знесиліла і вимушена була підписувати протоколи допитів, не читаючи їх»³⁴. Але вини не визнала і була згодом звільнена. Також у цій справі 8 грудня 1958 р. було допитано відомого письменника Миколу Івановича Марфієвича, який також проходив у справі УВО, а у часи реабілітації був завідувачим кафедрою мовознавства Київського інституту фізкультури. Позитивну характеристику на М. Козоріса надав для КДБ заступник голови Спілки радянських письменників України Юрій Смолич³⁵. Оглядова довідка у справі В. Атаманюка також підтверджує, що під тиском слідчих були дані свідчення на М. Козоріса, а на очній ставці він відмовився від своїх зізнань³⁶. Військовий трибунал Київського військового округу 10 лютого 1959 р. вирішив обидва вироки 1933 і 1937 рр. скасувати за відсутністю складу злочину³⁷. Але реалії життя репресованих родин були такі, що вручити довідку про реабілітацію родині, незважаючи на зусилля військового трибуналу і міліції, не вдалося. За адресою: вул. К. Лібкнехта, 9, кв. 8, де жив М. Козоріс із родиною, родичів не виявлено, і куди вони виїхали, опитані старожили не знали³⁸.

Розкривають методи отримання слідчими зізнань у протоколах допитів оглядові довідки із реабілітаційної частини справи Ф. Козубовського, надані щодо окремих засуджених разом із ним. Зокрема, довідки стосовно

Кирила Коршака, заарештованого 6 листопада 1937 р., який вже 21 листопада написав «щиро-сердне зізнання» слідчому про існування контрреволюційної організації, куди його залучив Федір Козубовський³⁹.

Ці оглядові довідки, огляди в архівних слідчих справах, що склалися у зв'язку з їх переглядом, протоколи допитів репресованих слідчих, протести прокурорів у порядку нагляду в окремих справах є цінним джерельним масивом. Інформативними є протоколи допиту від 12 серпня 1937 р. колишнього начальника відділу СПО НКВС УРСР по українській лінії Миколи Дмитровича Грушевського. Він зберігав вдома копії протоколів допитів, заяв підслідних, мотивуючи це тим, що вони нерідко відмовлялись від своїх свідчень, а потім пояснив це троцькістською «зрадницькою організацією в каральних органах», до якої належав, та визнав підтасовки фактів, подробиці протоколів. Він вказав цікавий спосіб отримання слідчими належних результатів на допитах: в одну камеру збирали необхідних підслідних і свідчення склалися колективно. Ще одним способом заповнення протоколів була попередня роздача запитань і самостійне написання протоколів заарештованими. І там, де заарештовані не зізнавались у «злочинах» (як у справі Ф. Козубовського), «справи оформлялись протоколами інших арештованих»⁴⁰. Зауважимо, що ці методи застосовувались як основні каральними органами, а не з метою «шкідництва».

У протесті прокурора від 29 серпня 1958 р. у порядку нагляду у справі Ф. Козубовського однією з підстав відміни рішення трійки і припинення справи було зазначено, що свідчення інших обвинувачених не можуть бути доказами (засуджені незаконно), а сам Федір Козубовський не визнав за собою вини. До того ж слідчі, котрі брали участь у слідстві, були засуджені за грубе порушення законності⁴¹. Цікавим джерелом є свідчення-характеристики, розповіді свідків — колег науковців Ф. Козубовського, написані під час реабілітації вченого у вересні 1958 р., зокрема професора Івана Григоровича Підоплічка, який був його асистентом у Київському університеті. В результаті постанови від 29 серпня 1938 р. про засудження Ф. Козубовського була скасована, а справа припинена, 12 вересня 1958 р. воєнним трибуналом Київського військового округу він був реабілітований посмертно. Цікаво, що у це рішення вкралась помилка — вказаний 1939 р., тому проводилось відповідне судове засідання 3 липня 1959 р. для її виправлення⁴².

³¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 111, 115.

³² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 1.

³³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 3–4.

³⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 5.

³⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 9.

³⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 42.

³⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 155–156.

³⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. арк. 160.

³⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 151.

⁴⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 163–167.

⁴¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 184–188.

⁴² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 202, 206.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що найбільш достовірними є дані з протоколів допитів у справах репресованих у 1920-х та 1940–1950-х рр. Водночас у період 1933–1934 рр. та «великого терору» 1937–1938 рр. дані з протоколів найменш правдиві. Важливим для визначення правдивості інформації з протоколів допитів є вивчення конкретної політичної ситуації,

в атмосфері якої формувалась конкретна кримінальна справа. Але найвагомим критерієм верифікації інформації протоколів допитів репресованих українських гуманітаріїв є реабілітаційна частина архівно-слідчих справ. Там подано огляди справ репресованих, досліджено обставини, а нерідко наведено і протоколи допитів учасників слідства — як колишніх слідчих, так і їх жертв.

REFERENCES

1. Pyrih, R. Ya. (Ed.) (1998). *Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannia. Zbirnyk naukovykh prats*, K., 161 p. [in Ukrainian].
2. Bilokin, S. (2013). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 pp.): Dzhereloznavche doslidzhennia. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Tsentr kulturolohichnykh studii, Vol. 2, Drohobych: "Kolo"* [in Ukrainian].
3. Hrankina, O. V., Omelchuk, D. V., Moskovchenko, N. P. (Ed.) (1998). *Vykorystannia arkhivno-slidchykh sprav hromadian, represovanykh u 1920–1950-ti rr. Metodychni rekomendatsii*, K., 35 p. [in Ukrainian].
4. Kalakura, Ya. S. (1998). *Osoblyvosti dzhereloznavchoi krytyky arkhivno-slidchykh dokumentiv. Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannia: Zbirnyk naukovykh prats*, Pyrih R. Ya. (Ed.) [in Ukrainian].
5. Mankovska, R. V. (1998). *Arkhivno-slidchi spravy yak dzherelo doslidzhennia represii sered muzeinykiv 30-kh rr. Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannia: Zbirnyk naukovykh prats*, Pyrih R. Ya. (Ed.) [in Ukrainian].
6. Pobozhii, S. (1998). *Muzeini diachi Slobozhanshchyny: O. Poplavskiyi. Treti Sumtsovski chytannia: materialy naukovoї konferentsii, prysviachenoї 95-richchii XII Arkheolohichnoho zizdu (18 kvitnia 1997 r.)*. Kh.: Kharkivskiyi istorychni muzei, 54–57 [in Ukrainian].
7. Fond 263, Description 1, Unit 30353, T. 1, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali — TsDAHOU).
8. Fond 263, Description 1, Unit 47912, TsDAHOU.
9. Fond 263, Description 1, Unit 47757, T. 1–3, TsDAHOU.

Oleksander Bon

INTERVIEW RECORDS OF UKRAINIAN HUMANITARIAN INTELLECTUALS IN 1920-1930s FOUND IN THE ARCHIVE-INVESTIGATION CASES: ANALYSIS AND INTERPRETATION

This article analyses the important documents on repression of the Ukrainian humanitarian intellectuals in 1920-1930s. A very sophisticated source of research, archive-investigation cases of the repressed, is analysed. The investigation cases of Yevheniia Spaska, Fedor Kozubovskiyi, Mykhailo Kozoris reflect how important the interview records of Ukrainian humanitarians were for framing up cases. The article examines the ways in which historical facts can be proved being authentic. Because the records of the interviews were used for terror, there is a problem of identifying the authenticity of an information in those records. It is defined that the extent of probability that some events happened in reality depends on the time period. At times of the highest activity of repressive activities the credibility of facts decline significantly as the cases could not be investigated properly and because of significant falsification. The probability of some facts truthfulness rises when they do not relate to the essence of the case, for instance, Yevhenia Spaska mentioned about her brothers who had been fighting for the White Movement and immigrated thereafter. If the subject of a charge does not respond to the social estate of the defendant, the facts have been falsified. The archaeologist Fedir Kozubovskiyi was charged with a participation in a terroristic organisation. To determine credibility of the information in the records of the interviews the other cases on rehabilitation are used. Mykhailo Kozoris' case is a striking example on illegal ways of evidence collection in times of rehabilitation. Those materials, which were lacking for one case, were falsified as obtained in other cases.

Key words: humanitarian intellectuals, interviews' records, archive-investigation cases.

Дата надходження статті до редакції: 20.11.2018.

Ігор Гурич

ЧИ ПОТРІБНА В КИЄВІ ПОДАЛЬША ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ ТА ДЕРУСИФІКАЦІЯ МІСЬКОГО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПРОСТОРУ?

У статті розглянуто актуальне питання розбудови культурного ландшафту Києва через топонімічне оновлення його просторових складників. Автор звертається до досвіду інших країн Східної Європи, зокрема Польщі, для аналізу процесу перейменування вулиць і площ столиці України. Він оцінює те, що було зроблено у зміні топоніміки Києва за останній час, демонструючи при цьому, наскільки неповним та безсистемним був процес перейменування у столиці. Автор вказує на збереження радянського ностальгічного дискурсу у найменуванні вулиць і площ міста. Увагу зосереджено передусім на такому питанні, як увічнення імен громадських, політичних, освітніх діячів, діяльність яких сприяла оформленню «українського Києва» на межі XIX–XX ст. Це передусім представники суспільно-політичного руху другої половини XIX ст. та особи, котрі відзначилися за доби визвольних змагань. У роботі доведено, що змістовний сенс міської топоніміки формує символічну основу культурного ландшафту Києва, сприяє оформленню «міськ пам'яті» у місті та прискорює процеси деколонізації та декомунізації його інтелектуального простору.

Ключові слова: міський інтелектуальний простір, міська топоніміка, деколонізація, декомунізація.

У 1990-х колишній мер Олександр Омельченко запровадив мораторій на перейменування, і Київ перетворився на заповідник більшовицько-російського топонімічного назовництва. Стара міська влада боялася «політизованих» назв, тому воліла нічого не рушити, аби мати громадський спокій. Проте після Революції Гідності справа з комуністичною номенклатурою назв вулиць і площ Києва нарешті зрушила з мертвої точки. За чотири роки перейменовано сотні вулиць, і у пресі проросійської орієнтації лунають заклики не чіпати вже більше назв топонімічних об'єктів¹, бо у світі нібито старі назви столітньої давнини теж вважають надбанням історичної спадщини. Чи так це насправді?

¹ Про проблему з київською вуличною топонімікою див.: Гурич І. Український Київ кінця XIX — початку XX ст. Культурологічний есей. К.: Пенмен, 2017. С. 25–57, 67–82. Глави: «Історична пам'ять про український Київ початку модерної доби», «Топоніміка Києва як спосіб відродження історичної пам'яті», «Знамениті кияни: образи на тлі трансформації пам'яті міста другої половини XIX — початку XX ст.».

Варто хоча б побіжно подивитися на приклад польської столиці Варшави, яка теж у 1990–2000-х рр. проходила етап своєї деколонізації та дерусифікації. Хоча ці проблеми для поляків не були такими актуальними, як для нас, бо і «за советів» Польща зберігала свій патріотичний дух, національну самосвідомість і чесноти, проте навіть побіжне порівняння міського назовництва Варшави кінця 1980-х та сучасних мап польської столиці засвідчує, що цю справу поляки виконали послідовно, неформально і у значних масштабах.

Старі магістральні вулиці, що були найменовані ще за часів незалежної Польщі та не були зачеплені комуністичними іменами післявоєнного періоду, зберегли свої назви: Краківське передмістя, Новий Світ, Святоянська, Маршалковська, Алеї Єрусалимські, Святого Хреста, Королівська. Вони і зараз милують слух варшав'ян. Але інші вулиці середмістя були перейменовані, притому у досить значній кількості. Приміром, площа Звитяжства, на якій розташовані меморіал невідомого польського

жовніра і пам'ятник Ю. Пілсудському, тепер носить ім'я провідника і відновлювача польської держави Юзефа Пілсудського. У польських містах у комуністичні часи так само переважали назви на честь польських комуністичних лідерів, що їх Москва намагалася використати для зміцнення свого впливу у Польщі, фактично з 1944 р. окупованій російським червоним військом. Проспект Юліана Мархлевського, людини, котру російські більшовики планували на лідера Польської Соціалістичної Республіки після перемог армій Будьонного і Тухачевського у 1920 р., за доби здобуття поляками незалежності від Росії/СРСР, назвали ім'ям найвидатнішого поляка 1980–2000-х рр. — Римського Папи Іоанна Павла II. Вулиця, яка носила ім'я одного із засновників ПОРП Марселя Новотки, була перейменована на честь командувача польською армією часів Другої світової війни в екзилі Владислава Андерса, людини, котра орієнтувалася не на СРСР, а на Велику Британію і США. Площі Держинського повернули старе ім'я — Банкова. У центральній частині міста з'явився парк маршала Едварда Ридз-Сміглого — видатного пілсудчика і продовжувача справи знаменитого «пшевудци» у другій половині 1930-х рр. Є у Варшаві поблизу перехрестя Маршалковської та Алей Єрусалимських рондо, назване іменами лідера націонал-демократів, провісника й ідеолога відродженої Польщі Романа Дмовського (малоприхильного, м'яко кажучи, до українців, але миродайного для поляків) та лідера польської соціал-демократії Ігнація Дашинського. Багато у Варшаві вулиць, назви яких пов'язані зі збройною боротьбою проти агресорів — німців і росіян — від Першої до Другої світових воєн: Армії Крайової, Битви Варшавської 1920 р., а також рондо Засланців сибірських, міст Грота-Ровецького (це співвідноситься з вояками та командувачем проводу УПА Романом Шухевичем).

Як бачимо, поляки через назви вулиць, і не лише у Варшаві, вибудовують хронологічну лінію національно-визвольного руху польського народу за свою державу; від конституції Т. Костюшка (1791 р.) до відновлення польської держави у 1918 р. Чи щось подібне ставилося як надзавдання в київських перейменуваннях?² На жаль, ні, вони були спорадичними і безсистемними. І хоч в Києві з'явилися вулиці С. Бандери, Я. Стецько, Р. Шухевича, А. Шептицького, С. Петлюри,

² Схожу думку висловив і відомий киевознавець Сергій Вакулишин, який пише, що декомунізацію вулиць в Києві провели дуже непослідовно. Скасували назви вулиць Луначарського і Шліхтера, але залишили Кржижанівського, Семашко, Подвойського, Курнатовського. Вакулишин С. (Без)надійно хворе назовництво. *Слово Про-світи*. № 27 (975). 5–10 липня 2018 р. С. 6–7.

Є. Коновальця, В. Липинського, В. Липківського та ін., національно-визвольний рух середини XIX — поч. XX ст. не відображений у міському назовництві системно³. Наприклад, у Києві і досі немає вулиці творця Кирило-Мефодіївського братства і найбільшого історика середини XIX ст. Миколи Костомарова. Лише у 2016 р. з'явилася площа Пантелеймона Куліша після перейменування площі Анатолія Луначарського (колишня Микільська Слобідка у Дніпровському районі), але немає ані вулиці, ані проспекту, названих на честь людини, котра через культуру намагалася вирвати Україну зі «старшобратських» обіймів. І це при тому, що М. Костомарову двісті років від дня народження виповнилося минулого року, а П. Кулішу двісті років буде наступного.

Не кажу вже про такі явища, як Семінарська громада, Київська громада, гімн «Ще не вмерла Україна» (його творця Павла Чубинського у 2015 р. вшанували, назвавши його іменем вулицю десь на висітках, у Новій Дарниці; колишню Н. Крупської), видавництво «Вік», газета «Рада», журнал «Літературно-науковий вісник» тощо⁴. Немає в Києві вулиці Олександра Кістяківського, лідера Київської громади у 1860-х рр., або вже вулиці родини Кістяківських, коли згадати його сина й онука, видатних вчених, — соціолога Богдана та фізико-хіміка Юрія. Найдовший період свого життя саме у Києві провів перший самостійник і творець соборницьких громадських і культурних структур Олександр Кониський — суспільний вчитель М. Міхновського, М. Грушевського, С. Єфремова. В інших містах, куди менш важливих для біографії Олександра Яковича, такі вулиці вже з'явилися (у Львові, Дніпрі і Дрогобичі⁵). І це при тому, що найменування на його честь колишньої вулиці Комінтерна обговорювалося ще на початку 1990-х рр.⁶ Сьогодні вона має гідне ім'я — Симона Петлюри, але прізвище

³ В. Данильчук підготував довідник з історії перейменувань, де зафіксований увесь сучасний матеріал після 1991 р. На жаль, грошей на нього міська влада не має, і довідник вже не один місяць чекає свого часу у видавництві «Либідь».

⁴ Рішення Київської міської ради від 3 вересня 2015 року № 944/1808 «Про перейменування вулиць, площ, провулків та проспектів у місті Києві». Хрещатик. 2015. № 133 (4729). 23 вересня. С. 6; Звіт про проведення з 02.10 по 02.12.2014 громадське обговорення проектів рішень Київської міської ради щодо перейменування 13 вулиць в місті Києві. URL: <https://forum.kyivcity.gov.ua/news/12.html> (дата звернення: 12.09.2018).

⁵ Усенко І.Б. Кониський Олександр Якович. URL: http://esource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Koniskii_O (дата звернення: 10.09.2018).

⁶ Грабовський С. Олександр Кониський. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/949931.html> (дата звернення: 05.09.2018).

О. Кониського топонімічно було б доречнішим, враховуючи, що його будинок стояв на місці теперішніх кас попереднього продажу залізничних квитків біля пам'ятника М. Щорсу на бульварі Шевченка.

Нещодавно вулицю Уборевича (командира дивізії червоних військ, що завойовувала Київ для більшовиків) перейменували на вулицю академіка Сергія Єфремова (район станції метро «Академмістечко»). Один з лідерів політичного націонал-демократичного руху Наддніпрянщини, не лише літературознавець, а й неперевершений політичний публіцист — Сергій Олександрович Єфремов — давно заслужив на свою вулицю в Києві. Але виявилися обійденими перші культурні «окремішники» — діячі видавництва «Вік» Олександр Лотоцький, Василь Доманицький, В'ячеслав Прокопович, Володимир Дурдуківський. І не лише тому, що займалися «Віком» та вчилися у місцевій духовній семінарії, а деякі й духовну академію закінчували, ці люди заслужили на відзначення в Києві. Заслужили передусім своєю видатною культурною працею. О. Лотоцький був лідером петербурзької української громади, домагався скасування Емського указу 1876 р. про заборону українського слова, докладав зусиль до видання першої української Біблії та загальнодоступної чотири томної української енциклопедії. Олександр Гнатович — видатний історик церкви і публіцист, який обґрунтував канонічні підстави незалежної української православної церкви, був міністром сповідань в Українській Державі, нарешті як посол УНР в Туреччині почав клопотання про одержання титлу на автокефалію Української Православної Церкви. В. Доманицький видав перший критично перевірений «Кобзар» Т. Шевченка, літературно переписав популярну історію України М. Аркаса, був активістом національного кооперативного руху. В'ячеслав Прокопович був діячем учительського національного руху, істориком Києва, редактором найвидатнішого журналу 1920–1940-х рр. — органу УНР «Тризуб», прем'єр-міністром УНР в екзилі, правою рукою С. Петлюри. В. Дурдуківський — директор найкращої української Першої гімназії Києва, згодом трудової школи Т. Шевченка, наш видатний педагог. В його будинку на Гоголівській, 27 Сергій Єфремов жив більше тридцяти років.

На диво, досі в Києві немає вулиці Євгена Чикаленка, великого українця з першої десятки діячів, які безпосередньо наближали українську революцію та відновлення державності. Перипетії з перейменуванням вулиці Л. Толстого на вулицю Є. Чикаленка обросли досить значною бібліографією⁷. Коли не вийшло з вулицею, група

⁷ [Гнаткевич Ю.] У Києві вулицю Л. Толстого закликають назвати іменем Євгена Чикаленка. URL: <https://>

активістів сподівалася перейменувати площу Толстого, але теж не вдалося⁸. Для пересічних малоосвічених керівників міських структур і чималой кількості киян з багажем «совка» Лев Толстой більш важлива фігура в історії та культурі українського народу, ніж Євген Чикаленко. Ну не написав Євген Харлампійович, як Лев Миколайович, «Війни і миру», тож короткозоровому вже ясно, що вищими за українця-мецената є заслуги російського письменника. Дарма, що Є. Чикаленко не стільки був меценатом, скільки реальним учасником національно-визвольного руху. Його заслуги в початку культурної українізації Києва неперевершені й незаперечні. І газета «Рада» — це лише одна напрямна його внеску в модернізацію суспільства в Україні⁹. Та й написав він чимало. Сьогодні видано більше десяти томів його спогадів, щоденників та листів — справжньої енциклопедії українського культурного і громадського життя. Жив Є. Чикаленко на Маріїнсько-Благовіщенській, і по справедливості вулиця Саксаганського мала б носити його ім'я, але історія цієї вулиці пов'язана також з життям видатного актора, тому і виникла ідея з площею Л. Толстого. З нею теж пов'язана топонімічно діяльність Є. Чикаленка. Він був членом Комітету зі встановлення пам'ятника Т. Шевченкові, що мав стояти по центру Караваївської площі. На жаль, нащадки виявилися короткозорими, знову в хід було пущено облудну вимогу — бажання до перейменування більшості киян. Але ж як ці так звані «пересічні кияни» можуть вирішувати таку проблему, коли є переважно невігласами в питаннях свого минулого?..

Залишається також шкодувати, що немає в Києві вулиці, названої ім'ям одного з головних

day.kyiv.ua/uk/news/290417-u-kyjevi-vulycyu-lva-tolstogo-zaklykayut-nazvaty-imenem-yevgena-chykalenka (дата звернення: 15.08.2018); Гнаткевич Ю. У Києві вулицю Л. Толстого закликають назвати іменем Євгена Чикаленка. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3148/2006/110762/> (дата звернення: 11.08.2018); Лук'янчук Г. Настав час вшанувати Є. Чикаленка. URL: <http://svoboda-news.com/swwp/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2-%D1%87%D0%B0%D1%81-%D0%B2%D1%88%D0%B0%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8-%D0%84%D0%B2%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B0-%D0%A7%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA/> (дата звернення: 23.09.2018); Горобець О. Хто справжній хазяїн в Києві, який народ. URL: <http://blog.liga.net/user/ogorobets/article/29438> (дата звернення: 14.09.2018).

⁸ Саковська А. Хто такий Є. Чикаленко та чому на його честь хочуть перейменувати площу Л. Толстого. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/3148/2006/110762/> (дата звернення: 09.09.2018); Панченко В. Чотири причини, щоб пошанувати Євгена Чикаленка. URL: <http://tyzhden.ua/History/207379> (дата звернення: 11.08.2018).

⁹ Гирич І. Євген Чикаленко як суспільний мислитель. *Записки НТШ. Т. ССLXV. Праці Історично-філософської секції.* Л., 2013. С. 98–130.

діячів Київської громади і, може, найвидатнішого українського мовознавця XIX ст. — Павла Житецького. А щоб не забути про Гната Павловича Житецького, відомого історика й архівіста, варто б було назвати одну з вулиць ім'ям родини Житецьких.

Утім, не можна не бачити, що за чотири роки після останньої революції в царині перейменувань зроблено дуже багато корисного і правильного. В радянські часи, приміром, вулиці називали іменами тих родин, члени яких загинули від німецьких загарбників у роки Другої світової війни (Сім'ї Хохлових (Лук'янівка), Сім'ї Сосніних (Микільська Борщагівка)). Знову одна характерна деталь: це були, як правило, російські родини в Україні, а не знакові родини українців. Назвемо тут Чикаленків, адже діти Євгена Харлампійовича також були відомими діячами. Згадаймо хоча б Левка Чикаленка — видатного археолога, історика, політичного діяча, одного з керівників УСДРП.

Після здобуття справжньої незалежності в Києві з'явилося гроно симпатичних назв за прізвищами видатних українських — і не лише — родин, наприклад, польських книгарів та видавців Ідзиковських (колишня вулиця М. Мішина на Чоколівці — комуністичного діяча міського масштабу). І це заслужена данина пам'яті знаменитим київським полякам. Але ось що образливо, немає в Києві вулиць тих родин, завдяки діяльності яких наша столиця набула обличчя українського міста:

1) Шульгиних (надзвичайно заслужена родина, що дала громадівця Я. Шульгина та його дітей Володимира — героя Крут і Олександра — вченого-міжнародника, першого міністра закордонних справ УНР. Щоправда, за останні чотири роки з'явилися вулиці Якова і Володимира Шульгиних);

2) Косачів. Така назва вулиці не потребує розкриття, на перший погляд, бо знаємо Лесю Українку і Олену Пчілку; але ж були Петро Косач — батько сімейства, член Київської громади; Михайло — брат Лесі, поет і перекладач; Юрій Косач — племінник Лесі, відомий прозаїк середини XX ст.; сестри Лесі — Ісидора і Оксана — видатні дослідниці життя великої сестри;

3) Чикаленків, про яких ішлося вище;

4) мистецької родини Кричевських, бо вул. Ф. Кричевського існує на третій просіці Святошина. Але не пошанований Василь Григорович — творець українського модерного стилю в архітектурі, образотворчому і декоративному мистецтві;

5) Антоновичів. Не зле було б пошанувати цю родину, де, крім видатного історика Володимира Боніфатійовича, відомий своєю суспільно-політичною діяльністю його син Дмитро, історик мистецтва, та онук Марко, теж історик,

організатор наукової роботи у діаспорі; Катерина Мельник-Антонович — дружина Володимира Боніфатійовича, визначний український археолог.

Добре, що з'явилися вулиці родин Стешенків (першого міністра освіти УНР і видатного літературознавця та історика культури) та Рудинських (Михайло був музейником, археологом і культурним діячем з Полтавщини). Здається, остання потрапила на карту завдяки наполегливим старанням Сергія Білоконя. Сім'я Ханенків теж нарешті пошанована. Сплатили борг людям, які подарували нам міський музей, дали гроші на дослідження трипільської культури й обдарували Київ Музеєм західного та східного мистецтва. Але не можна не відзначити брак загальної послідовності. Надалі треба називати вулиці спершу іменами більш значущих в історії родин.

Київ у 2014–2018 рр. дедалі більше відповідає значенню столиці незалежної держави. Є вже у нас вулиця Августина Волошина — Президента Карпатської України (колишня вул. Ярослава Галана). Попри те що В. Винниченко був поганим політиком, він заслужив на шану як один з найкращих українських белетристів. Колишня вулиця більшовика Юрія Коцюбинського перейменована на честь Володимира Винниченка. У минулому вулиця І. Бабушкіна стала генерала Марка Безручка. Відбулися вдалі «підміни». Більшовицькі діячі Щербаков і Всеволод Довнар-Запольський поступилися місцями історикам Данилу Щербаківському — видатному музейникові і засновникові національного мистецтвознавства (центральна вулиця Нивок) та професорові київського університету Митрофану Довнар-Запольському — завідувачу кафедри руської історії та засновникові Комерційного інституту.

На честь видатного письменника-харків'янина, націонал-комуніста, рупора української культурної окремішності 1920-х рр. Миколи Хвильового була названа вулиця в Дарниці (Рембаза). Ім'ям лідера празької школи українського письменства і одного з найкращих есеїстів середини XX ст. Євгена Маланюка також названо київську вулицю. Є нарешті вулиці імені автора знаменитого «Чорного квадрата» і теоретика світового авангардизму, українського митця Казимира Малевича, міністра уряду УНР і науковця Бориса Матюшенка, одного з перших авіаторів і співзасновника РУП та УНП Левка Мацієвича, одного з найвидатніших бібліографів історичної літератури Федора Максименка (теж, очевидно, креатура Сергія Білоконя (був учителем останнього)). Серед проскрибованих імен на літеру «Н», удостоєних увічнення в Києві, варто назвати лідера Старої громади, педагога та історика літератури, останнього редактора «Киевской старини», замордованого у 1919 р. у більшовицькому концтаборі на Звіринці — Володимира Науменка;

головного редактора «Ради» та міністра закордонних справ УНР Андрія Ніковського, жертви справи СВУ; героя Крут Володимира Наумовича.

На літеру «О» в Києві відновили пам'ять таких діячів української революції 1917–1921 рр., як мовознавець, історик церкви та релігійний діяч Іван Огієнко (митрополит УАПЦ Іларіон), поет Олександр Олесь — найвидатніший лірик передреволюційної доби; репресований академік-гідролог Євген Оппоков (родич М. Грушевського); видавець та історик, діяч і співтворець Братства української державності, член партії самостійників Валентин Отамановський; голова Ради міністрів за Директорії УНР, економіст Сергій Остапенко; військовики армії УНР генерали Михайло Омелянович-Павленко та Олександр Осецький; голова Української головної визвольної ради (УГВР) часів Другої світової війни та науковець сільського господарства, багаторічний політичний в'язень Москви Кирило Осьмак.

Низку діячів політики, науки і культури, прізвища яких починаються на «П», було також увічнено за останні роки. Це один з найталановитіших генералів армії УНР Всеволод Петрів; останній президент УНР в екзилі Микола Плав'юк; видатний кінорежисер Сергій Параджанов — символ шістдесятництва; один з найкращих поетів України, в'язень Соловків Євген Плужник; член ОУН на Київщині Володимир Покотило; видатний історик ХХ ст., авторка найпопулярнішого освітнього нарису історії України Наталя Полонська-Василенко.

Була увічнена в Києві й Софія Русова — видатний український педагог і громадівка. Не менш знаменитим був і її чоловік — статистик і політичний діяч Олександр Русов. Можливо, годилося б дати назву вулиці в Києві на честь цілої родини Русових. А вже Михайло Олександрович був співзасновником РУП, а біолог-іхтіолог Юрій Олександрович — визначним діячем української громади в еміграції. Не забула комісія з перейменувань і про Миколу Рябовола — голову Кубанської Ради, випускника Політехнічного інституту, що трагічно загинув від рук білогвардійського фанатика за своє бажання приєднати Кубань до України.

Нарешті вулиця «ДНРівського героя» 1917–1918 рр. Артема стала вулицею Січових Стрільців. Назвали одну зі столичних вулиць й ім'ям авіаконструктора Ігоря Сікорського. Увічнили також колишнього киянина, товариша Лесі Українки, відомого публіциста, історика, мемуариста, видатного діяча петербурзької української громади, перекладача Г. Гейне та українського дипломата часів визвольних змагань Максима Славінського; генерала УНР і військового міністра В. Сальського; видатного правозахисника та філософа Євгена Сверстюка. Приємно, що не забувають видатних науковців-гуманітаріїв.

Увічнено Степана Таранушенка — автора цінного дослідження про дерев'яну архітектуру Лівобережної України. Назвали вулицю і на честь видатного шістдесятника, театрального діяча та народного депутата України Леся Танюка.

У проміжку між літерами «У» та «Я» можна згадати ще такі імена: Олександр Удовиченко — видатний військовий діяч армії УНР, генерал; поет-неокласик, історик літератури Павло Филипович; ще один поет-символіст і герой протибільшовицького руху опору, розстріляний за повстанство Григорій Чупринка; видатний літературознавець і мовознавець з Харкова, закордонний член НАНУ Юрій Шевельов; правник та громадський діяч консервативних сил Сергій Шелухин; митрополит УГКЦ Андрей Шептицький та визначна виконавиця українських народних та естрадних пісень зі США Квітка Цісик; родина археологів і бібліографів Шовкоплясів; колекціонер, один зі співтворців колекції Музею мистецтв ім. Ханенків Василь Щавинський, славний історик козаччини Дмитро Яворницький, художниця післявоєнного часу Тетяна Яблонська.

Не все, щоправда, вдавалося впровадити у життя. У 2015 р. актом великої історичної справедливості було перейменування вулиці Металістів на честь легендарного київського археолога, історика-шістдесятника, знакової постаті Києва 1960–1990-х рр. Михайла Брайчевського, можливо, найвидатнішого українського вченого-гуманітарія другої половини ХХ ст. Він жив на цій вулиці. Зберігся його будинок, де збиралися шістдесятники О. Компан, О. Апанович, Р. Корогодський, Л. Семикина, Г. Севрук та багато інших. Але попередня назва вулиці нагадувала молоді про рок-музику (!), і міська влада поступилася невігластву, скасувавши своє рішення на угоду псевдодемократії¹⁰.

Чи можна говорити, що перейменування охопили весь спектр вулиць, які носили імена комуністичних діячів або пов'язані з проблемою колоніального статусу України в червоній імперії? Навіть побіжний перегляд списку сучасних

¹⁰ Докладніше про перипетії навколо цього див.: Вулицю Металістів перейменують у вулицю історика Брайчевського. URL: <https://kiev.unian.ua/638064-vulitsy-metalistiv-pereymenuyut-u-vulitsyu-istorika-braychevskogo.html> (дата звернення: 17.08.2018); Рішення виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих від 5 липня 1955 року № 857 «Про перейменування вулиць м. Києва», ч. 1, ч. 2. URL: <https://81412.livejournal.com/13416.html> (дата звернення: 10.09.2018); Державний архів м. Києва (далі — ДАК). Ф. Р-1. Оп. 4. Спр. 796. Арк. 123–149; Обговорення щодо перейменування вулиці Металістів у Солом'янському районі міста Києва на вулицю Михайла Брайчевського. URL: <https://forum.kyivcity.gov.ua/projects/view.php?P=53//> (дата звернення: 07.09.2018).

вулиць Києва свідчить, що ні¹¹. За нашими підрахунками, залишається ще близько ста таких назв, і то досить одіозних. На Чоколівці існує вулиця Багратіона (хоча князь Багратіон є видатним грузинсько-російським полководцем). А назва у Соцмісті біля станції метро «Дарниця» вулиці казкаря Бажова засвідчує якраз колоніальний статус України за часів СРСР, бо цей персонаж є затвердженою креатурою міського назовництва українських міст і сіл у советський період. До цієї обойми належить і «русский изобретатель» з народу Кулібін (вулиця на хут. Галагани), ну й, так само, будівничий російської залізниці Ползунов (вулиця в Залізничній колонії навпроти Головного залізничного вокзалу; звісно ж, на його місці не мав бути Д. Стефенсон, бо ж російський технічний розум мав випереджати усі світові відкриття). Після цього вже можна не дивуватися існуванню у тому ж таки Соцмісті вулиці імені керівника народного ополчення, що врятувало Москву від самозванця Лжедмитрія (в основу війська якого входило українське козацтво), — Мініна. Вулиця Пожарського існує далеченько від Дарниці — на Троєщині. Не зрозуміло, для кого старався славетний наш історик Микола Костомаров, який ще 140 років тому намагався розтлумачити росіянам міф про Мініна і Пожарського (а всі російські інтелігенти просили його не чіпати як святого на Русі). Сьогодні і українці перебувають, виходить, у полоні заялжених російських легенд...

У тому ж сенсі плекання другосортності й залежності від «старшого брата» варто розглядати і назву вулиці Адмірала Ушакова (на Мишоловці). Прибрали, слава Богу, вулиці О. Суворова та М. Кутузова (важко собі уявити такого типу назви в Польщі, щоб там була вул. О. Суворова або фельдмаршала Паскевича, людей, що провадили поділ Польщі у XVIII ст. або придушували польські повстання за незалежність у XIX ст. Ніхто не заперече флотоводських талантів адмірала Ушакова, але саме вони закріпляли Південь України під владою Російської імперії. І не нам радіти «пріращенію» нових земель до імперії Романових. Це за нас зробить у своїх містах та селах Росія.

Сьогодні плекають українську вторинність назви вулиць на честь художників Саврасова та Сурикова (обидві у Солом'янському районі). Якби в нас були вулиці імені Рафаеля чи Мікеланджело, або когось менш великого,

скажімо, Коро, то наявність у топоніміці Києва імен цих посередніх майстрів «передвіжніцтва» та історичного жанру була б хоч якоюсь мірою вмотивована.

Для Києва і досі вважається актуальним внесок у загальноросійську історію російської більшовицької партії. У Діхтярах біля Нивок є ще провулок Баумана, одного з найбільших героїв за більшовицькими лекалами революції 1905 р. Першій російській пролетарській революції присвячена і назва площі Червоної Пресні на Подолі. Щоправда, у травні 2018 р. міськрада обіцяла перейменувати і пров. Баумана, і пл. Червоної Пресні¹². На Батієвій горі є вулиця дуже незначного навіть за російськими мірками діяча марксистських гуртків Миколи Федосеева. Нащо нам шанувати діяча такого калібру — питання риторичне. Про революцію 1905 р. писав письменник Борис Житков, вулиця імені якого є на Сирці. Він, автор пригодницької, переважно дитячої, белетристики, жив якийсь час в Одесі. Його цінували А. Бітов і Б. Пастернак. Але що з того, яка його прив'язка до України, до історії наших днів?

До слова, анахронічно звучать назви вулиць з прикметником «червоний» — Червоноткацька, Червонозаводська. Червонозоряний проспект вже давно перейменований на проспект Лобановського. На Воскресенці є вулиця соратника Володимира Ульянова — Петра Запорожця, уродженця України з Білоцерківщини, а отже, доброго для КППС кандидата на новітнього Іскру і Кочубея. Гроно з жовтневого набору назв існує ще на Першотравневому масиві: Іскрівська — на честь більшовицької газети, яка, за визначенням класика, а разом і натхненника окупації України В. Леніна розпалала подум'я революції в Росії; Крейсера «Аврора» та Пітерська (остання якраз вливається у вулицю Іскрівську) там само. Цікаво, що в советський час існувала ще й площа Ленінградська, але Пітером називали місто російської революції збільшовичені війська і большевики, даючи позитивну конотацію сприйманню цього міста як «свого» і «рідного» символу. Виходить, що таким же рідним він має бути назавжди і для нас, українців... Іскрівська — не єдина назва більшовицької газети в місті. З цієї серії і вулиця Москворецька в Жовтневому селищі у Святошинському районі. Є ще на Пріорці й вулиця газети «Правда» — одіозного органа, рупора комуністичної пропаганди протягом десятиліть в Україні. Влада у 2017 р. пішла облудним шляхом, зняла лапки, в результаті чого вийшло, що йдеться не про газету, а про якусь віртуальну Правду. Не враховано було, що ця назва вже

¹¹ С. Вакулишин пропонує на мапі Києва увічнити імена таких достойників, як автор романсу «Хризантеми» М. Харито, киевознавці Л. Похилевич й В. Щербина, О. Бердник, архітектори Києва Й. Шедель і П. Альошин, художники Г. Малаков, В. Седляр, географ та історик С. Рудницький та ін. (Вакулишин С. (Без)надійно хворе назовництво. С. 6–7).

¹² З карти Києва можуть «зникнути» площа Червона Пресня і провулок Баумана. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2470919-kiivrada-planue-perejmenuvatisim-vulic.html> (дата звернення: 04.09.2018).

вкорінилася в народній пам'яті саме як назва газети.

Відзначений увагою і редактор цієї газети у 1920–1930-х рр., визначний комуністичний публіцист і журналіст Михайло Кольцов (одна з центральних вулиць масиву Микільська Борщагівка, виділена з довгої вулиці Ромена Роллана). Він був одним із творців комуністичної пропаганди і журналу «Огоньок» (такий собі Віталій Коротич сталінської доби, хоч стосунки з другим вождем усіх часів і народів у нього були не цілком однозначними), активним учасником інтервенції червоної Росії у події іспанської громадянської війни на боці республіканців. Безперечно, М. Кольцов (справжнє прізвище Фрідланд) був талановитим літератором і фейлетоністом, до того ж киянином за походженням, але за що йому така честь тепер? Ніхто ж не заперечує талановитість інших співробітників «Правди» Льва Троцького і Григорія Зінов'єва, які теж загинули від сталінської руки. Так, може, і до них застосувати таку вибірккову реабілітацію, тим більше, що й вони бували не раз у нашому місті?..

Кронштадтська вулиця є на Харківському масиві (семантика не географічна, бо натякає на збільшовичених матросів Петрограда), а у Новій Дарниці є і Сормовська, названа на честь центру російського революційного руху в Нижньому Новгороді, де працював головний герой відомого з курсу советської російської літератури роману М. Горького «Мать». Хоч як смішно чи сумно це не було б, але в Києві закарбований у назві вулиці ще один герой класичного твору російської літератури доби соцреалізму — Петро Заломов. Вулиця імені цього сормовського робітника, героя роману «Мать» є на Олександрівській Слобідці.

На Воскресенці існує вулиця російського більшовика В. Курнатовського, товариша Володимира Леніна. Ще один соратник «вождя світового пролетаріату» продовжує своє життя в назві вулиці Академмістечка. Микола Семашко — особистий лікар В. Леніна та нарком охорони здоров'я. Київська рада відчуває недоречність такої вулиці сьогодні, тому у березні 2018 р. ставила питання про її перейменування на честь М. Павлушкова, засудженого на процесі СВУ¹³. Була й пропозиція про найменування її на честь філософа Мирослава Поповича, який жив у будинку на розі Семашка і бульвару В. Вернадського.

¹³ Постанова бюро Київського міського комітету Компартії України та виконкому Київської міської ради депутатів трудящих від 15 липня 1958 року № 1249 «Про найменування та перейменування вулиць міста Києва». URL: <https://81412.livejournal.com/13416.html> (дата звернення: 10.09.2018); ДАК. Ф. Р-1. Оп. 4. Спр. 958. Арк. 246–260.

На перший погляд вулиця Академіка Кржижановського не має стосунку до революційного большевизму. Бо ж людина ця була вченим. Але то лише на перший погляд. Насправді найбільшими заслугами його були якраз участь у «Союзі визволення робітничого класу» та РСДРП і близька дружба з В. Леніним. Саме цій обставині він зобов'язаний увагою до своєї персони, і саме тому назвали вулицю на честь цього академіка АН СРСР та УРСР.

Цікаво, але є в Києві вулиця і соратника Й. Сталіна, з яким Йосиф Віссаріонович розійшовся в останні роки, як і з Г. Орджонікідзе, — йдеться про О. Цулукидзе. Вулиця, названа іменем цього професійного революціонера, існує в районі Діхтярів та Нивок.

Продовжує існувати вулиця, названа на честь знакової фігури у большевицькому пантеоні — Клари Цеткін. Є така вулиця в Оболонському районі. Звісно, асоціюється ця діячка з «міжнародним» жіночим днем 8 Березня. Я зовсім не є ворогом цього свята, але чому Клара Цеткін має вшановуватися в українській столиці? Чи не місце їй там само, де й іменам її добрих приятелів, «діячів міжнародного комуністичного руху» Р. Люксембург та К. Лібкнехта?

Середині 1970-х рр. — час тотального препарування мізків українців «великою перемогою» «доблесної російської зброї» над німецькими загарбниками. Тоді, у 30-річчя святкування перемоги тоталітарного СРСР над тоталітарною Німеччиною, вшановували безліч імен загиблих генералів і живих маршалів Радянського Союзу. Одна з таких вулиць, Маршала Бірюзова, є на Михайлівській Борщагівці. Вулиця Генерала Вітрука (колишня милозвучна Кременецька) — у Святошині, а Маршала Говорова, який воював під Ленінградом, — у Голосіївському районі (Ширма). Там же й вулиця героя боїв під Москвою 1941 р. генерала Доватора. Ніхто не заперечує героїзму цих людей, але ж до чого вони в Україні, яка сама сьогодні перебуває у, гадаю, безкінечно тривалій війні з Росією? Для чого Україні сьогодні такий специфічний брязкіт зброї не на нашу користь? Ходять розмови про перейменування вулиці Маршала Жукова на Лісовому масиві. Слава Богу, вулиці ще одного маршала — Ворошилова — там вже немає. На Оболоні спостерігаємо якусь взагалі мілітаристську вакханалію з низки маршалів: Тимошенка, Малиновського, Рокоссовського¹⁴. До них ще можна додати з Нивок вулицю Маршала Толбухіна, і будемо

¹⁴ Професор Київського університету ім. Б. Грінченка Олександр Бонь обговорював з автором цікаву ідею найменувати цей блок вулиць на честь діячів семінарської української громади — визначних вчених і громадських діячів: С. Єфремова, О. Лотоцького, Ф. Матушевського, В. Доманицького.

мати представників майже всіх керівників фронтів 1944 р. Але ж вулиці Києва — це не короткий курс «Великої Вітчизняної» про «10 славетних сталінських ударів».

Існують цього ж різновиду вулиці Героїв Сталінграда, Героїв Севастополя та Героїв Великої Вітчизняної війни. З Великою Вітчизняною вже якось розібралися. Погодилися, що в Україні, як і в інших нормальних країнах світу, була Друга світова війна. Що ж до Сталінграда, то цього міста давно вже не існує, а вулицю найменували у 1982 р., коли комуністична верхівка ностальгувала по сильній руці «вождя усіх народів», відкинувши милозвучну й аполітичну — Набережна Славутича. У ці роки з'явилися «Арка дружби народів», музей В. Леніна та «Родина-мать» біля Лаври. Що ж до Севастополя, то ця назва взагалі звучить двозначно після захоплення цього міста разом з Кримом Росією у 2014 р. Чи не це ми тепер увічнюємо у назві? У Києві є Севастопольська площа, може, її однієї нам достатньо для пошанування гарного, але, на жаль, психологічно переважно шовіністичного міста.

Багатох маловідомих героїв війни вшановують сьогоднішні назви київських вулиць. Люди напевно своєю загибеллю заслужили на пам'ять, але чи неодмінно її увічнювати саме в такий спосіб? Приміром, Краснова знають передусім як донського отамана, що воював з більшевизмом. У нас є вулиця жертви Другої світової Миколи Краснова. Те саме можна сказати про вулицю Івана Улітіна в Академмістечку, яке стало буквально однією з жертв комуністичної кампанії з меморіалізації загиблих у часи Другої світової через недолугу військову політику советського керівництва. Можна ще згадати й вулицю імені білоруського партизана Костянтина Заслонова у Новій Дарниці. Є в нас вулиці українських червоних партизанів С. Ковпака, комісара Руднева, Попудренка та ін. Виникає питання, чи доречно сьогодні експлуатація теми «Великої Вітчизняної» у таких величезних масштабах?..

Ідучи далі за хронологією, доходимо до доби «побудови соціалізму» за сталінським зразком. Цей час репрезентують особи, які пропагують міф про «пламений мотор» замість серця, прославляють успіхи російської советської авіації. Це В. Молоков — рятувальник челюскінців, генерал-майор авіації та пілот С. Леваневський. Безперечно видатний вчений-історик Борис Греков мав українське походження (Полтавщина), але став придворним сталінським істориком, який воював з ідеями «українського буржуазного націоналіста» Михайла Грушевського. Його завданням стало обґрунтування міфу про «колиску трьох братніх народів», які нібито існували за часів Київської Русі як одна спільність, що у XIV ст. поділилася на російську, українську та білоруську народності. Це твердження фактично повторювало стару російську

великодержавну модель єдиного народу Давньої Русі до монголо-татарської навали. Якби не татари, фактично стверджував Б. Греков за Соловйовим і Ключевським, зберігся б монолітний давньоруський народ. Цей міф найбільше спричинився до виховання бездержавницької психології українців другої половини ХХ ст. То чи варто нам і далі запліщувати очі на існування вулиці імені Б. Грекова на мапі Києва (район Сирця)?

Герой сталінської доби 1930-х — селекціонер-помолог Іван Мічурін мав замінити нам наших «націоналістичних» Симиренків. Біографія «вихователя рослин» Мічуріна дуже нагадує сумновідомого академіка Т. Лисенка — борця з генетиками вейсманістами-морганістами. У Києві на Звіринець є аж п'ять вулиць імені цього талановитого російського самородка-ботаніка. Стахановець залізничник Петро Кривонос нам постійно нагадує про те, що т. зв. успіхи більшовицької економіки були пов'язані з позаекономічним примусом у вигляді «стахановського руху». Останній визискував робітника куди сильніше за осоружних капіталістів, що вибивали з пролетаря додаткову вартість. Вулиця його імені є на Солом'янці.

Й. Сталін любив ще одного вихователя людських душ, особливого педагога — А. Макаренка. Педагога колективу неповносправних злочинців, що втратили через большевицький експеримент родину. Його педагогіка — це виховання не індивідуума, особистості, а слухняного гвинтика для підпорядкування загалу. В Києві є три вулиці Макаренка у Дніпровському і Деснянському районах.

Відзначено у топоніміці Києва і советизацію українського села — існує вулиця Радгоспу «Совки». І це тоді, коли ми вже визнали на державному рівні Голодомор 1933 р.

Щодо часу Другої світової війни. Вулиці Києва і далі вшановують героїв комуністичних міфів: піонерів-героїв Володі Дубініна (Голосіївський р-н), Валі Котика (Біличі), Лізи Чайкіної (Звіринець). Тут варто зробити застереження: ми зовсім не заперечуємо героїзму цих дітей, але назва вулиці, на наш погляд, не повинна продовжувати трансляцію чужих історичних міфів. Бо топоніміка завжди виконує виховну функцію, навіть коли ми цього не помічаємо. Вулиця Молодогвардійська сьогодні існує на Чоколівці.

1960-ті роки асоціювалися з перемогою комуністичної влади в космосі, тому сьогодні нам лишилася низка назв з іменами космонавтів. Сьогодні назви цих вулиць звучать анахронічно: Космонавта Волкова (Лісовий масив), Космонавта Комарова (Відрадний). Ну є в Києві вул. Ю. Гагаріна та площа Космонавтів. Мабуть, вже на цю тематику й досить.

До того ж такі розряду нав'язування українцям другосортності належать вулиці з назвами другорядних географічних об'єктів Росії, окремих її міст і регіонів. Ну якби в нас були вулиці

Паризька чи Берлінська, або Лондонська чи Мадридська, то цілком терпимо сприймалися б вулиці Іртишська (хіба як місце заслань українців у різні часи, починаючи з другої половини XVII ст. (Саперна Слобідка)), Челябінська (Микільська Слобідка), Уссурійська, Уральська тощо.

Величезний бич нашого назовництва — паралельні назви, що виникли внаслідок прилучення до Києва навколишніх селищ. У перспективі варто цих паралелей уникнути перейменуваннями. У Києві три вулиці Гоголя (Бортничі, Троєщина, Жуляни) при наявності історичної Гоголівської; дві Жовтневі — вулиця і провулок (Катеринівка, Біличі); чотири Інженерні провулки і вулиці (Теличка, Бортничі, Печерськ); три Квітневі вулиці (Феофанія, Бортничі, Мостицький масив); чотири вулиці Маршака (Біличі); дві вулиці Олександра Матросова (Чорна Гора і Троєщина, але чи потрібна навіть одна?); чотири вулиці Миру (Михайлівська Борщагівка, Троєщина, Соцмісто); три Мисливських вулиці (Нижні Сади, Корчувате); п'ять Мінських вулиць (Оболонь, Кинь-Грусть, Мінський масив); три Московських вулиці і провулок (Жуляни, Печерськ; залишення заслугує хіба історична від станції метро «Арсенальна» до пл. Лесі Українки). Попри стирання з мап імені засновника марксизму, у нас ще збереглися аж три вулиці Карла Маркса (Бортничі, Жуляни, Троєщина). Є п'ять Польових вулиць і провулок (Бортничі, Караваєві Дачі, Шулявка, Троєщина; для Києва історична та, що на Шулявці і Кар. Дачах), сім Соснових вулиць (Деснянський, Дарницький, Святошинський і Солом'янський райони), п'ять вулиць Л. Толстого (Бортничі, Троєщина, Паньківщина; і це при тому, що не вдається одну з них, біля червоного корпусу університету, назвати іменем Є. Чикаленка, хіба ж наявність паралельних назв не дає можливості це здійснити?); чотири вулиці Тургенева (при одній питомій київській за пл. Перемоги).

Є низка проблем у граматичному написанні назв вулиць, не відчувається намагання вписатися у традицію київського назовництва. Наприклад, площа називається Софійською, а вулиця — Софіївською. Перша назва — правильна. Колись за Ф. Ернста і зрусифікована Трьохсвятительська називалася Трисвятительською.

Насамкінець варто зробити висновок щодо несистемності у перейменуваннях вулиць нашого міста. Зрештою, це свідчить про відсутність чіткого ідеологічного курсу нашої влади за останні 27 років правління. Через це траплялися випадки, коли вулиця М. Грушевського плавно переходила у вул. Січневого повстання, Івана Мазепи перед Лаврою на догоду московським ченцям раптом ставала Лаврською, коли наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. вулиці називали іменами російських комуністичних героїв (Уборевича, Раковського), а потім справедливо перейменовували. Викликали тремтіння і острах у міських начальників імена С. Бандери, А. Шептицького, Р. Шухевича, Є. Коновальця. Перейменування в Києві носить точковий характер, бо якісь назви вулиць лишаються беззмінними, якісь вимагають заміни. Через це немає можливості застосувати блоковий характер перейменувань, якісь споріднені гнізда імен або явищ.

На наше переконання, досвід країн Центрально-Східної Європи допомагає вирішувати непрості для українців питання. Непрості, бо ми ще не звикли бути об'єктом історії, самодостатніми діячами культурно-історичного процесу. Зрозуміло одне — процес декомунізації і деколонізації міського назовництва не може вважатися закінченим. Взагалі сама топоніміка не є раз і назавжди здійсненим і освяченим процесом. Міська топоніміка завжди прив'язана до ідеології, бо відображає мінливий перебіг суспільного життя.

REFERENCES

1. Fond R-1, Discription 4, Unit 796, 123–149. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva (dali — DAK).
2. Fond R-1, Discription 4, Unit 958, 246–260, DAK.
3. Hnatkevych, Yu. U Kyievi vulytsiu L. Tolstoho zaklykaiut nazvatu imenem Yevhena Chykalenka [in Ukrainian].
<https://day.kyiv.ua/uk/news/290417-u-kyievi-vulytsiu-lva-tolstogo-zaklykayut-nazvatu-imenem-yevhena-chykalenka>
4. Horobets, O. Khto spravzhnii khaziain v Kyievi, yakyi narod [in Ukrainian].
<http://blog.liga.net/user/ogorobets/article/29438>
5. Hrabovskiy, S. Oleksandr Konyskiy [in Ukrainian].
<https://www.radiosvoboda.org/a/949931.html>
6. Hyrych, I. (2017). *Ukrainskyi Kyiv kintsia XIX — pochatku XX st.* K.: Penmen [in Ukrainian].
7. Hyrych, I. (2013). Yevgen Chykalenko yak suspilnyi myslytel. *Zapysky NTSH. Pratsi Istorychno-filosofskiyi sektsii, t. CCLXV*, 98–130 [in Ukrainian].
8. Lukianchuk, H. Nastav chas vshanuvaty Ye. Chykalenka [in Ukrainian].
<http://svoboda-news.com/svwp/Настав-час-вшанувати-Євгена-Чикаленка/>

9. Obgovorennia shchodo pereimenuvannia vulytsi Metalistiv u Solomianskomu raioni mista Kyieva na vulytsiu Mykhaila Braichevskoho. [in Ukrainian].
<https://forum.kyivcity.gov.ua/projects/view.php?P=53/>
10. Panchenko, V. Chotyry prychny, shchob poshanuvaty Yevhena Chykalenka. [in Ukrainian].
<http://tyzhden.ua/History/207379>
11. Rishennya Kyivskoi miskoi rady vid 3 veresnia 2015 roku 944/1808 "Pro pereimenuvannia vulyts, ploshch, provulkiv ta prospektiv u misti Kyievi". (2015). *Khreshchatyk*, 133 (4729), 6 [in Ukrainian].
12. Rishennia vykonavchogo komitetu Kyivskoi miskoi Rady deputativ trudiashchykh vid 5 lypnia 1955 roku 857 "Pro pereimenuvannia vulyts m. Kyieva", ch. 1, ch. 2 [in Ukrainian].
<https://81412.livejournal.com/13416.html>
13. Sakovska, A. Khto takyi Ye. Chykalenko ta chomu na yoho chest khochut pereimenuvaty ploshchu L. Tolstoho [in Ukrainian].
<http://www.umoloda.kiev.ua/number/3148/2006/110762/>
14. Usenko, I. B. Konyskyi Oleksandr Yakovych [in Ukrainian].
history.org.ua/?termin=Koniskii_O
15. Vakulyshyn, S. (2018). (Bez)nadiino khvore nazovnytstvo. *Slovo Prosvity*, 27 (975), 6–7 [in Ukrainian].
16. Vulytsiu Metalistiv pereimenuit u vulytsiu istoryka Braichevskoho [in Ukrainian].
<https://kiev.unian.ua/638064-vulitsyu-metalistiv-pereymenyut-u-vulitsyu-istorika-braychevskogo.html>
17. Z karty Kyieva mozhut «znyknuty» ploshcha Chervona Presnia i provulok Baumana [in Ukrainian].
<https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2470919-kiivrada-planue-perejmenuvati-visim-vulic.html>
18. Zvit pro provedene z 02.10 po 02.12.2014 hromadske obhovorennia proektiv rishen Kyivrady shchodo pereimenuvannia 13 vulyts v misti Kyievi [in Ukrainian].
<https://forum.kyivcity.gov.ua/news/12.html>

Ihor Hyrych

DOES KYIV NEED FURTHER DECOLONIZATION AND DERUSIFICATION OF URBAN INTELLECTUAL SPACE?

The article deals with the actual question of building the cultural landscape of Kyiv through the toponymic renewal of its spatial components. The author refers to the experience of other countries of Eastern Europe, in particular Poland, to analyse the process of renaming the streets and squares of the capital of Ukraine. He evaluates what has been done to change the place names of Kyiv in recent times. At the same time, the article demonstrates how incomplete and unsystematic the renaming process in Kyiv was. The author points out to the preservation of the Soviet-nostalgic discourse in the name of the streets and squares of the city. Attention is focused on such issues as perpetuating the names of public, political, and educational figures, whose activities contributed to the design of the so called "Ukrainian" Kyiv at the turn of the 19th–20th centuries. There were especially the representatives of socio-political movement in the second half of 19th century and people who distinguished themselves in the period of national-liberation struggle. It is proved, that a meaningful sense of urban place names form the basis of symbolic cultural landscape of Kyiv. It promotes the designation of "places of memory" in the city and accelerates the processes of decolonization and de-communization of its intellectual space.

Key words: urban intellectual space, urban toponymy, decolonization, decommunization.

Дата надходження статті до редакції: 24.09.2018.

Рецензії та примітки

DOI: 10.28925/2524-0757.2018.2.140-2

Євген Ковальов

**Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х–2000-х.
Україна та сусіди. — К. : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. — 420 с.**

У граматиці англійської мови *Past Continuous* — це минулий подовжений час. Георгій Касьянов вжив назву цієї граматичної форми у заголовку своєї нової монографії як метафору, показуючи, що у ментальній парадигмі модерних суспільств, згуртованих у нації, історія є одним з найважливіших складників. Інакше кажучи, ідеться про те, як уявлення про минувшину використовуються для маніпулювання людьми у сьогоденні. Можливо, ще доречнішим для характеристики змісту монографії стало б французьке прислів'я: «le mort saisit le vif» — «мертвий хапає живого»...

У першому розділі монографії визначаються поняття і контексти, що мають концептуальне значення. У першій главі цього розділу автор знайомить читача зі своїм понятійним інструментарієм. Насамперед він наводить визначення поняття «історична пам'ять». Це, на його думку, міфологізовані колективні уявлення про минуле. Це конструкт, що складається зі стандартизованих символів і симулякрів, комеморативних практик тощо. Інколи це може перетворюватися на секулярну громадянську релігію. Ще одним важливим поняттям є «історична політика», яку Г. Касьянов обрав об'єктом свого дослідження. Це політика, що має на меті конструювання історичної пам'яті заради здобуття або утримання влади. Вона потрібна для формування і підтримки громадянської та національної ідентичностей, легітимації політичних режимів, для того щоб керувати суспільними настроями. Тобто історія і пам'ять інструменталізуються, стаючи потужною зброєю у політичній боротьбі; вони є вельми цінним символічним капіталом, що може давати чималі політичні прибутки.

Типологія історичної пам'яті, якої дотримується Г. Касьянов, складається з трьох моделей. Ексклюзивна модель передбачає насаджування канонізованої та уніфікованої історичної пам'яті, що подається як істинне, правильне знання про минуле. На пострадянському просторі, зокрема в Україні, ця модель має, на думку автора, декілька різновидів: національний/націоналістичний, радянсько-ностальгічний, а також імперсько-ностальгічний (з російською і австрійською варіаціями). Ці різновиди конкурують, проте між ними можуть траплятися концептуальні запозичення (наприклад, культивування ностальгії за габсбурзькою Галичиною уживається з українською національною/націоналістичною історичною пам'яттю). Інклюзивна модель означає інтегрування історичних досвідів різних спільнот у єдину пам'ять на засадах політичного плюралізму і мультикультуралізму. В Україні, як вважає автор, ця модель якщо і застосовувалася, то хіба що випадково, внаслідок політичної кон'юнктури. Зрештою, між ексклюзивною та інклюзивною моделями може існувати ще змішана (амбівалентна) модель, себто співіснування різних концепцій історичної пам'яті, що обумовлюється балансом політичних інтересів чи просто браком уваги до минулого як політичного ресурсу.

Г. Касьянов слушно стверджує, що сутність історичної політики в Україні впродовж останніх трьох десятиліть визначалася суперництвом національного/націоналістичного і радянсько-ностальгічного наративів. При цьому важливого значення набула регіональна специфіка: національна/націоналістична візія домінувала у Західній Україні (Галичина стала її оплотом), тоді як радянсько-ностальгічний наратив переважав на південному сході країни (особливо у Донбасі та Криму).

Розмірковуючи про зв'язок між пам'яттю та історією як науковою дисципліною у контексті історичної політики, Г. Касьянов, за Алланом Мегіллом, виділяє низку типів історіографії: афірмативну — стверджувальну, яка визначає єдину прийнятну точку зору на минувшину, що свідомо використовується для консолідації певних спільнот (нації, громадян держави тощо); дидактичну — повчальну, коли історія вважається суспільно корисним досвідом, таким собі переліком зразків бажаної чи небажаної поведінки; аналітичну — науково-критичну, що ґрунтується на методологічному плюралізмі та є вільною від апріорного схематизму. Відтак в афірмативній та дидактичній історіографії пам'ять ототожнюється з історією (тут є претензія розповісти «як усе було насправді»), а в аналітичній історіографії вони протиставляються.

Утім, зазвичай ці типи співіснують, утворюючи комбінації, спричинені суспільно-політичними обставинами. Згідно зі спостереженнями автора, в Україні, як і загалом у пострадянському просторі, панує афірмативна історіографія при слабких спробах відмежувати від неї аналітичну науку.

Огляд публікацій з історії пам'яті (memory studies), які належать українським авторам, свідчить, на думку Г. Касьянова, про те, що в українській історіографії це проблемне поле тільки-но опанується, і цей процес ускладнюється теоретико-методологічною слабкістю багатьох дослідників, а також, що є особливо важливим, зумовленістю досліджень політичною кон'юнктурою, через що часто-густо такі праці мають відверто афірмативно-дидактичний характер, їм явно бракує аналітичності.

Досліджуючи у другій главі першого розділу контексти історичної політики, Г. Касьянов характеризує її реалізацію на рівні макрорегіонів — у західноєвропейському, східноєвропейському та пострадянському ареалах. Дослідник вважає, що Україна пов'язана з двома останніми. Найважливішими рисами історичної політики у країнах Східної Європи є актуалізація позитивістських історіографічних парадигм, вироблених для національних рухів кінця XIX — початку XX ст., а також уподібнення комунізму нацизмові у контексті «декомунізації» та культивування віктимно-героїчного дискурсу. Пострадянському простору властиві «націоналізовані» історії та пам'яті, засновані на етнічній ексклюзивності та «винайдених традиціях», котрі мають поєднати сучасні нації з домодерними (а отже, з донаціональними) культурами і державами, а утворення національної державності вважається кінцевою метою історичного процесу.

Другий розділ монографії присвячений акторам, себто дійовим особам історичної політики. У першій главі цього розділу йдеться про роль державних інституцій: Президента, Верховної Ради, Національного банку України, пошти, судів, Служби безпеки України, Українського інституту національної пам'яті, місцевих органів влади та самоврядування, архівів та музеїв. Ці інституції безперечно мали істотний вплив на конструювання історичної пам'яті у контексті змагання радянсько-ностальгічного і національного/націоналістичного історичних наративів. Особливо важливою у цьому аспекті видається роль Президента: історична політика значною мірою залежала від соціокультурних пріоритетів та особистих інтелектуальних уподобань тих, хто обіймав президентську посаду. На думку автора, Л. Кравчук для легітимації влади звернувся до традиційних концептів української історіографії на кшталт «національного відродження», прагнучи узгодити їх з радянсько-ностальгічним дискурсом. Відтак в Україні почала складатися амбівалентна модель історичної пам'яті. Її послідовним прибічником був Л. Кучма, котрий, на думку Г. Касьянова, обережно впроваджував до національного/націоналістичного наративу радянсько-ностальгічні елементи. Очевидно, це цілком відповідало «багатовекторній» політичній концепції Л. Кучми, що мала на меті стабілізацію як в українському суспільстві, так і в міждержавних відносинах у пострадянському просторі. Для В. Ющенка, гадає Г. Касьянов, історична політика стала лейтмотивом його президентства та одним з найважливіших інструментів у боротьбі з опонентами. На цей час припав різкий поворот у бік національного/націоналістичного наративу з канонізацією низки концептів і комеморативних заходів (передусім це стосувалося Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду). Наслідком цього стало перетворення історичної пам'яті на місце для вельми гострих суспільно-політичних конфліктів. В. Янукович повернувся до амбівалентної моделі історичної пам'яті, вже апробованої за часів президентства Л. Кучми, проте, на відміну від нього, не забезпечив безконфліктне співіснування національного/націоналістичного і радянсько-ностальгічного наративів, допускаючи ухил у бік останнього. Президентство П. Порошенка стало добою швидкого відновлення ексклюзивного національного/націоналістичного дискурсу, яким характеризувалася історична політика часів В. Ющенка, що зумовлювалося потребою консолідації суспільства заради відсічі агресії Росії та її прибічників. При цьому П. Порошенко, на відміну від В. Ющенка, не має потужних опонентів в історичній політиці, позаяк ті політичні сили, які раніше послуговувалися радянсько-ностальгічним наративом, — Комуністична партія, Партія регіонів — зникли, а їхні політичні спадкоємці ще не скористалися символічним капіталом історії.

У другій главі другого розділу характеризується активність недержавних організацій у царині історичної політики — політичних партій, громадських організацій, мас-медіа та мережевих спільнот. Особливо цікавою, на наш погляд, є третя глава другого розділу, присвячена історикам. Г. Касьянов з ґрунтовним знанням справи показує, як відбулася зміна парадигм в українській історіографії, зумовлена політичною кон'юнктурою (крахом Радянського Союзу і здобуттям Україною незалежності): науковці, що спеціалізувалися на боротьбі з пресловутим «українським буржуазним націоналізмом», мусили перекваліфікуватися у дослідників і викладачів «українознавства». Однак, як слушно вважає Г. Касьянов, така конверсія з «комуністів» у «націоналістів» виявилася майже безболісною для вітчизняного наукового загалу, бо радянсько-комуністична і націоналістична історіографічні парадигми є напрочуд схожими між собою: обидві містять телеологічність (цілеспрямованість) історичного процесу, конфлікт як рушійну силу історії, епістемологічний монізм — переконаність в існуванні істинного знання, яке треба відкрити, пропагувати та захищати. Звідси походить засилля афірмативної та дидактичної історіографії, так характерне і для Радянського Союзу, і для сучасної України. Визначаючи можливі суспільні ролі істориків, автор характеризує істориків-політиків, істориків-просвітників (тих, хто вірить в існування «історичної

правди» і намагається нести її у маси), істориків — «бійців ідеологічного фронту» («мнемонічних бійців»), істориків — «публічних інтелектуалів».

Третій розділ своєї праці Г. Касьянов присвятив дослідженню практик, себто того, як реалізовувалася історична політика. У першій главі цього розділу пропонується ретроспективний огляд історичної політики. Автор демонструє, як історичний дискурс використовувався для суверенізації — обґрунтування державності. «Націоналізація» минулого, що мала на меті консолідацію суспільства у молодій державі, відбувалася, як слушно зауважує Г. Касьянов, через реставрацію історіографічних концепцій, вироблених ще наприкінці XIX — на початку XX ст. («відкриття» спадщини Михайла Грушевського тощо), що призвело до архаїзації історичного дискурсу і культивування нативізму. У другій главі йдеться про «простори пам'яті» — міфосимволічний світ («ландшафт пам'яті») з «місцями пам'яті»: образами Леніна та Бандери, боєм під Крутами як жертовно-героїчним міфом, віктимним дискурсом Голодомору тощо, а також про «меморіальні закони», що регламентували історичну політику. Третя глава цього розділу присвячена з'ясуванню ролі історичної політики у взаєминах України з сусідніми державами — Польщею та Росією.

Підбиваючи підсумки свого дослідження у прикінцевих загальних зауваженнях, Г. Касьянов пропонує розрізнити два «режими історичної політики» — рутинний та кризовий. Застосовуючи це поняття до аналізу історичної політики в Україні, автор доходить висновку, що у рутинному режимі вона здійснювалася лише за часів президентства Л. Кучми, а кризовий режим існував у добу «націоналізації» історії (наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст.) та, відновившись після «Помаранчевої революції», триває досі, що є наслідком ескалації внутрішньополітичних конфліктів, дестабілізації у міждержавних відносинах та аморфності національної ідентичності. Перевага ексклюзивної національної/націоналістичної моделі історичної пам'яті, за прогнозом Г. Касьянова, не може бути тривалою, бо вона не здатна забезпечити стабільність у мультикультурному суспільстві сучасної України. Крім того, вона безнадійно застаріла, адже те, що годилося для модерного індустріального суспільства кінця XIX — початку XX ст., не може ефективно працювати у постмодерному постіндустріальному світі (чи не варто, між іншим, цей світ називати і «постнаціональним?»).

Читання монографії Г. Касьянова спонукає поміркувати про майбутнє історії в Україні. Здається, що теперішнє панування канонічної націоналізовано-одержавленої афірмативно-дидактичної історіографії вкорінює тяжкий до нестерпності догматизм мислення та нищить те найважливіше і найпривабливіше, що є в історії, — свободу в осягненні минулого. Розкутий діалог з минувшиною унеможлиблюється, замінюючись нав'язливим монологом із заздалегідь відомими висновками. За цих умов ледь чи не єдиним виходом є антропологічна парадигма, де головним суб'єктом історії є людина з її ментальністю і життєвими практиками. Інакше мертві продовжуватимуть хапати живих.

Дата надходження статті до редакції: 12.10.2018.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бонь Олександр — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Гедьо Анна — професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Гирич Ігор — завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, доктор історичних наук, професор.

Гула Володимир — докторант відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук.

Гула Оксана — старший науковий співробітник відділу технологічного забезпечення архівної справи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, кандидат історичних наук.

Зотова Тетяна — аспірантка Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Іванюк Олег — доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Казаков Геннадій — аспірант історичного факультету Запорізького національного університету.

Ковальов Євген — доцент кафедри історії України Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Корпас Ольга — магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Клименко Нінель — доцент кафедри історичної та громадянської освіти Інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Кузьменко Юлія — доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат історичних наук.

Куцик Руслан — асистент кафедри історії України Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук.

Мищик Юрій — провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, доктор історичних наук, професор.

Пищик Андрій — завідувач кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук.

Потіха Зінаїда — аспірантка Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

П'янкova Єлизавета — студентка IV курсу Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Рудницька Людмила — аспірантка Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Саган Галина — професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

Семеха Ганна — магістрант Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Слюсаренко Юрій — доцент кафедри конституційного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук.

Тарасенко Інна — науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук.

Шановал Андрій — старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, кандидат історичних наук.

Шологон Лілія — професор кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор історичних наук.

Щербак Віталій — професор кафедри історії України Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bon Oleksander — PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Gula Oksana — PhD in History Senior Researcher, Department of Technological Support of Archival Affairs, Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping.

Gula Volodymyr — PhD in History, Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.

Hedo Anna — Doctor of Science in History, Professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Hyrych Ihor — Doctor of Science in History, Professor, Head of the Department of Source Studies of Modern History of Ukraine, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine.

Ivaniuk Oleg — PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Kazakov Gennady — Post-Graduate Student of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University,

Kovalyov Yevgen — PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Korpas Olga — MA in History and Law Faculty, Nizhyn Mykola Gogol State University.

Kutsyk Ruslan — PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Klymenko Ninel — PhD in History, Associate Professor, Department of Historical and Civic Education, Institute of Postgraduate Education, Borys Grinchenko Kyiv University.

Kuzmenko Yulia — PhD in History, Associate Professor of the Department of World History and International Relations, Nizhyn Mykola Gogol State University.

Mytsyk Yurii — Doctor of Science in History, Professor, Leading Researcher, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine.

Piankova Yelyzaveta — Student of IV course of the Historical-Philosophical Faculty, Borys Grinchenko Kyiv University.

Potikha Zinaida — MA in History, Post-Graduate Student of the Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Pyzhyk Andrii — PhD in History, Head of the Department of Modern History of Ukraine, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Rudnytska Liudmyla — MA in History, Post-Graduate Student of the Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Sagan Galyna — Doctor of Science in History, Professor, Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University.

Semekha Ganna — BA in History, MA of the Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Shapoval Andrii — PhD in History, Senior Research, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv.

Shcherbak Vitalii — Doctor of Science in History, Professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Shologon Liliya — Doctor in History, Professor of the Department of Historiography and Source Studies, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

Sliusarenko Yurii — Associate Professor of the Department of Constitutional Law, Faculty of Law, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Tarasenko Inna — PhD in History, Researcher of the Department of Archeology, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine.

Zotova Tetiana — MA in History, Post-Graduate Student of the Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Київські історичні студії

№ 2 (7), 2018

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал

За зміст поданих матеріалів відповідають автори

Видання підготовлене до друку в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*

Над виданням працювали *Л.В. Потравка, Н.І. Гетьман, О.А. Марюхненко, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, Н.В. Клименко

Підписано до друку 26.12.2018 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 17,21. Обл.-вид. арк. 18,65. Наклад 100 пр. Зам. № 8-149.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.